

האוניברסיטה העברית בירושלים
הפקולטה למדעי הרוח
החוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו

האנציקלופדיה של גטו לודז'

עבודת גמר בלימודי מוסמך

מגיש : יונתן קנוניץ'
033360934

מנחה : ד"ר עמוס גולדברג

דצמבר 2011

לסבתות ולסבים שלי
דבורה ויוסף, אסתר ושמואל

תקציר

האנציקלופדיה של גטו לודז' היא תעודה ייחודית האוצרת בתוכה פיסה מההיסטוריה התרבותית של חי הגטו. האנציקלופדיה נכתבה בידי עובדי מחלקת הארכיון בגטו, משלהי שנת 1943 ועד מחצית שנת 1944, בשילוב של שלוש שפות: גרמנית, פולנית ויידיש. המסמך כולל שני חלקים: אחד מוקדש לערכים המתארים את העולם הפנימי של הגטו, והאחר מתמקד בפרטים ביוגרפים של האנשים המרכזיים בו. האנציקלופדיה פונה אל הקורא העתידי במטרה להכיר לו את מציאות החיים בגטו – השינויים המבניים והתפיסתיים, החידושים הלשוניים והאישים הבולטים. בנוסף, התעודה מיועדת לשמש לקסיקון שיעזור לבאר ולהביא להבנה טובה יותר של עדויות ומסמכים שייקראו על ידי מי שלא היה חלק מקהילת הגטו. לצורך המחקר קובצו לראשונה מאז חוסל הגטו – מארכיונים בלודז', בוורשה ובבית לוחמי הגטאות – למעלה מ-900 כרטיסיות המכילות את כל ערכי האנציקלופדיה ששרדו. מרביתן לא ראו אור מעולם. איחוד הערכים ותרגומם העדכני לעברית מציב בפני חוקרי התקופה כלי רב משמעות בניסיון להבין את החיים בגטו לודז', ופותח צוהר למחקר עתידי מגוון ונרחב על האנציקלופדיה ובאמצעותה. מחקר זה הוא הראשון לנתח את האנציקלופדיה עצמה, בניסיון להגיע לתובנות משמעותיות בעניינה. מרביתו נכתב מתוך דיסציפלינה היסטורית ומסתמך על מקורות ראשוניים. שאלות המחקר שעמדו בבסיס הניתוח הן: האם האנציקלופדיה של גטו לודז' מגשימה את התפקידים אותם ייעדו לה כותביה? והאם היא מתארת את מציאות החיים בגטו כפי שחוו מרבית תושביו? כרקע, מוצגות נסיבות כתיבת האנציקלופדיה, המטרות שלה וסוגיית חרות הכתיבה של מחבריה ביחס לאילוצים שונים. בכדי לענות על שאלות המחקר נבדק תוכן האנציקלופדיה אל מול מוטיבים מרכזיים מרשימות אחרות שנכתבו בגטו. מהדיון והניתוח עולה כי המחברים עמדו במשימתם. האנציקלופדיה מציגה מידע יחיד במינו, אשנב מרתק ומאיר עיניים אל המציאות בגטו, המשמש חוקרים לביאור מושגים ולהבנת רשימות מהתקופה. עם זאת, לדעתי האנציקלופדיה אינה מציגה את תמונת הגטו המלאה כפי שחוו אותה מרבית תושביו. המחברים נמנעו מלהביע עמדה ברורה בשלושת הנושאים המרכזיים שהעסיקו את תושבי הגטו – מצוקת הרעב, סכנת הגירוש ושיטת הפרוטקציה. זאת ועוד, רוח הדברים העולה מהיומנים שנכתבו בגטו, בדגש על היחס אל זקן היהודים רומקובסקי, שונה במידה רבה מזו המוצגת באנציקלופדיה. על אף הנסיבות וככל שמדובר בהחלטה מודעת של הכותבים, ניתן היה לצפות כי סוגיות אלו, בצירוף אמירה ביקורתית רלוונטית, יופיעו באנציקלופדיה.

לקראת סיום המחקר נבחנים המרחב והזמן בגטו כפי שמשקפים באנציקלופדיה. מהדיון עולה כי הגטו הסגור יצר מארג חדש של מרחב וזמן, כרונוטופ, אשר נע בשני צירים – חיצוני ופנימי. מחוץ לגטו המרחב והזמן כמו עמדו מלכת, ואילו בתוכו התנהלו חיים מזורזים אך נעדרי יסודות של התקדמות היסטורית.

Abstract

The Lodz Ghetto Encyclopedia is a unique document that encapsulates a piece of cultural life in the ghetto. It was written from the end of 1943 to mid 1944 in German, Polish and Yiddish by employees of the ghetto archive. The encyclopedia consists of two parts: one is devoted to entries describing the internal world of the ghetto, and the other provides biographical details of major figures in the ghetto. The encyclopedia aims to acquaint future readers with the life in the ghetto by documenting structural and conceptual changes, linguistic innovations, and prominent figures.

For the purpose of this research, over 900 note cards that contain all the entries that survived were gathered from archives in Lodz, Warsaw and the Ghetto Fighters' House. Most of these cards have never been published. The unification of these entries and their translation into modern Hebrew can serve as a significant tool to help researchers of the period understand life in the Lodz ghetto. They also open up possibilities for diverse future research.

Most of this study was written within the historical discipline and relies on primary sources. The central research questions were: Does the Lodz Ghetto Encyclopedia fulfill the roles designated by its authors? Does it convey the reality of life in the ghetto as experienced by most of its inhabitants? To answer these questions, the contents of the encyclopedia were examined in relation to central motifs from other texts written in the ghetto.

The discussion and analysis indicate that the authors accomplished their aims. The encyclopedia showcases unique information and offers a fascinating and eye-opening window onto life in the ghetto, helping researchers explain concepts and understand documents from that period. However, the encyclopedia does not portray the full picture of the ghetto. The authors refrained from voicing a clear position on the three major issues that troubled the ghetto inhabitants – hunger, the danger of deportation, and the system of favoritism. Moreover, diaries written in the ghetto paint a different picture from the one presented in the encyclopedia, especially regarding the attitude toward Rumkowski, the elder of the Jews. Assuming that the authors consciously chose to omit these points, it would have been appropriate to mention them, and add relevant criticism, despite the circumstances.

Toward the end, the study examines the concepts of time and space in the ghetto as represented in the encyclopedia. The discussion shows that the closed ghetto created a new tapestry of time and space, chronotope, that moved on two axes – external and internal. Time and space stood still, as it were, outside the ghetto, while inside it, life went on in an accelerated pace yet lacked elements of historical progression.

תוכן העניינים

6	I. מבוא
	II. רקע
11	1. גטו לודז'
15	2. מחלקת הארכיון
18	3. סוגה ספרותית : אנציקלופדיה? מילון?
22	4. על המחברים
27	5. מטרות הכתיבה
30	6. חירות הכתיבה?
	III. האנציקלופדיה של גטו לודז'
40	1. לקסיקון האנשים
46	2. תוכן האנציקלופדיה
47	א. הכרת הגטו
55	ב. שלטון
68	ג. תזונה ורעב
77	ד. ביטויים
81	ה. חיי רוח
	IV. קריאה ספרותית באנציקלופדיה
90	1. כרונוטופ גטו
103	2. פרשת נח
108	V. סיכום ומסקנות
114	VI. ביבליוגרפיה
118	VII. נספחים

I. מבוא

אוצר הבלשנות והמילים הזה יוצר חלק מההיסטוריה התרבותית של הגטו. בעתיד, כאשר הגטו ייחקר, אוסף כזה, אנציקלופדיה שכזו, יוסיפו להבנה, היכן שתיאור פשוט יהיה בלתי מספק. המילה, השפה, הם ההיסטוריה של האנושות. [...] השפה היא עד אמן יותר ומקור טוב יותר לאמת מאשר חפצים מעשי ידי אדם.

אוסקר רוזנפלד, 1943¹

האנציקלופדיה של גטו לודז' נכתבה בידי יהודים תושבי הגטו משלהי שנת 1943 ועד מחצית שנת 1944, חיבור זה עוסק בתעודה מרתקת זו.

עובדי מחלקת הארכיון בגטו כתבו את האנציקלופדיה בשילוב של שלוש שפות: גרמנית, פולנית ויידיש. המסמך כולל שני חלקים: האחד מכיל מושגים המתארים את העולם הפנימי של גטו לודז' והשני ביוגרפיות של האישים המרכזיים בו. ניתן לומר כי הכותבים מצאו חשיבות בביאור התפיסות והמושגים שעברו טרנספורמציה מוחלטת תחת המציאות הקיצונית שנכפתה עליהם, ויצרו את האנציקלופדיה, הפונה אל הקורא העתידי במטרה להכיר לו את מציאות החיים בגטו ואת האנשים הבולטים שלו, וכן לשמש מילון מונחים לשפה הייחודית שהתפתחה בו.

לקראת חיסולו הסופי של הגטו, ובטרם גירושם לאושוויץ באוגוסט 1944, החליטו מנהלי מחלקת הארכיון הנריק נפתלין (Neftalin) ואוסקר זינגר (Singer) לאגוד ולארוז את מסמכי המחלקה לצורך הסלקתם. חלק מהחומר הוסתר, נתגלה על ידי הגרמנים והושמד, וחלקו נמצא לאחר המלחמה. בין המסמכים ששרדו הייתה גם האנציקלופדיה.

חשיבות המחקר

"בגטו שותים את המרק, אוכלים את הקפה, מעשנים את התה, ישנים ברסורט ועובדים בבית".² נדמה כי משפט זה, שרשם ביומנו אוסקר רוזנפלד (Rosenfeld), ממחברי האנציקלופדיה של גטו לודז', מסביר במדויק את הצורך באנציקלופדיה ומכאן גם את חשיבותה העצומה למחקר העוסק בתקופת השואה בכלל ובגטאות בפרט. השילוב הייחודי של שפה וביטויים חדשים, הווי פנימי, מצוקה ומחסור כפי שהתקיים בתקופת מלחמת העולם השנייה בלודז', מבואר בלקסיקון מושגים מקורי זה.

¹ Oskar Rosenfeld, *In the Beginning Was the Ghetto: Notebooks from Lodz*, Northwestern University Press, Illinois 2002 (hereafter: Rosenfeld, Notebooks), p. 231
קטעים מתוך פרסומים באנגלית המובאים בחיבור זה בעברית תורגמו על ידי
² Ibid, p. 261.

מעולם לא פורסם מחקר מקיף על האנציקלופדיה של גטו לודז'. מספר חוקרים נעזרו באנציקלופדיה וציטטו הגדרות ומושגים שמופיעים במסמך, אולם מחקר זה הוא הראשון לנתח את האנציקלופדיה עצמה בניסיון להגיע לתובנות משמעותיות בעניינה.

זאת ועוד, האנציקלופדיה של גטו לודז' מעולם לא פורסמה בשלמותה, כאשר חלקים ניכרים ממנה לא ראו אור כלל, לא כל שכן תורגמו לעברית. בשנים 1954-1955 פורסמו בכתב העת *ידענות בית לוחמי הגטאות* 122 ערכים מתוך האנציקלופדיה.³

לצורך מחקר זה קובצו, לראשונה מאז חוסל הגטו, כל חלקי האנציקלופדיה משלושה ארכיונים שונים – בבית לוחמי הגטאות, בוורשה ובלודז' – ותורגמו באופן מקצועי לעברית.

איחוד הערכים, תרגום וניתוחם מציב בפני חוקרי התקופה כלי רב משמעות בניסיון להבנת החיים בגטו, ופותח צוהר למחקרים רבים נוספים – היסטוריים, תרבותיים, ספרותיים, לשוניים, פסיכולוגיים ועוד – של האנציקלופדיה וההיבטים העולים ממנה.

מטרות המחקר

למחקר שתי מטרות מרכזיות.

המטרה הראשונה היא לקבץ לראשונה את כל ערכי האנציקלופדיה, לערוך אותם ולתרגם לעברית. בדצמבר 2010 נסעתי לפולין והבאתי מארכיון המדינה בלודז' (Archiwum Panstwowe) ומארכיון המכון ההיסטורי היהודי בוורשה (Żydowski Instytut Historyczny) עותקים של 770 כרטיסיות מתוך האנציקלופדיה שטרם ראו אור. העתק המסמך המלא שמור ברשותי בעותק קשיח וכקובץ דיגיטלי.

המסמך תורגם לעברית: מגרמנית – מר מרק וולוביץ; מפולנית – גבי לילה הולצמן; מידיש – ד"ר יעל חבר. בערכים שפורסמו ב*ידענות בית לוחמי הגטאות* השתמשתי במרבית המקרים בתרגום המקורי.

המטרה השנייה של המחקר היא ניתוח האנציקלופדיה. שאלות המחקר המרכזיות שתעמודנה בבסיס הניתוח הן האם האנציקלופדיה של גטו לודז' מגשימה את התפקידים אותם ייעדו לה כותביה? והאם היא מתארת את מציאות החיים בגטו כפי שחוו מרבית תושביו?

חלקו האחרון של החיבור ידון בתפישת המרחב והזמן בגטו לודז' כפי שמשקפים מהאנציקלופדיה.

³ נחמן בלומנטאל (עורך), "תעודה רבת ערך (בעשור לחיסול גטו לודז') – אנציקלופדיה של גטו לודז'", *ידענות בית לוחמי הגטאות*, גיליון 7 (1954), עמ' 8-17; גיליון 8 (1955), עמ' 18-21; גיליון 9-10 (1955), עמ' 32-35; גיליון 11-12 (1955), עמ' 28-32; גיליון 14-15 (1955), עמ' 63-72 (להלן: בלומנטאל, תעודה רבת ערך).

שיטת המחקר

כאמור, חיבור זה הוא מחקר ראשון בנושא האנציקלופדיה של גטו לודז'. ככזה, מרביתו ייכתב מתוך דיסציפלינה היסטורית ויסתמך על מקורות ראשוניים.

במרכז העבודה תעמוד כמובן האנציקלופדיה של גטו לודז',⁴ וכאמצעים לניתוחה יעשה שימוש במקורות ראשוניים נוספים משלושה סוגים: הכרוניקה של גטו לודז'⁵ שנכתבה גם היא בידי צוות הארכיון; יומנים פרטיים שניהלו שלושה מכותבי האנציקלופדיה – אוסקר זינגר, אוסקר רוזנפלד ויוסף זלקוביץ' (Zelkowicz); ורשימות אישיות של אנשים נוספים מהגטו.

ספרי מחקר ומאמרים מרכזיים העוסקים בתחום יסייעו לבסס את הניתוח ולהעמיק אותו.

כרקע, יוצגו מחברי האנציקלופדיה והמטרות שהציבו לעצמם בכתיבתה. בנוסף, תיבחן סוגיית חרות הכתיבה שלהם. על מנת לענות על שאלות המחקר ייבדק תוכן האנציקלופדיה – בחלוקה לנושאי העניין העיקריים המופיעים בה: הכרת הגטו, השלטון, תזונה, ביטויים וחיי רוח – אל מול מוטיבים מרכזיים מרשימות אחרות שנכתבו בגטו. לקראת סיום ייבדקו תפיסות המרחב והזמן העולות מן האנציקלופדיה וייעשה ניסיון לטוות קצוות חוטים למחקרים עתידיים בנושא.

המסמך

האנציקלופדיה של גטו לודז' הודפסה בגטו על למעלה מ-900 כרטיסיות נייר בגודל 19x22 ס"מ. קיימים 141 ערכים בחלק המושגים ו-203 ערכים בלקסיקון האנשים.

כל ערך נכתב על כרטיסיה נפרדת, כאשר הארוכים שבהם נפרשו על עד ארבע כרטיסיות. מרבית הערכים הודפסו בגטו פעמיים וחלקם אף שלוש וארבע פעמים, עובדה המלמדת על רצונם של המחברים לכתוב יותר מעותק אחד.

בכל אחד מהארכיונים נמצאו ערכים שהיו רק בו לצד ערכים שחזרו על עצמם באוספים האחרים. רובן הגדול של הכרטיסיות ששרדו נשתמרו במצב טוב יחסית ומיעוטן עם קרעים, פגמי לחות וזמן.

⁴ ארכיון בית לוחמי הגטאות, מספר קטלוגי 4323\25204; Jewish Historical Institute, Warsaw, no. 205\349, 205\350; State Archive, Lodz, no. 278\1103.
⁵ אריה בן-מנחם ויוסף רב (עורכים), *כרוניקה של גטו לודז'*, יד ושם, ירושלים 1986, כרכים א-ד' (להלן: הכרוניקה).

עם זאת, ישנן עדויות רבות לכך שהמסמך ששרד אינו מלא, ושהאנציקלופדיה לא עברה עריכה סופית. למרות שקיימים ערכים באותיות מ-A עד Z, על פי הפניות בטקסט ניתן לדעת בוודאות כי היו ערכים נוספים שתוכנו להיכתב או שנכתבו, אולם תוכנם לא נמצא. ראו לדוגמה **גשר [Brucken]**, נספח VI.⁶ על מספר לא קטן של כרטיסיות מופיעים תיקונים בכתב יד בעט או בעיפרון – הוספות מלל או מחיקה, הערות עריכה או צנזורה. ראו לדוגמה **ניימן אהרון דוד [Najman A.D]** ו-**וזלין [Wazelina]**, נספח VI. מספר ערכים נכתבו על ידי שני כותבים, לעיתים בשפות שונות, ושתי ההגדרות הדומות מובאות במסמך שבידנו זו אחר זו. ראו לדוגמה **ממשל השלושה [Triumvirat]**, נספח VI. בנוסף, בטקסט עצמו קיימת אי אחידות בולטת בעריכה בין הערכים השונים – סוגי דגשים, מידת הפירוט, סגנון וניסוח, סידור הטקסט, אורכו ועוד.

בחיבור זה שזורים ציטוטים מתוך ערכי האנציקלופדיה. צורת כתיבה זו נבחרה במטרה להמחיש את עושרה התוכני והמילולי של האנציקלופדיה, ועל מנת שהקורא יוכל להתוודע אל הוויית הגטו מנקודת מבטם של המחברים.

שמות הערכים מתוך האנציקלופדיה יופיעו בעברית בתוספת המקור הלועזי בין סוגריים מרובעים ובכתב מודגש. כהפניה יופיע שם הערך בלבד. רשימת הערכים המלאה ומספרם הקטלוגי בארכיונים השונים מופיעה כנספחים I ו-II.

אני מבקש להודות לד"ר עמוס גולדברג על שחשף אותי לקיומו של המסמך ועל הנחיה דעתנית ותומכת. לצורך עריכת המחקר זכיתי במספר מלגות ועל כך תודתי הכנה למכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן, האוניברסיטה העברית; למכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, האוניברסיטה העברית; לקרן ע"ש עובדיה מרגלית ז"ל, המכון הבינלאומי לחקר השואה, יד ושם; ולמכון לחקר השואה באוניברסיטת חיפה ובית לוחמי הגטאות.

תודה רבה לד"ר יעל חבר שתרגמה מיוזמתה וללא תמורה את המסמך מיידיש.

תודה אישית חמה לשלי כהן על תובנותיה החכמות והצעותיה המאירות.

תודה מהלב לדימה שלי על העזרה הרבה, הסבלנות והאהבה.

ולבסוף, תודה לאמא ואבא על התמיכה והדחיפה, ובעיקר על רשת הביטחון שבתודעה, שאינה מובנת מאליה.

⁶ דוגמאות נוספות: **ברוך פרשקר [Boruch Praszker]**; **משרד הטבק [Tabak Abteilung]**; **חנויות מכולת [Laden]**; **מבצע ההחתמה [Stempelungs Aktion]**; **מישבות הילדים [Kinderkolonie]**; **סוכריות [Toffe]**; **הברחה [Szmugiel]**.

II. רקע

1. גטו לודז'

שכונה יהודית, שנבדלה בקפדנות מיתר חלקי העיר, הוקפה בגדר ונשמרה על ידי פקידי שופו ובאי כוח אחרים של השלטונות. [...] את ענייניהם הפנימיים של הגטאות ניהלה מינהלה של זקני מועצות היהודים.

הגטו הסגור [Zamkniete Getto]⁷

בראשית שנת 1939 הייתה לודז' העיר השנייה בגודלה בפולין וחיו בה 672,000 תושבים. הקהילה היהודית בעיר מנתה 233,000 איש, וניהלה חיים ציבוריים ענפים שכללו מעורבות פוליטית וכלכלית, מערכת חינוך אוטונומית ופעילויות תרבות וספורט. בלודז' של לפני מלחמת העולם השנייה יצאו לאור עיתונים ביידיש, ופעלו אנשי רוח ואמנות יהודים מפורסמים.

בשבוע השני של ספטמבר 1939 נכבשה לודז' בידי הצבא הגרמני וכחודשיים אחר כך סופחה לרייך. כיבוש העיר הביא להחמרה מיידית במצבם של תושביה היהודים – הם נלקחו לעבודות כפייה, הוגבלו בפעילותם הכלכלית, והוטלו עליהם צווים רבים כגון איסור התפילה בציבור וחובת נשיאת טלאי צהוב לסימון. שלל גזרות אלו כמו גם הצתת בתי הכנסת בעיר והפקעת עסקיהם ורכושם של רבים מפרנסיה, נעשו במטרה לגרום לעזיבתם של היהודים את תחום שטחי הוורתלנד (Wartheland) המסופחים, שנועדו להיות "נקיים מיהודים". מדיניות זו של הנאצים הביאה ליציאתם מהעיר של כשליש מיהודי לודז', מרביתם בני השכבות המובילות כלכלית וחברתית, בשמונת החודשים שחלפו בין כיבושה ועד לסגירת הגטו.

ב-13 באוקטובר 1939 מונה על ידי הגרמנים מרדכי חיים רומקובסקי (Rumkowski) לזקן היהודים,⁸ תפקיד שבמסגרתו נדרש להוציא אל הפועל את הוראות הנאצים לגבי הנעשה בקרב האוכלוסייה היהודית. רומקובסקי מינה 31 מבין שרידי מנהיגי הקהילה היהודית של טרום המלחמה כמועצת זקנים, אולם חודש מאוחר יותר אסרו הגרמנים את חברי המועצה ומרביתם נרצחו. זקן היהודים מינה תחתם נציגים חדשים, מוכרים פחות בעשייתם הפוליטית, מינויים שעיקרן למעשה את יכולת ההשפעה של המועצה והשאירו את קבלת ההחלטות באופן כמעט בלעדי בידי רומקובסקי.

⁷ כאמור במבוא, שמות הערכים מתוך האנציקלופדיה יופיעו בעברית בתוספת המקור הלועזי בין סוגריים מרובעים ובכתב מודגש. רשימת הערכים המלאה ומספרם הקטלוגי בארכיונים השונים מופיעה כנספחים I ו-II.

⁸ מרדכי חיים רומקובסקי (1877-1944) – נולד ברוסיה והתחנך בחדר ובבית ספר בעיקר ביידיש. בראשית המאה ה-20 הגיע ללודז' והקים בה בית חרושת לקטיפה. בתקופת מלחמת העולם הראשונה נסגר המפעל, ורומקובסקי החל לעסוק בתחום הביטוח ובפעילות פוליטית וציבורית. הוא היה חבר במפלגת הציונים הכלליים ונבחר מטעמה לנהלת המועצה היהודית בעיר, ובמקביל ניהל בית יתומים בסמוך ללודז'. השכלתו המעטה ואופיו השנוי במחלוקת הביאו להסתייגותם של יהודים רבים ממינויו לזקן היהודים (מיכל אונגר, לודז': אחרון הגטאות בפולין, יד ושם, ירושלים 2005 [להלן: אונגר, לודז'], עמ' 82-89).

כפתרון זמני, עד שתתאפשר מדיניות הגירוש, החליטו הגרמנים לרכז את היהודים באזור מגורים אחד. ב-8 בפברואר 1940 פורסמה הפקודה הרשמית על הקמת הגטו. תהליך העברת היהודים נעשה תחילה באופן מסודר, אולם בהמשך השתמשו הגרמנים בהפחדה ובאלימות, שהגיעה לשיאה בראשית מרץ ב"יום חמישי העקוב מדם" במהלכו נרצחו כמה מאות יהודים. באחד במאי 1940 סגרו הנאצים שטח של כ-4 קילומטרים רבועים וכלאו בתחומיו 164,000 יהודים. הגטו הוקף חומות וגדרות וכותר בידי כוחות משטרה גרמניים שנצטוו לירות בכל מי שינסה לחצות או להתקרב אליהן.

מינהל הגטו הגרמני (Gettoverwaltung) שבראשו הועמד הנס ביבוב (Biebow) היה הגוף שהוקם במטרה לטפל בכל ענייני גטו ליצמנשטט (Litzmannstadt) – השם אותה קיבלה העיר לאחר הכיבוש הגרמני – ומשימתו המיידית הייתה להפקיע מידי היהודים את כל רכושם וכספם תוך אספקת כמויות מזון מינימאליות. רשויות האכיפה הגרמניות בגטו כללו בנוסף גם את הגסטאפו (המשטרה החשאית, Gestapo) ואת הקריפו (המשטרה הפלילית, Kripo).

החל מאוקטובר 1940 עת נוכחו הגרמנים כי גירוש היהודים מהעיר לא יתאפשר במהרה, הוחלט להרחיב את מערך בתי המלאכה והחרושת (**רסורט** [Ressort] בפי התושבים המקומיים) בגטו, ובאמצעות ניצול כפוי של כוח העבודה היהודי להגדיל את תפוקתו ורווחיותו.

מינהל הגטו הגרמני העניק לרומקובסקי סמכויות נרחבות בארגון העבודה וניהול החיים היהודיים הפנימיים. זקן היהודים טבע את הסיסמא "עבודה ושקט"⁹, והצליח במהירות וביעילות יחסית להקים מערכת שירותים מאורגנת אשר כללה מחלקות רבות שהיו אחראיות בין השאר על דיור, חלוקת מזון, בריאות, חינוך ועזרה סוציאלית לתושבי הגטו. מלאכת אכיפת הסדר בתוך הגטו הוטלה על המשטרה היהודית (שירות הסדר, Ordnungsdienst).

הבעיה המרכזית של תושבי הגטו הייתה סוגיית התזונה. המזון שסופק על ידי הגרמנים בתמורה לעבודה היה מתוך מדיניות מכוונת – דל, מועט ולא מזין. רעב כבד פגע קשות בתושבי הגטו. בשילוב עם תנאים סניטריים מינימאליים ומחסור בעץ לבישול ולהסקה בחורף, פשטו בגטו מחלות כגון דיזנטריה, שחפת, דלקות ריאות ומחלות לב. במהלך שנות קיומו של הגטו מתו בתחומיו כ-43,500 איש, מרביתם מתת תזונה וממחלות הקשורות בה.

⁹ מתוך נאומו של רומקובסקי, פברואר 1941 (הכרוניקה, כרך א', עמ' 44).

הנושא המשמעותי השני שעמד במרכז חייהם של היהודים בגטו לודז' הוא הגירושים. בשנים הראשונות לקיומו, עד ינואר 1942, גירשו הגרמנים למחנות עבודה למעלה מ-7,000 מיהודי הגטו, בעיקר גברים, שמרביתם לא שרדו את התנאים הקשים במחנות אלו.

מדיניות הפתרון הסופי הנאצית החלה בלודז' באוקטובר-נובמבר 1941. בחודשים אלו הובאו אל הגטו עשרים אלף יהודים ממרכז אירופה וכ-5,000 צוענים, אשר עבורם אמור היה להיות הגטו תחנה אחרונה בדרכם אל מחנה ההשמדה חלמנו (Chelmno). בחודשים ינואר עד מאי 1942 גורשו מהגטו 55,000 יהודים, וכן חמשת אלפי הצוענים ששהו בו מספר חודשים.

במרבית המקרים מינהלת הגטו היהודית בראשות רומקובסקי הייתה זו שסיפקה את רשימות המיועדים לגירוש בהתאם לדרישות הגרמנים. המגורשים, שהוטעו לחשוב שהם מועברים ליישוב מחדש במזרח או לעבודות באזור אחר בפולין, הובלו למחנה ההשמדה בחלמנו ונרצחו שם במשאיות גז.

בחודש ספטמבר 1942, לאחר הפסקה של מספר חודשים, נתחדשו השילוחים למחנה המוות. בשלב הראשון גורשו כל השוהים בבתי החולים בגטו ובשלב השני הוטל עוצר (שפרה, Gehspere/Szperre) מלא על הגטו וכ-15,000 מיושביו, בעיקר ילדים עד גיל 10 ומבוגרים מעל גיל 65, נלקחו מבתיים על ידי צוותים של גרמנים מלוויים בשוטרים יהודים וגורשו לחלמנו. במהלך האקציה, שכונתה בפי היהודים 'השפרה', נרצחו בתוך תחומי הגטו למעלה מ-570 בני אדם.

הגירוש בספטמבר 1942 היה האקציה המשמעותית האחרונה עד לקיץ 1944. בתקופת ביניים זו נעשה הגטו מעין מחנה עבודה גדול, הוקמו בו למעלה ממאה מפעלי ייצור ומספר המועסקים בהם עלה בהתמדה. בשלהי שנת 1943 עבדו ברסורטים השונים למעלה מ-90% מתושבי הגטו. מידת האוטונומיה של הקהילה היהודית בכלל ורומקובסקי בפרט פחתה מאוד בשנים אלו, ומינהל הגטו הגרמני בראשות ביבוב נעשה מעורב יותר בחיים הפנימיים בגטו.

במהלך תקופה זו, ולאחר חודשי הסתגלות קשים, הלכו והשתלבו יהודי מערב אירופה בחיי הגטו. מתוך 20,000 הגרמנים שהגיעו בשלהי 1941 נותרו בחיים שנה אחר כך כ-4,600 בלבד, מרביתם צעירים ובעלי מקצוע שהועסקו במפעלי הגטו. ככלל, יחסם של תושבי הגטו המקוריים ושל רומקובסקי למגורשים מארצות הרייך היה שלילי. הם הואשמו באינפלציית המחירים, בכפיות טובה ובווכחנות יתר ויש שאף חשדו בהם בלויאליות כלפי הגרמנים. מבין יהודי המערב בלטה גם קבוצה של אנשי אינטליגנציה, שבזכות

השכלתם והשליטה שלהם במספר שפות, הועסקו כפקידים במוסדות הגטו, ובהם מחלקת הארכיון. קבוצה זו אף זכתה לחסותו של רומקובסקי ולתמיכתו.¹⁰

חשוב להדגיש כי החיים בגטו התנהלו אמנם בצל הקטסטרופה, תחת תנאים קשים ובחוסר וודאות, אך הם בהחלט לא פסקו. יושבי גטו לודז' ניהלו חיי משפחה וקהילה מגוונים וקיימו בו פעילות פוליטית, דתית ותרבותית. יהודים רבים המשיכו לערוך ארוחות שבת וחג, לעשן סיגריות, לספר בדיחות ולצרוך אמנות. אין ספק כי חיי היומיום התנהלו בדוחק גדול, קיצוני לעיתים, אולם ניתן לומר כי עבור חלק לא קטן מיושבי הגטו – בעיקר תושבי העיר המקוריים – החיים תחת השלטון הנאצי היוו בהיבטים רבים המשך מסוים של חייהם טרום המלחמה.

על עובדה זו ניתן ללמוד גם מערכים רבים של האנציקלופדיה :

המחלקה לעזרה [Opieka] סוציאלית. [...] מחלקה כזאת הייתה קיימת על יד הקהילה היהודית בלודז' גם לפני המלחמה. [...] קיבלה הקהילה את שני המטבחים הציבוריים, שהיו קיימים בלודז' עד תקופת המלחמה.

המילים והמוסיקה [של הצגות הרֶבּוּי (Revue)] חוברו על פי רוב על ידי מחברים שגם לפני כן היו פעילים בתחום הספרותי והמוסיקלי.

ספריית ההשאלה [Leihbibliotheken] [...] שפעלה באותו מקום בלא הפסקה החל משנת 1931.

[ורשאווסקי דוד (Warszaeski Dawid)] [שהיה] לפני המלחמה תעשיין טקסטיל, הקים מתפרות מייד עם הקמת הגטו.

בפברואר 1944 החליטו הגרמנים להתחיל בתהליך הדרגתי של חיסול גטו לודז'. מחנה ההשמדה בחלמנו הוחזר לפעילות זמנית ובחודשים יוני-יולי חוסלו בו למעלה מ-7,000 מיהודי הגטו. בחודש אוגוסט 1944 נשלחו לאושוויץ יותר מ-65 אלף תושבי הגטו ביניהם גם זקן היהודים רומקובסקי. בלודז' הושארו כמה מאות יהודים בלבד למטרת חיסול הגטו.

מכלל 204,000 היהודים שחיו בגטו לודז' שרדו עד לסיום מלחמת העולם השנייה כעשרת אלפים איש בלבד.¹¹

¹⁰ אברהם ברקאי, "בין מזרח למערב – יהודים מגרמניה בגטו לודז'", *יד ושם – קובץ מחקרים*, כרך ט"ז (1984) (להלן: ברקאי, בין מזרח למערב), עמ' 239, 257.

¹¹ המידע והנתונים לפרק זה נלקחו מתוך: אונגר, לודז'.

2. מחלקת הארכיון

לא נמצא עט ולא היה שום כוח אנושי שהיה מסוגל ומוכשר לתאר את כל האירועים הללו לאמיתם, לא רק של הגטו כולו, אלא אפילו מה שקורה כל שעה בימים האחרונים. אין עט כזה, אין לשון כזאת בעלת אוצר מילים שיהיה בכוחה למסור אפילו חלק זעום מן הרגשות והרגישויות המשתלטים על האדם המתבונן ושומע את כל המתרחש בימים האחרונים.

יוסף זלקוביץ', 1942¹²

"לפי פקודתו של זקן היהודים מ.ח. רומקובסקי, ייסד עו"ד הנריק נפתלין ב-17.11.1940 את הארכיון, כמחלקת משנה של מחלקת רישום תושבים. לפי רצונו של הנשיא, היה מתפקידה של מחלקה זו לאסוף בחשאי חומר לתיאור דברי הימים של הגטו שייכתבו בעתיד ולערוך רשימות מתאימות"¹³. ההצעה להקים ארכיון עלתה מספר חודשים לפני כן. אלמוני, שתיעד את חיי התרבות בגטו לודז', סיפר כי ב-18 באוגוסט 1940, התקיימה ישיבה בנוכחות בכירים מהמינהל היהודי שהציעו להקים ארכיון "בגלל ערכו ההיסטורי של הגטו"¹⁴.

הנריק נפתלין תיאר את משימת מחלקת הארכיון כהכנת מקורות עבור ה"מלומדים העתידיים שיחקרו את החיים של הקהילה היהודית באחת התקופות הקשות שלה"¹⁵. על עובדי הארכיון הוטל לאסוף תעודות ועדויות מחיי הגטו, ולערוך עיבוד מדעי שלהם על מנת שישמש תיעוד במקרה שהמסמכים המקוריים לא ישרדו.¹⁶ הפרויקט המרכזי של מחלקת הארכיון היה כתיבת כרוניקה יומית על המתרחש בגטו – רישום יום יומי של מאורעות, עובדות, נתונים דמוגרפיים, ניתוחים סטטיסטיים, נאומים, סיפורים, מודעות, צווים ושמעות. הכרוניקה נכתבה באופן רציף מינואר 1941 ועד סוף יולי 1944, ודיווחה – "במסגרת דין וחשבון יבש", "מתוך קירבה בלתי אמצעית למתרחש"¹⁷ – על מספר הפטירות היומי לצד ידיעות על מזג האוויר, על מחיר הלחם ואספקת תפוחי האדמה לצד שמעות ובדיחות שנפוצו בגטו.

¹² יוסף זלקוביץ', *בימים הנוראים ההם: רשימות מגטו לודז'*, יד ושם, ירושלים 1994 (להלן: זלקוביץ', רשימות), עמ' 345-346.

¹³ **ארכיון [Archivum]**.

¹⁴ אריה בן-מנחם ויוסף רב, "למהדורה העברית", בתוך: אריה בן-מנחם ויוסף רב (עורכים), *כרוניקה של גטו לודז'*, יד ושם, ירושלים 1986, כרך א' (להלן: בן-מנחם ורב, למהדורה העברית), עמ' ז', ה"ש 1.

¹⁵ סאשה פויכרט, "אוסקר זינגר – היקיש מלודז' הערות יסוד לרפורטזיות ולמאמרים שלו", *דפים לחקר השואה*, מאסף י"ט (2005) (להלן: פויכרט, היקיש מלודז'), עמ' 91-92; לוציאן דוברושיצקי, "מבוא לכרוניקה של גטו לודז'", בתוך: אריה בן-מנחם ויוסף רב (עורכים), *כרוניקה של גטו לודז'*, יד ושם, ירושלים 1986, כרך א' (להלן: דוברושיצקי, מבוא לכרוניקה), עמ' יח-יט.

¹⁶ אונגר, לודז', עמ' 498.

¹⁷ הכרוניקה, כרך א', עמ' 431; כרך ג', עמ' 597.

אוסקר זינגר טען באנציקלופדיה כי על אף התנאים בהם נכתבה, הכרוניקה "נותנת בכל זאת תמונה מאירת עיניים על חיי הגטו. [...] [ומהווה] אוסף די חשוב של מקורות להערכה אובייקטיבית בעתיד של הקהילה הזאת, המיוחדת במינה".¹⁸

הארכיון היה מוסד רשמי, אך בגלל החשש מפני הגרמנים, מעטים בלבד הכירו את הפעילות המתקיימת בו. הגרמנים ידעו אמנם על קיומה של המחלקה, אולם הייתה מגמה לשמור את פעולותיה בסוד. ברנרד אוסטרובסקי (Ostrowski) שעבד בארכיון כמעט מיום הקמתו – והיחיד מבין הכותבים שנשאר בחיים לאחר המלחמה – העיד בשנת 1947 כי "הארכיון נוהל בחצי חשאיות" ומוקם בחדר נפרד "כדי להיות מרוחק מהעיניים של האנשים". צוות הארכיון צויד במכתב חתום בידי רומקובסקי שהבהיר את מחויבותם של כל העובדים והמוסדות בגטו לשתף פעולה עם הכותבים ולמסור להם את האינפורמציה הנדרשת למילוי תפקידם.¹⁹

רומקובסקי עצמו, קיבל עותקים של הכרוניקה, אולם ככל הנראה לא הרבה להתערב בפעילות הארכיון ומיעט לבקר בו. זקן היהודים זכה לסיקור מקיף בכרוניקה, נאומיו צוטטו בהרחבה, פעילותו והישגיו זכו לשבחים וכמעט – בעיקר עד ספטמבר 1942 – שלא נכתבה נגדו ביקורת גלויה.

לידי הכותבים לא נמסר מידע רשמי הנוגע לקשרים בין המנגנון היהודי של הגטו והשלטונות הגרמניים, והם הונחו שלא לכתוב על נושאים מסוימים, בדגש על סוגיות פוליטיות ופעילויות לא ממוסדות. זינגר רשם באנציקלופדיה כי המחברים כתבו את מרבית החומר מחוויותיהם האישיות, מה עוד ש"בכל העניינים בעלי חשיבות מדינית, היה הנשיא זהיר ושתקן".²⁰

נפתלין קיבץ בארכיון קבוצה של אנשי רוח מלומדים, אקדמאים ועיתונאים. הבולטים ביניהם היו יוסף זלקוביץ' – האחראי הראשון על מחלקת הארכיון, ד"ר יוסף קלמנטינובסקי (Klementinowski)²¹ – מנהל

¹⁸ ארכיון [Archivum].

¹⁹ בערנארד אסטראווסקי, עדות (יידיש), ארכיון יד ושם א-5/14-P (להלן: אסטראווסקי, עדות), עמ' 4.

²⁰ ארכיון [Archivum].

²¹ לא נמצא ערך בלקסיקון האנשים על קלמנטינובסקי. ד"ר לפילוסופיה, עזב בפברואר 1943 את הארכיון לטובת הנהלת קופת המלווה בגטו (הכרוניקה, כרך ג', עמ' 78, ה"ש 22). ברנרד אוסטרובסקי ציין בעדותו כי קלמנטינובסקי היה איש החברה הגבוהה ושלט בשבע שפות, וכי לא הייתה לו זיקה ליהדות לפני הגעתו לגטו (אסטראווסקי, עדות, עמ' 1).

הארכיון בשנותיו הראשונות ויוליאן צוקר-צרסקי (Cukier-Cerski).²² כאשר הגיעו יהודי מרכז אירופה בסתיו 1941, נוספו עוד אוסקר זינגר, אוסקר רוזנפלד וד"ר ברנרד הייליג (Heilig).²³

על עבודת הארכיון פיקחה ועדת ביקורת מטעם רומקובסקי "שמשמיתה הייתה לבדוק את האותנטיות ולבחון את אופן השימוש בחומרים אשר שמורים בו". "כל החומר, שהומצא על ידי עובדי הארכיון, נבדק על ידי ועדת הביקורת מתוך נקודות ראות שונות, בטרם היכללו בארכיון".²⁴ בראשות הוועדה עמד הנריק נפתלין, והיו חברים בה ד"ר אברהם קמייניצקי (Kamieniecki)²⁵ ומשה קארו (Karo).²⁶

ייתכן כי ניתן למצוא עדות לעבודת ועדת הביקורת בערך **וזלין [Wazelina]** – הצנזור (או העורך) מחקו בקו את הפסקה בה נכתב בין השאר: "מלבד תכונות המרפא של משחת הוולזין, יש לה תכונות רכות וחלקלקות שבמקרים מסוימים מקלה על חדירת אבר המין הגברי לתוך אבר המין הנשי", ורשמו על הכרטיסייה בעט אדום את הציווי לשכתב או לכתוב מחדש (ראו נספח VI).

באוגוסט 1944, החליטו מנהלי הארכיון להחביא את מסמכי המחלקה על מנת שיישמרו מפני הנאצים. חלק מהחומר הוסתר בבית הקברות בעיר, נתגלה מאוחר יותר והושמד על ידי הגרמנים. חלק אחר, בעיקר זה שהוחבא במגרש מכבי האש, נחשף רק לאחר המלחמה. מרבית מסמכי הארכיון ששרדו – וככל הנראה גם האנציקלופדיה של גטו לודז' – ניצל בזכות נחמן זונאבנד (Zonabend), תושב לודז' שהיה אחד ממאות היהודים שהושארו בגטו על ידי הגרמנים לעזור בחיסולו. זונאבנד ידע על פעילות המחלקה, החביא את החומר שהושאר בחדרי הארכיון, וחזר אל המקום בתום המלחמה על מנת להוציאו מן המסתור.²⁷

²² מתוך לקסיקון האנשים: **צוקר צרסקי י. [Cukier-Cerski J.]** – נולד ב-1900 בלודז'. כתב בעיתונים יומיים פולניים בעיקר בלודז'. בארכיון כתב עבור הכרוניקה היומית עד שחלה בשחפת. נפטר ב-1943. ראו גם ידיעה בכרוניקה המודיעה על מותו – הכרוניקה, כרך ג', עמ' 173.

²³ מתוך לקסיקון האנשים: **הייליג ברנרד, ד"ר [Heilig Bernhard Dr.]** – נולד ב-1902 ב-Prossnitz, צ'כיה. למד כלכלה בשוויץ. עבד עבור אינספור עיתונים וכתבי עת, להם כתב טקסטים בנושאים מקצועיים. הגיע לגטו מפראג באוקטובר 1941. קיבל בפברואר 1942 משרה בארכיון, שבו עסק בהכנת עבודות סטטיסטיות. נפטר בגטו ממחלת השחפת ביוני 1943. ראו גם ידיעה בכרוניקה המודיעה על מותו – הכרוניקה, כרך ג', עמ' 347-348.

²⁴ **קארו משה [Karo Mosche]**; **ארכיון [Archivum]**.
²⁵ מתוך לקסיקון האנשים: **קמייניצקי א.ס. ד"ר [Kamieniecki A.S. Dr.]** – נולד ב-1874 ב-Slonim, פולין. השלים תואר בפילולוגיה שמית בברן. עסק עוד בצעירותו בתחום ביקורת המקרא. עבד בשלל כתבי עת, חלקם בשפה העברית. בגטו עבד בתחילה כמפקח בתי ספר במסגרת מחלקת החינוך. נפטר בגטו ממחלת השחפת ביוני 1943.

²⁶ מתוך לקסיקון האנשים: **קארו משה [Karo Mosche]** – נולד ב-1893 ב-Gostinjin, פולין. שימש כמזכיר בית הספר התיכון בלודז'. דובר ציוני ותומך בקרנות ציוניות. במארס 1941 מונה לנהל את מחלקת החינוך בגטו, ולאחר פירוקה מונה לראש הוועדה להיערכות מחדש, במסגרתה היה בקשר הדוק עם רומקובסקי. החל מסתיו 1942 היה חבר בוועדת הביקורת שבארכיון.
²⁷ אונגר, לודז', עמ' 498-501; אסטרואוסקי, עדות, עמ' 5.

3. סוגה ספרותית: אנציקלופדיה? מילון?

האם בכלל ניתן ליצור הגדרה שאינה, במובן מסוים, הצהרה על העולם?²⁸

שאיפתם הגדולה של מלומדים לאורך ההיסטוריה, לקבץ ולערוך מכלול שלם של מדעים ואמנויות למסמך אחד – אנציקלופדיה²⁹ – הייתה קיימת גם אצל היהודים בגטו לודז'. באלפיים השנים האחרונות נעשו ניסיונות לכתיבת למעלה מ-2,000 אנציקלופדיות מרביתם במטרה לאגוד את הידע האנושי במקום אחד.³⁰ האנציקלופדיה של גטו לודז' כורכת במסמך אחד עולם ומלואו. מדובר לא רק בהוספת נדבך צנוע בפרויקט הידע האנושי ובניסיון לשמר את המידע על מה שארע בתוך החברה הייחודית הזו שהייתה שרויה בתנאים קיצוניים, האנציקלופדיה מבקשת לאצור את כל הידע במרחב הסגור בין חומות הגטו, ובכך להגשים באופן טראגי, הלכה למעשה, את שאיפתם של פילוסופים רבים.

ככל הנראה, לעולם לא תימצא תשובה ודאית מדוע החלו לכתוב את האנציקלופדיה של גטו לודז' דווקא לקראת סוף שנת 1943. ייתכן גם כי אין תשובה אחת ומדובר במכלול של גורמים: המחברים חשו כי סוף התקופה קרב ואולי גם סופם; אפשר שהחליטו כי הטרינספורמציה שהעולם שלהם עבר משמעותית מספיק וחשוב לסכם או לתעד אותה; ייתכן כי סברו שצברו מספיק ידע ורצו לאגוד אותו; ואולי מדובר בניסיון לשלוט על הידע במטרה לייצר סדר ולהבין את המתרחש.

²⁸ Bo Svensen, *A Handbook of Lexicography, the Theory and Practice of Dictionary-Making*, Cambridge University Press, Cambridge 2009 (hereafter: Svensen, *Lexicography*), p. 289.

²⁹ מוצאו של המונח אנציקלופדיה הוא מהביטוי היווני הקדום המתאר השכלה כללית או השכלה כוללת. החיבורים האנציקלופדיים הראשונים נעשו כבר בתקופת רומי, ותכליתם הייתה השתלמות רוחנית לאדם באמצעות הקניית ידע מדעי ועיצוב אידיאל חינוכי. בעת המודרנית התווספו למטרות אלו מגמות פוליטיות רחבות הכוללות מבט ביקורתי, אינדיבידואלי, הומניסטי וסוציאלי. האנציקלופדיה המודרנית הראשונה עליה ניתן לומר כי הביאה לשינוי בתרבות האירופית, היא 'האנציקלופדיה הגדולה הצרפתית' (*La Grande Encyclopedie*) שנערכה על ידי דני דידרו (Diderot) בשנים 1751-1772. כותבי אנציקלופדיה זו שאפו לא רק לשמר את המידע שנצבר עד לתקופתם, אלא גם לעורר תפיסות עולם מודרניות ומשכילות חדשות. עבודתם של דידרו ושותפיו הופרעה על ידי השלטונות שאף הביאו למאסרם, אולם רעיונותיהם שהופצו באמצעות האנציקלופדיה נחשבים לחלק מהגורמים שהובילו למהפכה הצרפתית.

אנציקלופדיות יהודיות החלו להופיע כבר במאה ה-11 וכללו בעיקר תרגומים מערבית של מושגים בתחום המדעים, בתוספת פילוסופיה דתית ופרשנות המקרא. בשנת 1906 פורסמה האנציקלופדיה היהודית השלמה הראשונה בארצות הברית בשפה האנגלית, אחריה פורסמו אנציקלופדיות יהודיות מלאות גם ברוסית ('ד"ר קמייניצקי [Kamieniecki A.S. Dr.], אחד מעובדי מחלקת הארכיון בגטו לודז' לקח חלק בכתיבתה), גרמנית וספרדית. בסוף המאה ה-19 החלו מספר הוצאות להפיק אנציקלופדיות יהודיות בעברית וביידיש באירופה, אמריקה וארץ ישראל, אולם אף אחד מהחיבורים לא זכה להגיע לסימומו. הכרך הראשון של האנציקלופדיה העברית ראה אור בישראל בשנת 1949. (מתוך: יוסף קלוזנר (עורך), *האנציקלופדיה העברית*, חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים 1952, כרך ראשון, עמ' 25-38; כרך רביעי, עמ' 626-650).

³⁰ Foster Stockwell, *A History of Information Storage and Retrieval*, McFarland & Company Inc., Publishers, North Carolina 2001, pp. 120-121.

נחמן בלומנטאל מציין כי הרצון "לעבור מרישום מקוטע שוטף לסיסטמטיזציה והכללה" נעשה גם במקומות אחרים שהיו תחת הכיבוש הנאצי תקופה ממושכת, לדוגמא הארכיון המחתרתי 'עונג שבת' בגטו ורשה.³¹

פרק זה ידון בסוגה הספרותית של המסמך הקרוי 'האנציקלופדיה של גטו לודז', ובשאלה האם ניתן לסווג את המסמך כאנציקלופדיה או כמילון, או האם מדובר במסמך המשלב בין סוגי כתיבה שונים:

מחברי האנציקלופדיה של גטו לודז', השתמשו בשלושה מונחים בשפה הגרמנית בהגדירם את המסמך: Enzyklopädie (אנציקלופדיה), Sammlung (אוסף) ו-Lexikon (לקסיקון).

המילה Enzyklopädie מוזכרת פעמיים במסמך עצמו: בערך **רשימת המשתתפים של האנציקלופדיה** [**Mitarbeiter Verzeichnis der Enzyklopädie**] בו מבוארים ראשי התיבות של הכותבים (ראו נספח III), ובערך אודות מחלקת **הארכיון [Archivum]**, בו כתב אוסקר זינגר כי בראשית שנת 1944 קיבל עליו הארכיון לעבד "אנציקלופדיה של הגטו", ובמקור הגרמני "Getto-Enzyklopädie".

אוסקר רוזנפלד ניהל את יומנו בשפה הגרמנית. ב-1 בדצמבר 1943 רשם רוזנפלד מאמר מיוחד, שייתכן שהיה מיועד להיכלל כמבוא לאנציקלופדיה, תחת הכותרת "אנציקלופדיה של הגטו" – "Enzyklopädie des Gettos".³² במאמר זה, בו הסביר רוזנפלד על המסמך, מהותו ומטרותיו, השתמש המחבר במונח Enzyklopädie שלוש פעמים נוספות.

אולם, באותו המאמר, השתמש רוזנפלד גם במונחים Sammlung ו-Lexikon בהקשר של המסמך: "Eine **Sammlung** der Getto-begriffe und der Getto-Persönlichkeiten [...]"³³

"[...] in einer **lexikalen** Kulturgeschichte des gettos Litzmannstadt verzeichnet zu sein".³⁴

³¹ בלומנטאל, תעודה רבת ערך, גיליון 7, עמ' 8-9.

³² Oskar Rosenfeld, *Wozu noch Welt: Aufzeichnungen aus dem Getto Lodz*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt 1994, pp. 246-249.

³³ תורגם לאנגלית (Rosenfeld, Notebooks, p. 231): "A **dictionary** of ghetto language and ghetto personalities [...]"
³⁴ תורגם לאנגלית (Ibid): "[...] being inscribed in the **dictionary** of the cultural history of Ghetto Litzmannstadt".

המונח לקסיקון הוזכר גם בערך על **אוסקר רוזנפלד [Rosenfeld Oskar, Dr. Phil]**, בו נרשם כי רוזנפלד עובד בארכיון הגטו כאחד הכותבים של "לקסיקון הגטו" – "Getto-Lexikon".

אם כן, הכותבים משתמשים בשלושה מושגים בשפה הגרמנית:

Enzyklopädie = אנציקלופדיה, ספר מידע בנושאים שונים הערוך בדרך כלל לפי סדר האלף-בית.³⁵

Sammlung = אוסף לשוני סיסטמטי או שיחון, רשימת המילים של לשון או של תחום בלשון והגדרתן או תרגומן ללשון אחרת.³⁶

Lexikon = מילון או אנציקלופדיה. רשימת מילים, בעיקר למקצוע מסוים.³⁷

הספרות התיאורטית על בלשנות ומילונאות דנה בדמיון ובשוני בין אנציקלופדיה ומילון:

מילון הוא ספר יעץ על מילים, ספר על שפה. קרוב משפחה של האנציקלופדיה, שהיא ספר על דברים, אנשים, מקומות ורעיונות, ספר על "העולם האמיתי" לא על שפה. ההבחנה בין מילון לאנציקלופדיה אינה תמיד קלה ופעמים רבות קיימים באחד אלמנטים של השני. אך הם אינם חולקים את אותה רשימת מילות מפתח [...] ואינם מספקים את אותו המידע על מילות המפתח שיש להם במשותף.³⁸

האנציקלופדיה מתארת דברים. המילון מסביר מילים, ומתמודד עם תיאור של דברים רק במידה הנדרשת בכדי להגיע למשמעויות והשימושים של המילים.³⁹

[אנציקלופדיה] מספקת לא רק את המשמעות של המילים [בדומה למילון], אלא גם הסבר של הדברים אליהם מילים אלה מתייחסות.⁴⁰

משה גושן-גוטשטיין טוען כי "אין קו גבול קבוע בין מילון לאנציקלופדיה. זה כשלוש מאות שנה מתחזקת והולכת הנטייה לחיבור 'מילון אנציקלופדי' שכולל שברי אינפורמציה שאינה בעלת עניין לשוני".⁴¹

³⁵ איתן אבניאון (עורך), *מילון ספיר*, הד ארצי ואיתאב בית הוצאה לאור, תל אביב 1997 (להלן: מילון ספיר), עמ' 54.

³⁶ שם, עמ' 533.

³⁷ שם, עמ' 422.

³⁸ Howard Jackson, *Lexicography, An Introduction*, Routledge, London and New York 2002, p. 21.

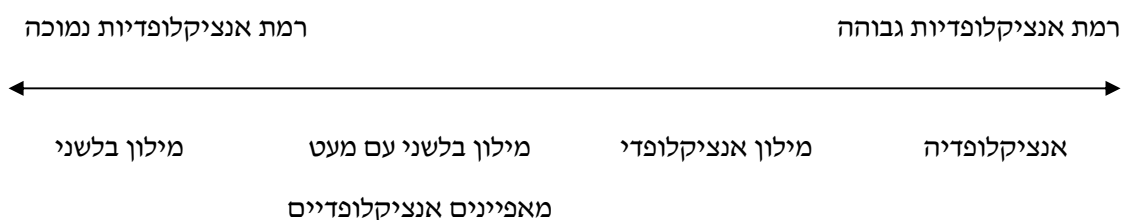
³⁹ Penny Silva, "Time and Meaning: Sense and Definition in the OED", in: Lynda Mugglestone (ed.), *Lexicography and the OED, Pioneers in the Untrodden Forest*, Oxford University Press, Oxford 2002, p. 89.

⁴⁰ Richard W. Bailey, "'This Unique and Peerless Specimen': The Reputation of the OED", in: Lynda Mugglestone (ed.), *Lexicography and the OED, Pioneers in the Untrodden Forest*, Oxford University Press, Oxford 2002, p. 214.

⁴¹ משה גושן-גוטשטיין, *מבוא למילונאות של העברית החדשה*, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב 1969, עמ' 15.

בו סוונסן (Svensen) סבור כי העמדה הרווחת כיום בקרב מרבית חוקרי הלקסיקונים היא כי ההבדל בין מידע בלשני למידע אנציקלופדי עדין וגבולותיו גמישים, ולעיתים קרובות יהיה קשה להצביע איזה מידע צריך להיחשב לאיזה תחום. לטענתו נראה כי כמעט בלתי אפשרי להסביר משמעות של מילה, מבלי להתייחס ואף במידה מסוימת לתאר את העצם או את הנושא שמתייחס אליה.⁴²

סוונסן מציע סולם לבחינת רמת "אנציקלופדיות" במילונים :

לדעתי, ניתן לסווג את האנציקלופדיה של גטו לודז' כמילון אנציקלופדי. המסמך מכיל הן טקסט בלשני והן טקסט אנציקלופדי. קיים בו מידע רב על שפה, על מילים ועל משמעותן, לצד מידע על 'העולם האמיתי' – אנשים, מקומות ורעיונות. כפי שהוצג להלן, נדמה כי גם כותבי האנציקלופדיה של גטו לודז' בחרו בדרך ביניים אשר תשלב בין אנציקלופדיה ומילון.

כאמור, המסמך שנכתב בגטו כולל שני חלקים, אחד המגדיר מושגים מחיי היומיום והשני העוסק באנשים. בחיבור זה, על מנת ליצור הבחנה בין שני חלקי המסמך ולהישאר נאמן עד כמה שאפשר להגדרות שנתנו המחברים – אשתמש במונחים 'אנציקלופדיית המושגים' ו-'לקסיקון האנשים' בהתאמה. בהעדר שם מקורי המספק כותרת למסמך כולו, הוא ייקרא 'האנציקלופדיה של גטו לודז'', בדומה לכינוי בו השתמש רוזנפלד ביومנו.

⁴² Svensen, Lexicography, pp. 289-290.

4. על המחברים

אין דבר קטן בגטו – זוהי סיסמתנו. הכל ערך תולדותי וחשוב בחיי עמנו העכשווי ואת הכל ועל הכל עלינו להשגיח בעין ביקורת, לשרטט מכל המתרחש והמתהווה, לחרוט אותם עלי לוחות האבן של ימינו.

אלתר שנו, 1941⁴³

פרק זה והבאים אחריו יעסוק בכותבי האנציקלופדיה של גטו לודז'. ראשית תוצג סקירה ביוגרפית על המחברים, אחר כך תיבדק השאלה מדוע כתבו בגטו בכלל ואת האנציקלופדיה בפרט, ולבסוף תיבחן הסוגיה האם עמדה בפני המחברים חירות כתיבה מלאה או שמא הם צונזרו או הגבילו את עצמם מטעמים שונים.

מחברי האנציקלופדיה חתמו את ראשי התיבות של שמם בתחתית הכרטיסיות עליהן כתבו את הערכים. הערך **רשימת המשתתפים של האנציקלופדיה** [Mitarbeiter Verzeichnis der Enzyklopadie] מספק מקרא לשמונה מראשי התיבות הללו, כאשר על הכרטיסיה שנמצאת בארכיון המדינה בלודז' הוסיפו המחברים שני שמות נוספים בכתב יד (ראו נספח III), ובסך הכל עשרה שמות של כותבים.⁴⁴

באנציקלופדיה עצמה, מופיעים ערכים החתומים ב-11 ראשי תיבות שונים. תשעה מביניהם אלו ראשי התיבות המפורשים באנציקלופדיה (סאשה שפיגל [Spigel] ששמו הוסף בכתב יד כזכר לעיל, לא חתום על אף ערך ששרד). בנוסף קיימות כרטיסיות שנכתבו על ידי כותב המיוצג על ידי האות b – ככל הנראה מדובר באלישיה חנה דה-בוטון (de Buton),⁴⁵ וכותב המיוצג בראשי התיבות י.ש, שזהותו איננה ידועה.

מתוך 344 הערכים במסמך כולו, 153 אינם חתומים בראשי תיבות המחבר. בנתון זה יש הבדל משמעותי בין אנציקלופדיית המושגים ולקסיקון האנשים. להבדיל מהאנציקלופדיה, בה רק כ-15% מהמושגים אינם חתומים בראשי התיבות של הכותב שלהם, בלקסיקון מדובר על 131 ערכים, שמהווים כ-65%.⁴⁶

⁴³ אלתר שנו, "מן המצר", דפים לחקר השואה והמרד, מאסף ראשון (1951) (להלן: שנו, מן המצר), עמ' 116. אלתר שנו (Shnur) – פסידונים של ר' ישראל דב אינציגר. נולד בגליציה בשנת 1911. מחנך, סופר ומשורר חרדי ממנהיגי פועלי אגודת ישראל. נספה באושוויץ בשנת 1944.

⁴⁴ התוספת אינה קיימת במסמך שבארכיון לוחמי הגטאות; הערך כולו אינו קיים באוסף שנמצא בארכיון המכון להיסטוריה יהודית בורשה.

⁴⁵ Robert Kogler T.A. and Andrea Low, "The Encyclopedia of the Lodz Ghetto", in: *Jewish History Quarterly*, No. 206 (2003) (hereafter: Kogler and Low, The Encyclopedia), p. 198.

⁴⁶ ראו הרחבה בפרק אודות לקסיקון האנשים.

האנציקלופדיה של גטו לודז' נכתבה כאמור בשילוב של שלוש שפות. השפה הייתה כמובן תלויה בזהות המחבר. ארבעה מחברים כתבו בגרמנית, ארבעה בפולנית ושלושה ביידיש. יוסף זלקוביץ' כתב לצד 23 ערכים ביידיש גם חמישה ערכים בגרמנית.

חלוקת השפות בה נכתבו הערכים דומה בין אנציקלופדיית המושגים ולקסיקון האנשים. בסך הכל, כמעט 60% מהערכים של המסמך כולו נכתבו בגרמנית, 30% בפולנית וכ-10% ביידיש.

מחברי האנציקלופדיה של גטו לודז'

ברימן ירחמיאל (י.ב.א.) (Bryman, 1908-1944?) – מורה, יליד לודז' או סביבתה. תיאולוג בהשכלתו. חתום על ארבעה מערכי אנציקלופדיית המושגים, כולם עוסקים באגודות הדתיות שפעלו בגטו. כתב ביידיש.⁴⁷

דה-בוטון אלישיה חנה (b.) (de Buton, 1901-1944) – נולדה בברלין. עברה להתגורר בווינה בשנת 1921 וקיבלה שם אזרחות אוסטריית. עבדה כמוזכירה מקצועית. גורשה אל גטו לודז' בטרנספורט הראשון מווינה באוקטובר 1941. דה-בוטון עבדה בגטו במחלקת הארכיון והייתה האישה היחידה מבין כל הכותבים המוכרים לנו כמחברי האנציקלופדיה. כתבה בפולנית על 23 מושגים ואדם אחד. בולטים מתוכם אלו העוסקים במיוחסי הגטו ואלו העוסקים בתחום הרפואי. דה-בוטון נשלחה לאושוויץ באוגוסט 1944.⁴⁸

נפתלין הנריק (H.N.) (Neftalin, 1908-1944?) – עורך דין משכיל, בן למשפחה מתבוללת ידועה בלודז'. אוסקר זינגר כתב על נפתלין בלקסיקון האנשים:

אחת מהדמויות המעניינות והמשפיעות ביותר בגטו, נהנה ממידה רבה של אמון מצידו של הזקן ח' רומקובסקי, אשר תמיד פנה לאדם הצעיר יחסית כאשר עלה הצורך לפתור סוגיות משפטיות-טכניות מורכבות. נפתלין היה אחד מהאנשים בעלי הכישורים הרבים ביותר ואחד מהעובדים הרציניים ביותר עבור הזקן, אולם נותר – למרות השפעתו הגדולה – אדם צנוע ומאופק, תכונה אשר הבדילה אותו ממרבית הנכבדים של הגטו.

Alan Adelson and Robert Lapides (eds.), *Lodz Ghetto: Inside a Community under Siege*, Viking, New York ⁴⁷
1989 (hereafter: Adelson and Lapides, *Community under Siege*), p. 497

אתר האינטרנט של יד ושם, <http://www.yadvashem.org/wps/portal>
⁴⁸ The Website of the Research Centre for Holocaust Literature at the University of Gießen, <http://www.holocaustliteratur.de/taetigkeiten/projekte/abgeschlossene-projekte/getto-chronik/die-chronisten-des-gettos.html>

במהלך שנות קיומו של הגטו מילא נפתלין שורה ארוכה של תפקידים במינהלת הגטו. זינגר ציין בלקסיקון כי בשלהי 1939 עד ראשית 1940 נפתלין "מילא את מקומו של הנשיא רומקובסקי כראש העיר בעת שהלה היה חולה", וכי "הקים בזה אחר זה את המשרדים האזרחיים החשובים ביותר והניח בתוך כך את היסודות למערך האדמיניסטרטיבי כולו". בין השאר, שימש כאיש הקשר עם משרדי האס-אס, היה חבר בוועדת המשמעת, והקים וניהל את מחלקות העבודה, הדיור, ההרשמה והמשפטים, וכן את בית המשפט והמחלקה לשיפוט מהיר.

נפתלין ייסד את ארכיון הגטו והיה ראש ועדת הביקורת עליו. כתב בפולנית ארבעה ערכים בלבד, מה שמעלה את האפשרות כי היה שותף פעיל בתהליך הכנת האנציקלופדיה והביקורת עליה – אם אכן הייתה כזאת – אולם עיסוקיו האחרים מנעו ממנו לקחת חלק משמעותי בכתיבת המושגים.⁴⁹

נובאק מ. (Nowak) (N.M.) – לא מצוי מידע ביוגרפי על נובאק. כתב בפולנית 13 מושגים ללא מכנה משותף מובהק, ובנוסף כתב על 9 אנשים בלקסיקון.

אוסטרובסקי ברנוד (Ostrowski) (B.O.) (1908-1974) – נולד בלודז' ב-1908. מהנדס. היחיד מכותבי האנציקלופדיה שנשאר בחיים לאחר המלחמה. על פי עדותו התבקש במרץ 1941 על ידי הנריק נפתלין להצטרף למחלקת הארכיון. אוסטרובסקי ערך ראיונות עם בכירי הגטו שעובדו אחר כך ושימשו "לכתיבת ההיסטוריה של הגטו". חיבר בגרמנית 14 מושגים באנציקלופדיה בנושאים שונים, לא השתתף בכתיבת לקסיקון האנשים.⁵⁰

ד"ר רוזנפלד אוסקר (Rosenfeld) (O.R.) (1884-1944) – נולד במורביה. המחבר היחיד שכתב – בגוף שלישי – את הערך על עצמו. בלשונו שלו:

כבר כתלמיד תיכון היה פעיל ציוני. הגיע ב-1902 לאוניברסיטה בווינה, שם הקים תחת הובלתו הישירה של תיאודור הרצל את תנועת הנוער היהודית, את האגודה *תיאודור הרצל* ואת העיתון הסטודנטיאלי הציוני הראשון *Unsere Hoffnung* [תקוותנו]. עבד ב-*Die Welt* [העולם] של הרצל בווינה.

בנוסף, עזר רוזנפלד להקים את התיאטרון היהודי בווינה, פרסם מספר ספרים ותרגם ספרות יידיית לגרמנית. עם סיפוחה של אוסטריה לרייך הגרמני עבר לפראג, משם גורש לגטו לודז' בנובמבר 1941.

⁴⁹ אונגר, לודז', עמ' 102, 161, 177, 207; ארכיון [Archivum]; נפתלין הנריק, עורך דין [Neftalin Henryk], ⁵⁰ אסטראווסקי, עדות, עמ' 1-2.

בגטו עבד רוזנפלד החל מיוני 1942 במחלקת הארכיון. חיבר 16 ערכים בלקסיקון האנשים ו-17 מושגים לאנציקלופדיה, הכתובים בגרמנית ועוסקים בהווי הגטו.

אוסקר זינגר, שתרגם גם הוא לערך בלקסיקון שעוסק ברוזנפלד, כתב על דמותו בגטו: " [רוזנפלד] מוכר בזכות הידע הרחב שלו בכל התחומים היהודיים ומוקף תמיד במעגלים של צעירים בעלי השקפות דומות, אשר רואים בו מורה רוחני (mentor)".

רוזנפלד נשלח באוגוסט 1944 לאושוויץ שם ככל הנראה נרצח. בשנת 1994 ראה אור בגרמנית (תורגם בשנת 2002 לאנגלית) יומן שניהל רוזנפלד בעת שהותו בגטו לודז'.⁵¹

ד"ר זינגר אוסקר (O.S.) (Singer, 1893-1944/5) – פובליציסט וסופר צ'כי שהתגורר לפני הגעתו לגטו בפראג. זינגר כתב עבור מספר עיתונים יהודיים, היה העורך הראשי של *Juedisches Nachrichtenblatt* (עלון החדשות היהודי) ופרסם ב-1935 את המחזה האנטי-נאצי *Herren der Welt: Zeitstück in 3 Akten* (אדוני העולם: מחזה אקטואלי בשלוש מערכות).

זינגר גורש לגטו לודז' בשנת 1941 והצטרף לצוות הארכיון, תחילה ככותב ואחר כך כעורך הכרוניקה היומית. במרץ 1943 מונה למנהל הארכיון. במקביל, כתב בגטו יומן, שראה אור בברלין בשפה הגרמנית בשנת 2002. זינגר חיבר 18 מערכי לקסיקון האנשים ו-18 מושגים, בולטים מתוכם 11 ערכים העוסקים בנושא הסיגריות.

אוסקר זינגר ומשפחתו נשלחו באוגוסט 1944 לאושוויץ, שם על פי השמועה חי מספר חודשים והיה כתב במבנה של אסירים. ככל הנראה נורה זינגר למוות באחת מצעדות המוות.⁵²

אוריסון י. (J.U.) (Uryson) – לא מצוי מידע ביוגרפי על אוריסון. רשם בפולנית 12 מושגים באנציקלופדיה ו-17 ערכים בלקסיקון האנשים ללא מאפיין מרכזי משותף.

ד"ר ורטהיימר פטר (P.W.) (Wertheimer, 1890-1944?) – נולד בצ'כיה. גורש לגטו לודז' מפראג באוקטובר 1941. המידע היחיד ששרד עליו מרישומי הגטו הוא אודות בנותיו – חנה שנולדה בברלין בשנת 1925 ויהודית שנולדה בפראג ב-1927. ורטהיימר עבד בצוות כותבי הארכיון ותרם עשרה מערכי

⁵¹ אונגר, לודז', עמ' 276; ד"ר רוזנפלד אוסקר [Rosenfeld Oskar Dr.]; Adelson and Lapides, Community under Siege, p. 501.

⁵² Adelson and Lapides, Community under Siege, p. 505; ארכיון [Archivum]; פויכרט, היקיש מלודז', עמ' 93-94.

האנציקלופדיה שנכתבו בגרמנית, מרביתם קשורים לתזונה ומטבח. לא חתום על ערכים מלקסיקון האנשים.⁵³

זלקוביץ' יוסף (י.ז.) (Z., Zelkowitz) (1897-1944) – נולד למשפחה חסידית אמידה בקונסטנטינוב שליד לודז'. התחנך בישיבות והוסמך בגיל 18 לרבנות אולם בחר לעסוק בהוראה ובכתיבה. איש בונד. במסגרת חברותו בסניף YIVO בלודז' כתב ופרסם סיפורים ומאמרים אודות הפולקלור וההיסטוריה היהודית בידיש. בנוסף, עסק בחקר השפה וניביה.

משפחת זלקוביץ' הוכנסה לגטו בראשית 1940 ויוסף לימד במערכת החינוך שפעלה בגטו בתקופה זו. עם הקמת מחלקת הארכיון הוזמן להצטרף לצוות הכותבים ואף מונה למנהלו לזמן קצר. המחבר היחיד שכתב באנציקלופדיה בשתי שפות – יידיש וגרמנית. חיבר 5 מושגים בגרמנית ו-7 בידיש ותרם עוד 17 ערכים בידיש ללקסיקון האנשים (שהם כל ערכי הלקסיקון הכתובים בשפה זו). חלקם הגדול של המושגים עוסק בביטויים ומושגים לשוניים שקיבלו משמעויות חדשות בגטו.

יוסף זלקוביץ' נשלח באוגוסט 1944 לאושוויץ שם ככל הנראה נרצח. בסיום המלחמה נמצאו בגטו 27 ממחברותיו, הכוללות יומן אישי וכתבות מוזמנות עבור הארכיון, אשר חלקן תורגם לעברית והוצא לאור בירושלים בשנת 1994.⁵⁴

סיכום

"בראשית 1944 קיבל עליו צוות הארכיון לעבד אנציקלופדיה של הגטו".⁵⁵ מחברי האנציקלופדיה היו למעשה אותם האנשים שעסקו בכתיבה במסגרת מחלקת הארכיון בחודשיו האחרונים של הגטו. היו ביניהם תושבי לודז' והסביבה ומי שהגיעו לגטו ממערב וממרכז אירופה בסוף שנת 1941. ניתן לאפיין את מרביתם כגברים משכילים ולא-צעירים שהשתייכו לשכבה הגבוהה של תושבי הגטו. מלבד יחיאל ברימן שריכז את הערכים הנוגעים למוסדות דתיים בגטו וד"ר זינגר שכתב בצורה נרחבת על נושא הסיגריות, לא ניתן להצביע על חלוקה נושאת מובהקת בין המחברים של האנציקלופדיה.

⁵³ *The Website of the Research Centre for Holocaust Literature at the University of Gießen*
<http://www.holocaustliteratur.de/taetigkeiten/projekte/abgeschlossene-projekte/getto-chronik/die-chronisten-des-gettos.html>; המאגר המרכזי של שמות קורבנות השואה, אתר האינטרנט של יד ושם,
<http://www.yadvashem.org/wps/portal>

⁵⁴ זלקוביץ', רשימות, עמ' 7-13.

⁵⁵ ארכיון [Archivum].

5. מטרות הכתיבה

זו זוועה שמאתגרת את יצירתיות ידיהם של המשוררים.

אוסקר זינגר, 1942⁵⁶

בתקופת השואה אלפי יהודים שלחו ידם בכתיבה. נשים וגברים, צעירים ומבוגרים, חילונים ודתיים כתבו יומנים, סיפורים ושירה מלאי מציאות ודמיון. הכתיבה נעשתה בכל מקום – במזרח ובמערב, בגטאות ובמחנות, במסתור וביערות. הרצון להשאיר עדות, מחשש כי העולם כפי שהכירו אותו עומד בפני כליה, היה לנחלת רבים אשר מתוך תחושות המצוקה וחוסר הוודאות סביבם רשמו את אשר על ליבם.

פעולת הכתיבה יוצרת סדר בבלייל המחשבות והתחושות השונות של הכותב, מהווה עוגן להגדרה עצמית והופכת את המתרחש לעל-זמני, תוך שהיא מפקיעה את הכותב מערטילאיות. בתקופת הכיבוש הנאצי, עת הוגבל חופש הביטוי ונוכח אירועים קיצוניים של דה-הומניזציה, הייתה פעולת הכתיבה – מקום בו לא הייתה לכובש דריסת רגל – דרך להתמודד עם מצוקות החיים ועם הבדידות. כתיבת טקסט אישי היא פעולה שנעשית במרחב ביניים, בין האישי לכללי ובין הנסתר לגלוי. העלאת דברים על הכתב מקדמת אותם למרחב הציבורי.⁵⁷

נחמן בלומנטאל סבור כי הכתיבה שימשה ליהודים תחליף לחיי יצירה ועבודה מלאים וכי מטרת הכותבים הייתה רצון להשאיר עדות לדורות הבאים, שתספר על אודות פשעי הנאצים.⁵⁸ לוציאן דוברושיצקי (Dobroszycki) מחזק טענה זו ומוסיף כי יומנים, זיכרונות וכרוניקות שנכתבו בידי יהודים תחת הכיבוש הנאצי הונעו מתוך צורך פנימי ומתוך הרצון לשמר את הזיכרון.⁵⁹

יעקב פוזננסקי (Poznanski) רשם במאי-יוני 1943 על הסיבות בגללן הוא ניהל את יומנו בגטו לודז':

במשך שלושת הימים האחרונים התרחשו אירועים רבים. אמנם לא היו אלה אירועים בעלי משקל היסטורי, אבל אם מה שאני רושם אמור לשרת בעתיד את ההיסטוריונים שיכתבו על סבלותינו הרי מן הראוי לציין גם את זה; לא על הכל אפשר לכתוב, אבל מן הראוי היה לעשות זאת! מי ייתן ואלו שלא עברו את התקופה הנוראה בגטו אלא מחוצה

⁵⁶ Adelson and Lapides, Community under Siege, p. 299

⁵⁷ עדות וזיכרון השואה. מתוך אתר האינטרנט של יד ושם –

http://www1.yadvashem.org/yv/he/education/lesson_plans/testimony.asp#001

⁵⁸ בלומנטאל, תעודה רבת ערך, גיליון 7, עמ' 8-9.

⁵⁹ דוברושיצקי, מבוא לכרוניקה, עמ' לו-לז.

לו והדורות שיבואו אחרינו ידעו עד כמה התעללו באנו כאן, מה עבר עלינו ועל מה חשבנו; [...] כזאת היא מציאות חיינו. אני מקווה שההיסטוריון בעתיד יסיק מכך מסקנות.⁶⁰

ב-18 בינואר 1945, כשנודע לפוזננסקי במקום מחבואו כי הגרמנים עומדים לחפש את כל היהודים שנותרו בגטו ולקבור אותם בתשעה קברים גדולים שנחפרו בבית הקברות היהודי הוא רשם: "אם יגיעו אל מחבואנו אשאר את מחברותיי כאן במרתף – זה יהיה אולי השריד האחרון שישאר אחרינו".⁶¹

הסופר הלודז'אי ישעיהו שפיגל (Spiegel) שכתב בגטו סיפורים ושירים, סיפר בעדות שנתן אחרי המלחמה כי תהליך היצירה הרחיק אותו מהגטו והשכיח ממנו את הרעב:

היצירה משביעה, אולי לא את הקיבה אלא את הרוח ולזה יש קשר לכל הגוף. [...] למילה הספרותית, לשיר, יש מעין כוח מאגי שמשביע אותך בייסורים הגדולים ביותר. [...] לא הרגשתי רעב כה גדול ללחם כפי שהרגשתי רעב ליצור עוד ועוד.⁶²

ביומן-עיתון מן המצר שנכתב בעברית בגטו לודז' בשנת 1941 על ידי אלתר שנור כתב המחבר על מטרות הכתיבה בגטו – "אין דבר קטן בגטו – זוהי סיסמתנו. הכל ערך תולדתי וחשוב בחיי עמנו העכשווי ואת הכל ועל הכל עלינו להשגיח בעין ביקורת, לשרטט מכל המתרחש והמתהווה, לחרוט אותם עלי לוחות האבן של ימינו".⁶³

מלבד הכתיבה הפרטית, הוקמו בגטאות ובמחנות שונים מפעלי תיעוד רשמיים ומחתרתיים. הכרוניקה שנכתבה בידי אנשי מחלקת הארכיון בגטו לודז' היא אחד המסמכים החשובים ששרדו. רוזנפלד רמז בכרוניקה על מטרות כתיבתה – "לאלה, אשר ייטלו על עצמם אי פעם לכתוב את תולדות חיי התרבות בגטו ליצמנשטאט, ניתנות כבר היום הנחיות, העשויות לשמש אבן פינה לעבודתם".⁶⁴

אולם אם נכתבה כרוניקה כה מפורטת ומקיפה, מדוע החליט צוות הארכיון לכתוב גם אנציקלופדיה? ההתייחסות המפורשת היחידה של אחד הכותבים למטרות האנציקלופדיה נמצאת ביומנו של רוזנפלד. בראשית דצמבר 1943 רשם רוזנפלד במחברתו שהשינויים של כל התפקודים החברתיים,

⁶⁰ יעקב פוזננסקי, 13 מחברות: יומנו של יעקב פוזננסקי מגטו לודז' 1941-1945, יד ושם, ירושלים 2010 (להלן: פוזננסקי, יומן), עמ' 126, 132-133, 134. יעקב פוזננסקי (1890-1959) – נולד בלודז'. עקר בילדותו עם משפחתו לקייב. לאחר שהשלים דוקטורט בגרמניה, שב ללודז' והשתלב בתעשיית הטקסטיל. בחודשי הגטו הראשונים עבד במחלקה הכלכלית ועמד בראש האגף שעסק בחלקות החקלאיות באזור מרישין. בשנת 1941 החל לעבוד כמנהל זוטור ברסורט הנייר. החל מאוגוסט 1944 ולמשך מספר חודשים הסתתרו פוזננסקי ומשפחתו בתחומי מפעל הנייר. נפטר ונקבר בלודז' (שם, עמ' 33, 39-40).

⁶¹ שם, עמ' 339-340.

⁶² אונגר, לודז', עמ' 493-494.

⁶³ שנור, מן המצר, עמ' 116.

⁶⁴ הכרוניקה, כרך ג', עמ' 597.

האינטלקטואליים והכלכליים אותם כפו תנאי הגטו הקיצוניים, הביאו עמם שינויים בכל התפיסות המקובלות ויצירה של שפה ומינוחים ייחודיים:

מושגים שעד אז היו מקובלים באופן חד משמעי בכל מקום עבור אירופאים עברו טרנספורמציה מוחלטת. [...] כאשר חופש התנועה וחופש הפעולה נעלמו – מילים, פתגמים ומשפטים גם כן לא יכלו להיות משומשים במובנם הקונבנציונאלי. ההתמרה של צורות החיים כפתה טרנספורמציה של התפיסות המקובלות.⁶⁵

בעקבות כך עלה, לדברי רוזנפלד, הצורך במסמך אנציקלופדי שיבאר לקוראי הכרוניקה ולחוקרים העתידיים של הגטו את השפה הייחודית שהתפתחה בו, מסמך אשר יציג פיסה מההיסטוריה התרבותית של גטו לודז' ו"יהיה ללא ספק בעל ערך היסטורי מעבר לזמן הנוכחי".⁶⁶

בלומנטאל טוען כי העובדה שהמציאות בתוך הגטו הייתה שונה כל כך מהחיים מחוצה לו, גרמה לעובדי מחלקת הארכיון לחשוש שהקורא החופשי לא יבין את פשר הכתוב ברשימות שנכתבו בזמן המלחמה והמשמעויות העולות מהן. חשש זה הביא לרעיון לרשום תיאור כולל ומקיף של מציאות הגטו, "לתת תמונה סינטטית של הגטו". לדעת בלומנטאל הכותבים לא השלו את עצמם בדבר גורלם, וביקשו להקים גלעד רוחני לעצמם ולשאר תושבי הגטו.⁶⁷

כתיבת האנציקלופדיה נעשתה ברובה בזמן עבר, הדבר מחזק את ההנחה שהיא נועדה לקורא העתידי. כתיבה מסוג זה לטענת סאשה פויכרט (Feuchert) גורמת למחבר לעמוד ולו לרגע מחוץ למציאות הגטו, ולהפוך את עצמו לחלק מההיסטוריה. פויכרט טוען כי כתיבה מנקודת ראות של עומד מהצד נובעת משאיפת הכותב לכך שהטקסטים לא ישמשו רק מקור אקדמי להיסטוריונים, אלא גם יצילו ויעבירו משהו ממחברם אל העולם החדש, שיהיה בהכרח טוב יותר.⁶⁸

סיכום

האנציקלופדיה של גטו לודז' פונה לקורא העתידי תוך שאיפה להגשים שתי מטרות עיקריות. ראשית להכיר לו את מציאות החיים בגטו – השינויים המבניים והתפיסתיים, השפה הייחודית והאישים המרכזיים. שנית, לשמש לקסיקון שיעזור לבאר ולהביא להבנה טובה יותר של עדויות ומסמכים, שייקראו על ידי מי שלא היה חלק מהעולם הפנימי של גטו לודז'.

⁶⁵ Rosenfeld, Notebooks, p. 231.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ בלומנטאל, תעודה רבת ערך, גיליון 7, עמ' 8-9.

⁶⁸ Kogler and Low, The Encyclopedia, p. 201; פויכרט, 'היקיש מלודז', עמ' 83.

6. חירות הכתיבה?

בכל העניינים בעלי החשיבות המדינית היה הנשיא זהיר מאוד ושתקן. היה משתמט תמיד מלענות על כל השאלות על ידי התשובה השגרתית: טרם הגיע הזמן לכתוב על כך.

ארכיון [Archivum]

על מנת להגשים את יעדיה אמורה הייתה האנציקלופדיה לתאר את החיים בגטו כפי שחוו אותם מרבית היהודים בלודז'. אולם, עובדת היותם של מחברי האנציקלופדיה פקידים מטעם מינהלת הגטו, יצרה בתחומים רבים פערים בינם לבין מרבית תושבי הגטו. החלק השני של העבודה יעסוק בתוכן האנציקלופדיה אל מול חיבורים שונים שנכתבו בגטו, כלומר יבחן את הנושאים אותם בחרו הכותבים לכלול או לא לכלול באנציקלופדיה. בפרק זה אבקש לבדוק האם כתיבת המחברים הושפעה ממגבלות מסוימות ואם כן, אילו הן ועד כמה היו משמעותיות.

בנובמבר 1940, הגיש ד"ר יוסף קלמנטינובסקי מנהל מחלקת הארכיון את תכניו המחלקה לרומקובסקי וכתב ש"ייעשה מאמץ להבטיח כי החומר הנאסף יהיה קרוב למציאות ככל האפשר". עם זאת, לא שכח קלמנטינובסקי להוסיף שהוא "יציית ברצון לכל עצה מפי ראש מועצת היהודים".⁶⁹ רוזנפלד כתב ביומנו מהגטו ש"עורכי האנציקלופדיה ניסו לעשות צדק עם החומרים ללא תפיסות מוקדמות", אולם הוסיף כי "האנציקלופדיה הנוכחית לא טוענת להיות מלאה או חד משמעית בהסברים בהגדרת המילים. אבל היא מחשיבה את עצמה כקרובה להשגת יעדיה".⁷⁰ ייתכן ובכך רמז רוזנפלד לסיטואציית הכתיבה המורכבת עמה נאלץ להתמודד צוות המחברים.

כבר בחיבורים השונים שנכתבו בגטו ניתן למצוא ביקורת על ריחוקם של עובדי מחלקת הארכיון מדלת העם ועל אופן כתיבתם.

יוסף זלקוביץ' רשם – תוך הבעת ביקורת עצמית – על השונות של הכותבים משאר תושבי הגטו ועל האופן בו נתפשו בקרב הציבור. בתארו את תגובתה של תושבת הגטו בעת ביקור רשמי שלו בביתה כתב זלקוביץ' – "לא אפחד מפניכם, למרות היותכם פקידי הקהילה".⁷¹ (ההדגשה שלי. י.ק.)

⁶⁹ דוברושיצקי, מבוא לכרוניקה, עמ' לו-לז.

⁷⁰ Rosenfeld, Notebooks, p. 231.

⁷¹ זלקוביץ', רשימות, עמ' 150.

אלתר שנור כתב ביומן-עיתון מן המצר :

כי הלא אי אפשר לכלכל במקום הידיעות היומיים, בכרוניקה היבשה את כל אותן הרגשות ההומות, את כל אותן הזיכרונות, הנגלות והנסתרות, את הצער והצרה, המוצאים ביטויים בעובדות או בפי האומה. את האנחות, הזעקות-שבר העולות ממעמקי "מן המצר".⁷² (ההדגשה שלי. י.ק.)

גם יעקב פוזנסקי מתח ביקורת נוקבת על עובדי הארכיון. ביולי 1943 רשם ביומנו :

בעיקר אני כותב כדי שההיסטוריון בעתיד יוכל לשאוב ידע לא רק ממקורות רשמיים אלא גם מתיאורים אישיים. אכן לא צינתי עד כה שכותבים גם היסטוריה רשמית. יש מחלקה שלמה שנושאת את השם היומרי "ארכיון" ואוספים שם את כל הידיעות והנתונים ויוצרים את ההיסטוריה של הגטו. [...] **חוץ משירי הלל לכבודו של הנשיא וכמה נתונים סטטיסטיים אין שם דבר.**⁷³ (ההדגשה שלי. י.ק.)

מספר חוקרים כתבו על מגבלות הכתיבה של צוות הארכיון בגטו לודז'.

דברושיצקי טוען כי למרות שהכותבים סבלו מהתנאים הקשים בגטו, היו חלק מתושביו ואף כתבו בשמם, יש לזכור כי הארכיון היווה חלק אינטגרלי מהמינהל היהודי דבר שהשפיע באופן מהותי על האור בו הוצגו פעולותיו. לדעת דברושיצקי העבודה במסגרת הרשמית של הארכיון הגבילה את חופש כתיבתם של המחברים, בעיקר בכל האמור לגבי רומקובסקי, אם מסיבות של צנזורה פורמאלית ואם מריסון עצמי של הכותבים עצמם.⁷⁴

מיכל אונגר, בהקדמה לרשימותיו של יוסף זלקוביץ', טוענת כי היומן שניהל שונה בסגנונו ובתוכנו מן האופן בו רשם את הכתבות עבור הארכיון הרשמי – "ביומנו היה זלקוביץ' ביקורתי יותר והביא דברים כהווייתם, ואילו בכתבות המוזמנות שכתב לארכיון, כתב לעיתים כפי שציפו שיכתוב".⁷⁵

סאשה פויכרט, שחקר את כתיבתו של אוסקר זינגר מציין כי דעתו של זינגר כלפי רומקובסקי מובעת במתינות וללא ביקורת ישירה ונוקבת על מדיניותו גם במסמכים הרשמיים וגם בכתביו הפרטיים. פויכרט טוען כי מעמדו של זינגר כפקיד התלוי ברצונו הטוב של זקן היהודים השפיע על אופן כתיבתו, כאשר הצורך לקיום עצמו ומשפחתו והחשש כי מחברותו יתגלו הכריחו את זינגר להתבטא כמתוך ריחוק. פויכרט מציג בעניין זה גם את עדותה של לוסייל אייכנגרין (Eichengreen), שהייתה מזכירתו של זינגר

⁷² שנור, מן המצר, עמ' 116.

⁷³ פוזנסקי, יומן, עמ' 151.

⁷⁴ דברושיצקי, מבוא לכרוניקה, עמ' לו-לוז.

⁷⁵ זלקוביץ', רשימות, עמ' 10.

בגטו במשך שמונה חודשים. לדעתה הטקסטים הרשמיים שכתב היו "עבודה בשביל לחם. ד"ר זינגר קיבל ככל הנראה תמורתם מנה נוספת של אוכל. זו בוודאי לא הייתה דעתו האמיתית על רומקובסקי, שממנו פחד כל הזמן".⁷⁶

גם שלמה נצר טוען כי העובדה שעובדי הארכיון של גטו לודז', כתבו "מטעם" רומקובסקי ובהשגחתו הטביעה את חותמה על אופי תיאור הדברים שרשמו.⁷⁷

שתי הסכנות הגדולות שארבו ליהודי הגטו היו הרעב והגירוש. ניתן לומר כי בשני הצמתים המפרידים בין התושבים לבין איומים אלו עמד זקן היהודים רומקובסקי – כמובן במסגרת הגזרות והמגבלות שהטילו עליו הנאצים – ומכאן השפעתו העצומה.

על מנת לבדוק האם הטענות כלפי צוות הארכיון כפי שהוצגו לעיל מוצדקות, תיבחן כעת הסוגיה האם כותבי האנציקלופדיה קיבלו יחס מועדף מנשיא הקהילה, בדגש על תזונה משופרת והדרה מרשימות הגירוש.

מצוקת הרעב

אוסקר זינגר רשם בערך **ארכיון [Archivum]**:

אין לתאר את הארכיון כמקום מחקר שקט, אשר בו עבדו ואספו בשקידה. מקרי המוות הנ"ל [עובדי הארכיון שנפטרו בשנת 1943 – צוקר-צ'רסקי, ד"ר קמייניצקי וד"ר הייליג], ונוסף על אלה מותו של הפקיד הכט, הם עדות לתנאי העבודה הקשים. רעב וקור מנעו כל אפשרות של ניהול עבודה ספרותית יוצרת, סדירה ופורייה, ולו אפילו במקצת.

דוברושיצקי מחזק דברים אלו וטוען כי עובדי הארכיון "היו נפוחי כפן ככל האחרים, אפילו אם אחד מהם זכה במקרה בקערה נוספת של מרק או בתלוש מזון".⁷⁸

אולם, מחיבורים שנכתבו בגטו, בידי הכותבים ובידי אחרים, עולה תמונה מעט שונה.

ברנרד אוסטרובסקי העיד כי צוות הארכיון קיבל אספקת מזון כפי שהוקצבה "על פי קטגוריית הפקידים. מצרכים ותלושים קיבלנו כמו הפקידים הבכירים".⁷⁹

⁷⁶ פויכרט, ה'קיש מלודז', עמ' 85.

⁷⁷ שלמה נצר, "הכתיבה למען ההיסטוריה בימי השואה ובשנים הראשונות אחריה", מתוך: מרכז המידע אודות השואה, אתר האינטרנט של יד ושם, http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20206687.pdf, עמ' 11.

⁷⁸ דוברושיצקי, מבוא לכרוניקה, עמ' לו.

⁷⁹ אסטרובסקי, עדות, עמ' 5.

בערב ראש השנה האזרחית החדשה, 31.12.1942, כתב דוד שירקוביאק (Sierakowiak) ביומנו שהרעב מתפשט בגטו בעוד ש"הפקידים הגבוהים במשרדנו מארגנים סעודה אמיתית לעצמם היום. יהיו וודקה, מרק, עוגות, סלט ונקניקיות! ניתן רק לדמיין מה השליטים ה'אמיתיים' יאכלו! [...] מצד אחד עושר, עליצות וסיפוק; מן הצד השני עוני, רעב ומוות".⁸⁰

אומנם מרבית אנשי הארכיון לא נחשבו פקידים רמי דרג בהיררכיה של מינהל הגטו, אולם ניתן לומר כי היו 'קרובים לצלחת' תרתי משמע. יום אחר כך, ביום הראשון של שנת 1943 רשם אוסקר רוזנפלד במחברתו על חוויותיו מליל אמש: "חגיגות ערב ראש השנה בגטו: מסיבה גדולה במקום של גברת פוקס. כמו גם אצל אנשים אחרים, נשים בשביסים, בבגדי ערב אלגנטיים וכו'. אלכוהול".⁸¹

נושא הרעב הינו דומיננטי ביותר ביומנו של רוזנפלד, וענייני התזונה מוזכרים באופן יומיומי גם ברמה האישית וגם בהתייחסות לקורה סביבו. באפריל 1942 רשם כי "זו לא הייתה יותר תזונה – זה היה מרשם למוות איטי". בהתייחסו לשתי הסוגיות המרכזיות בגטו כתב רוזנפלד "הרעב חזק יותר מהפחד מהסכנה", ואף הוסיף – תוך הבעת ביקורת על רומקובסקי ומקורביו – "רעב. בעוד מאה אלף אנשים מתהלכים רעבים, למספר זללנים יש שימורי תות, חלב מרוכז, יין, ליקר, סיגריות משובחות וכיוצא בזה".

למרות הביקורת, כפי הנראה, נתמך רוזנפלד באופן קבוע על ידי **פרשקר ברוך [Praszkiar Boruch]**,⁸² ולאורך היומן תיאר מספר מקרים בהם הוזמן לארוחות ולנשפים של אותם "זללנים". לדוגמא, בערב חג הפסח באפריל 1944 – בעצם הימים בהם נכתבה האנציקלופדיה – תיאר רוזנפלד את ליל הסדר בחברת בכירי הגטו עם מצות, מרור, חרוסת ואפילו ביצים.⁸³

גם בסיפורים הקצרים שכתב יוסף זלקוביץ' ניתן לקבל את הרושם על ההבדלים בינו כעובד הארכיון לבין תושבי הגטו מבחינת תזונה ומצוקת הרעב. זלקוביץ' נשלח כפקיד מטעם רומקובסקי לערוך ביקורות בבתים שביקשו תמיכה חודשית ממערכת הסעד של הגטו. המחבר כתב אמנם את הסיפורים בצורה ספרותית ואין מדובר בהכרח בציטוטים של שיחות שהתקיימו, אולם מהדברים עולה הלך הרוח ששרר בקרב 'פשוטי העם'.

⁸⁰ Alan Adelson (ed.), *The Diary of Dawid Sierakowiak: Five Notebooks from the Lodz Ghetto*, Oxford University Press, New York 1996 (hereafter: Adelson, Sierakowiak), p. 244.

דוד שירקוביאק (1924-1943) – נולד בלודז'. למד בבית הספר היהודי בעיר. נפטר בגטו, ככל הנראה ממחלת השחפת. Rosenfeld, Notebooks, p. 155.⁸¹

⁸² פקיד בכיר במינהלת הגטו. באנציקלופדיה קיימת הפניה לערך **פרשקר ברוך [Praszkiar Boruch]**, אולם הערך לא שרד.⁸³ Rosenfeld, Notebooks, pp. 35, 96, 115, 265.

באחד הביקורים שאל זלקוביץ את תושב הגטו מדוע הוא מחזיק בביתו ערמות של פסולת עלים "הרי אי אפשר לנשום אצלך?! " ענה לו היהודי :

בעיניך אין זו אלא פסולת. בעיני אנשי הקהילה התופסים משרות ויש להם אף עדין, היוצאים לביקורת ורושמים פרוטוקולים, בשבילם זוהי פסולת, זה מסריח, זה טיפוס, כולירה, דיזנטריה! ואילו בשביל אנשים מסוגנו, החיים חיי כלב וזוללים כחזירים – בשבילנו זה אוכל.

זלקוביץ המשיך ושאל "ולשם מה לך העלים הללו, כאשר אתה מקבל תפוחי אדמה לרוב?!", והאיש הכועס ענה, והמחיש את יחס הציבור לפקידיו של רומקובסקי :

תפוחי אדמה? למי אתה לועג? מי זולל תפוחי אדמה עד להתפקע? אתם! אתם יכולים להרשות לעצמכם מכל טוב העולם! לכם יש כסף, יכולים אתם לקנות לחם ולפת וגזר וסלק ומלפפונים – אתם יכולים לזלול מכל טוב! לאנשים מסוגנו נשארים העלים בלבד, העלים שאתם משליכים לאשפה! אנו ממלאים את כרסנו בכל אותם הכולירות, הטיפוסים, הדיזנטריות ולמענכם לא נשאר מאומה. [...] אנחנו כפרתכם!⁸⁴

יאני שולמן (Szulman) מתח גם הוא ביקורת על צוות הארכיון שעבד תחת חסותו של רומקובסקי. ביומנו כתב :

רוצה הייתי לרשום דברים, למען ידעו הדורות הבאים מה שראיתי אני בעיניי. בעתיד ודאי ימצאו הרבה היסטוריונים ; רבים מהם כבר כותבים עכשיו ואחרים יוסיפו לכתוב בשכר מאה מארקים לחודש בתוספת של פשידזיאל ב.⁸⁵

אין ספק כי מחברי האנציקלופדיה, במסגרת עיסוקם כעובדי מחלקת הארכיון, לא זכו לתזונה ראויה ולא נהנו מחיי שפע ומותרות בגטו, ולראיה שלושת מקרי המוות שפקדו את עובדי המחלקה בשנת 1943. אולם נראה כי אפשרויות התזונה אשר היו בידי הכותבים לא עמדו בקנה אחד עם התנאים והרעב ששררו בקרב מרבית תושבי הגטו.

בחסות רומקובסקי קיבלו עובדי המחלקה מזון בכמות גדולה יותר ובאיכות משופרת, זכו לתוספות קריטיות לקצבאות השונות, והוזמנו מפעם לפעם לאירועים וארוחות ששמרו עליהם מפני חרפת רעב.

⁸⁴ זלקוביץ, רשימות, עמ' 37-38.

⁸⁵ יאני שולמן, "רומקובסקי – דאר אלטאסטא דאר יודאן", ידיעות בית לוחמי הגטאות, גיליון 20 (1958) (להלן: שולמן, רומקובסקי), עמ' 69. פשידזיאל ב' – המנות בקואופרטיבים המיוחדים שנפתחו עבור חברי מועצת היהודים, פקידים, רופאים ורוקחים, שוטרים ומקורבים אחרים לרומקובסקי. יאני שולמן (1890-1942) – עיתונאי, איש פועלי ציון שמאל. שולמן היה עסקן ציבורי בגטו שאולץ, ככל הנראה בעקבות יחסיו עם רומקובסקי, לעזוב את עבודתו. נפטר ונקבר בגטו.

איום הגירוש

הסכנה המרכזית השנייה שהילכה אימים על תושבי הגטו הייתה הגירוש אל הלא-נודע. במהלך תקופות הגירושים בחר רומקובסקי שהמינהל היהודי בראשותו יהיה אחראי על קביעת האנשים המיועדים לגירוש ואיסופם. מדיניות זו נבעה הן מרצונו שהאקציות לא תבוצענה על ידי הגרמנים, אלא בידי המשטרה היהודית תוך הפעלה כביכול של אלימות מינימאלית, והן כיוון שהדבר השאיר בידיו כוח והשפעה גדולים. בסוגיה זו, ראוי גם להבין מה ידעו הכותבים על גורל המגורשים, דבר שעשוי היה להשפיע על הביקורת שלהם כלפי מדיניותו של רומקובסקי.

על פי הידוע, כל עובדי הארכיון – למעט אלו שנפטרו ממחלות – נשארו בגטו עד השלב האחרון לחיסולו ונשלחו לאושוויץ באוגוסט 1944. כלומר, מבחינת מבחן התוצאה איש מהם לא נכלל ברשימות המגורשים במהלך האקציות השונות, ועל כך כמובן היו אמורים להכיר תודה לזקן היהודים.

דוגמא להתנהלותם בעניין ניתן למצוא ביולי 1944 עת חודשו הגירושים למחנות ההשמדה חלמנו ואושוויץ. זלקוביץ' וזינגר היו שותפים לפנייה לרומקובסקי, בבקשה שידאג לאנשי הרוח בגטו ולקבוצה מקרב האינטליגנציה של מערב ומרכז אירופה. חמש ידיעות בכרוניקה עוקבות אחר הנושא, כאשר בידיעה האחרונה נמסר, כי "גילה הנשיא הבנה מלאה לגבי אותם המעטים מבין המובאים לגטו אשר שרדו עד כה ואשר רכשו לעצמם זכויות או שניתן לצפות מהם להישגים בעתיד".⁸⁶

המידע שהיה בידי צוות הארכיון לגבי גורל המגורשים התבסס בימיו הראשונים של הגטו בעיקר על שמועות. רוזנפלד רשם שיהודי לודז' "ללא מגע. מנותקים מכל חברה אנושית".⁸⁷ בפקודת הגרמנים הגיעו לגטו מכתבי הטעיה שנכתבו על ידי קורבנות יהודים טרם מותם ונשלחו למשפחותיהם, לכאורה ממחנות עבודה במזרח. דוגמא למכתב כזה מובאת בכרוניקה ביולי 1942: "אני מקבל כאן מזון כה רב, שהייתי מאושר, אילו אתם, יקיריי, הייתם מקבלים לפחות חלק מזה".⁸⁸

עם זאת ככל שנקפו החודשים והשנים התווספו עדויות וידיעות לכדי מידע מבוסס. לגטו הוברחו כמעט מדי יום עיתונים והוחזקו בו בחשאי מספר מכשירי רדיו,⁸⁹ ועובדי מחלקת הארכיון עודכנו לגבי ידיעות

⁸⁶ הכרוניקה, כרך ד', עמ' 462, 473, 481-482, 485, 487.

⁸⁷ Rosenfeld, Notebooks, p. 57.

⁸⁸ הכרוניקה, כרך ב', עמ' 140.

⁸⁹ פוזננסקי, יומן, עמ' 34. מכשירי הרדיו היו בידי יהודי הגטו לפחות עד יוני 1944, אז עצרו הגרמנים "מספר אנשים בעלי מקלטי רדיו, אשר עסקו בהפצת ידיעות רדיו בתוך הגטו" (הכרוניקה, כרך ד', עמ' 405-406).

מבחוץ. לראייה, ידיעות על הגירוש מגטו וורשה ועל התאבדותו של אדם צירניאקוב נכתבו בכרוניקה וביומנו של רוזנפלד פחות משבוע לאחר ההתרחשויות.⁹⁰

בראשית 1942 השמועות בגטו דיברו על כך שהמגורשים הועברו לכפרים פולניים בכדי לעסוק בעבודה חקלאית. רוזנפלד כתב את תמיהתו על כך שאנשים מובלים כביכול למטרות עבודה, אך הם אינם בעלי הכשרה מקצועית, חלקם זקנים, ללא ביגוד הולם וללא כלי עבודה מתאימים.⁹¹ הגירושים בספטמבר 1942 שכללו בעיקר ילדים, זקנים וחולים לא השאירו פתח רב לשמועות. מה עוד שרומקובסקי עצמו אמר בנאום בפני ציבור הגטו: "מה אתם רוצים? להשאיר 80-90 אלף יהודים או את כולם חס וחלילה להשמיד?".⁹²

זלקוביץ' רשם בימי השפחה ביומנו:

אין שום ספק לאיש כי הנשלחים מן הגטו אינם נשלחים לשום מקום. הם מובלים לאבדון, לפחות הזקנים. [...] הם מושלכים, כמו שאומרים בגטו, לפסולת; הם חולים מאוד, הילדים היהודים המסכנים, הגוזלים הללו, וכעופות חולים הם נועדו – לשחיטה; על חברי הוועדה [לגירוש] מוטל לדון בדיני נפשות, מי לחיים ומי למוות.⁹³

זינגר כתב ביוני 1942 שיותר מ-40 אלף תושבים גורשו מהגטו "ולא ידוע כלום על גורלם. אילו היו מהגרים מעבר לים ליערות דרום אמריקה, האדמה לא הייתה בולעת אותם כמו כאן, כמה קילומטרים מלודז", אמר ולא ידע עד כמה הוא צדק, "זוהי תופעה של צו איסור פרסום שהעולם טרם ראה כמוה".⁹⁴ שלושה חודשים בלבד אחר כך, בזמן השפחה, השתנה טון הכתיבה וזינגר רשם ש"הכול בטוחים, כי היהודים המגורשים יירצחו ואין שום כוח שיכול לערער את האמת שבפחד הזה".⁹⁵

הכרוניקה דיווחה החל ממאי 1942 על משלוחים גדולים של חפצים – בגדים, נעליים, טליתות ועוד – שהגיעו לגטו. הדיווחים נמשכו לאורך השנים, ובינואר 1944 נרשם: "מחסן הנעליים הישנות, אשר סיפק עד כה חלק מתצרוכת הגטו מן המלאי שהגיע מן הקהילות היהודיות שגורשו...".⁹⁶

⁹⁰ הכרוניקה, כרך ב', עמ' 148; Rosenfeld, Notebooks, p. 112. ראו גם תמונת רוזנפלד וזינגר משוחחים עם שעה וקסלר מן המאזינים בחשאי לרדיו בגטו – הכרוניקה, כרך א', קובץ התמונות האחרון.

⁹¹ Rosenfeld, Notebooks, p. 32. באפריל 1943 שמע רוזנפלד תיאור מפורט של השמדה, הכולל הטעיות האס-אס על כך שמדובר במקלחות וניקוי מכינים, תהליך הסרת הבגדים, החדרת הגז לחלל האטום, צעקות נוראיות ומוות (Ibid, p. 185).

⁹² זלקוביץ', רשימות, עמ' 278.

⁹³ שם, עמ' 258, 262, 268.

⁹⁴ אונגר, לודז', עמ' 313.

⁹⁵ אוסקר זינגר, "המצוד הגדול בגטו לודז'", ידיעות בית לוחמי הגטאות, גיליון 21 (1959), עמ' 69.

⁹⁶ הכרוניקה, כרך א', עמ' 565-566; כרך ב', עמ' 5; כרך ד', עמ' 64.

באנציקלופדיה מופיע הערך **מחסן נעליים ישנות** [Altschuh-Lager], בו נרשם כי מדובר על מחלקה שטיפלה בנעליים שנאספו "בקהילות הווארטה-גאו, בדירות יהודיות אחרי גירוש תושביהן. נוסף על כך נתקבלו נעליים ישנות מאנשים שעזבו את הגטו בעקבות פינויים שונים". למרות הידיעות הרבות שהגיעו לגטו עד אביב 1944, אז נכתב ערך זה, המחבר בחר שלא להתעמת עם משמעות העובדה כי אלפי זוגות נעליים של מגורשים חוזרים לגטו, והעדיף להתמקד בכיצד טיפלו בנעליים ומי היו מנהלי המחלקה.

ניתן להניח שבזמן כתיבת האנציקלופדיה של גטו לודז', שהחלה כאמור בשלהי שנת 1943, לא השלו את עצמם מחבריה לגבי גורלם של מרבית המגורשים, ובכל מקרה הם העדיפו להישאר בגטו עם בני משפחותיהם ולא להיכלל ברשימות המובלים אל הלא-נדוע.

כיוון שהמפתח להישארות בגטו היה בידיו של רומקובסקי, לא ייפלא הדבר אם אופן כתיבת האנציקלופדיה והביקורת המובאת בה הושפעו מרצונם של הכותבים לשאת חן בעיניו של זקן היהודים.

צנזורה רשמית

קשה לאמוד את רמת הביקורת והמעורבות של רומקובסקי בכתיבת האנציקלופדיה באופן ספציפי. העובדה כי הנריק נפתלין – פקיד בכיר ומקורב לרומקובסקי וראש ועדת הביקורת על הארכיון מטעמו של זקן היהודים – לקח חלק בכתיבת האנציקלופדיה, מלמדת כי ככל הנראה הייתה קיימת צנזורה רשמית מסוימת על כתיבת האנציקלופדיה או לכל הפחות פיקוח על בחירת הערכים ואופן כתיבתם.

רמז נוסף לכך, ניתן למצוא בדבריו של רוזנפלד על כך ש"מספר פרסונות בגטו נועצו מי [...] ראוי להיות מתואר במילון של ההיסטוריה התרבותית של גטו ליצמנשטט".⁹⁷ רוזנפלד לא פירט מי הם אותם "פרסונות", אך לפי צורת הכתוב מדובר ככל הנראה על אנשים נוספים מעבר לצוות הארכיון.

ברנרד אוסטרובסקי העיד כי "בבילוטין"⁹⁸ אסור היה לנו לכתוב על הפעולות של הגרמנים ולהעביר ביקורת על רומקובסקי". זקן היהודים קיבל אומנם עותקים מהכרוניקה, אולם לדעתו של אוסטרובסקי הוא מיעט לקרוא את החומר שהועבר לו מהארכיון. אוסטרובסקי ציין עוד, כי במהלך ארבע שנות העסקתו בארכיון הוא זוכר ביקור אחד בלבד של רומקובסקי במחלקה.⁹⁹

⁹⁷ Rosenfeld, Notebooks, p. 231.

⁹⁸ שהוצא לאור על ידי מחלקת הארכיון בשנת 1941.

⁹⁹ אסטראווסקי, עדות, עמ' 2.

על צנזורה מטעם רומקובסקי ניתן ללמוד גם מיחסו להצגות הֶרְבֵּי [Revue] שהוצגו בבית התרבות. באפריל 1943 הפסיק זקן היהודים את ההצגה של צוות מחלקת הירקות בשל תוכנה. תחת הכותרת "צנזורה" נכתב בכרוניקה כי "הנשיא הורה, כי להבא יוגשו לו אישית מבעוד מועד נוסחי כל המערכונים המיועדים להצגה לשם ביקורת". ביוני 1943 צוין כי האיסור על הצגות הֶרְבֵּי "לא הוטל – כפי ששיערו או שמעו תחילה – בפקודת השלטונות [הגרמניים], אלא הייתה זו החלטתו של הנשיא עצמו, [...] מדובר באמצעי זהירות, אותו נקט הנשיא על רקע פוליטי".¹⁰⁰

באותו עניין הזכיר פוזננסקי ביומנו את "הצנזורה של כיכר בלוטי" כמפקחת על תכניי הצגות הרבי.¹⁰¹

ייתכן כי צנזורה דומה – קבועה או שרירותית – הוטלה על עבודת מחלקת הארכיון בכלל והאנציקלופדיה בפרט. כאמור, על מספר כרטיסיות קיימות מחיקות והוראות בכתב יד לתיקון הטקסט (ראו נספח VI), אולם קשה לדעת בוודאות אם מדובר בעריכה משיקולים מקצועיים או צנזורה.

סיכום

חברי צוות הארכיון של גטו לודז' היו פקידים רשמיים במערך הבירוקרטי היהודי של הגטו ואי לכך כפופים, לפחות בכתובת המסמכים הרשמיים, במידה משמעותית לתפיסת העולם ולאופן הניהול של מועצת הגטו היהודית תחת שלטון הכיבוש הגרמני.

העבודה במחלקת הארכיון והתנאים הנלווים לה היו נוחים באופן יחסי להיצע העבודות בגטו ואי-לכך נחשקים, עובדה שגרמה לצוות המחברים להיות בעלי אינטרסים ברורים מול זקן היהודים, אשר בסמכותו ובכוחו היה לא רק לשנות את תפקידם המקצועי אלא אף את גורלם.

לצד הזכויות טמן בחובו התפקיד הרשמי גם מחויבויות, ונראה כי כתיבת מסמכי הארכיון בכלל והאנציקלופדיה בפרט, הושפעה לא רק מצנזורה רשמית שהטיל רומקובסקי, אלא גם ממידה רבה של ריסון עצמי של הכותבים.

¹⁰⁰ הכרוניקה, כרך ג', עמ' 202, 329-330.

¹⁰¹ פוזננסקי, יומן, עמ' 133. **כיכר בלוטי [Baluter Ring]** – המקום בו שכנו זה לצד זה המשרדים של ממשל הגטו הגרמני ושל המינהל היהודי.

III. האנציקלופדיה של גטו לודז'

1. לקסיקון האנשים

מספר פרסונות בגטו נועצו מי – על בסיס התפקיד שלהם או הכישרון הייחודי שלהם – ראוי להיות מתואר במילון של ההיסטוריה התרבותית של גטו ליצמנשטט. השמות עצמם חייבים לעמוד במבחן הערכה אובייקטיבית. חלק מהאנשים המתוארים אולי לא מילאו תפקיד פעיל בגטו, אך אף על פי כן ניתן לכנותם "יהודים חשובים".

אוסקר רוזנפלד, 1943¹⁰²

לקסיקון האנשים מכיל ערכים ביוגרפים על 203 אישים בולטים בגטו לודז' (לרשימת האישים המלאה, ראו נספח III). ערכו של הלקסיקון לא יסולא בפז. מובא בו מידע ייחודי על אנשים שעבור מרביתם הגטו היה התחנה האחרונה של חייהם לפני מחנה ההשמדה, והוא למעשה עדות אחרונה ולעיתים אף יחידה על קיומם. הלקסיקון מעולם לא הוצא לאור.

בעבודה זו לא ארחיב על לקסיקון האנשים. ניתוח מעמיק של מסמך זה מצריך נפח מחקרי רחב מזה העומד לרשותי. על כן, יוצגו סקירה וניתוח קצרים של המידע המובא בלקסיקון תוך הצגת דוגמאות, ותועלנה מספר שאלות העולות מקריאתו. בחלקים אחרים של המחקר ייעשה שימוש בקטעים מלקסיקון האנשים לצורך הרחבה והעמקה.

האנשים עליהם נכתב הלקסיקון אינם מייצגים את אוכלוסיית הגטו ואינם מאפיינים אותה. מדובר בשכבה העליונה של תושבי הגטו – פקידים בכירים במנגנון היהודי, ראשי מחלקות ומנהלי רסורטים, אנשי אקדמיה, משפט ותרבות. שבעה ערכים בלבד הם על נשים. כרטיסיה אחת, יוצאת דופן, עוסקת בגרמני. לא קיים ערך על זקן היהודים רומקובסקי, אולם ככלל, מרכזיותו של רומקובסקי בהווית הגטו בולטת גם בלקסיקון האנשים. על חלק קטן מהאנשים נכתב בהרחבה גם בכרוניקה, בדרך כלל בידיעה המציינת את מותם.¹⁰³

מרבית ערכי הלקסיקון כתובים באופן לקוני, פרוזאי ואינפורמטיבי, חסר ביקורת ועמדה. מקום ושנת לידה, זמן הגעה לגטו, המחלקות בהן עבד האדם, התפקידים אותם מילא ואם נפטר – תאריך וסיבת המוות.

¹⁰² Rosenfeld, Notebooks, p. 231.

¹⁰³ ראו לדוגמה פרופ' קאספארי וילהלם [Caspari Wilhelm, Professor], הכרוניקה, כרך ד', עמ' 70-71.

שמואל באנד [Band Szmul] (ראו נספח V)

נולד ב-18.12.1893 ב-Konskie. החל מה-1.7.40 [עובד] במתפרות שונות, החל מה-1.10.43 המנהל הטכני של רסורט תפירה מספר 5.

בערכים מפורטים יותר, מופיע גם מידע מלפני המלחמה – השכלה, קריירה מקצועית, עשייה חברתית ופוליטית – ותיאור הפעילות בגטו.

רודולף באנדלר [Rudolf Bandler]

זמר אופרות ושירים. נולד ב-1881 ב-Rumburg, בוהמיה. הקונסרבטוריון של וינה. הופעות ב-Volksoper וב-Hofoper בווינה, ולבסוף בפראג. זמר בס-בופו. מסעות קונצרטים ממושכים. דמויות קומיות ברפרטואר אופרות קלאסיות. בגטו היה בתחילה זמר בקונצרטים בבית התרבות, בהם שבה את ליבם של הצופים עם הצגת שירים אמנותיים (Lieder) של שוברט ואריות מאופרות איטלקיות. לאחר הפסקת הקונצרטים, מונה הזמר הקאמרי רודולף באנדלר כפקיד במחלקת הכביסה והביגוד.

נדמה כי לעיתים גולש הלקסיקון למידע מפורט מדי. לדוגמא – היום המדויק של הגשת בקשה להתקבל למשטרה משנת 1940. ייתכן כי מדובר על עדות נוספת להעדרה של עריכה סופית.

ברקוביץ' שמואל [Berkowicz Samuel]

נולד ביום 4 בנובמבר שנת 1900 בלודז'. ביום 12 במארס 1940 הגיש מר ב. בקשה להתקבל לשורות המשטרה. ביום ה-15 של אותו חודש קיבל מינוי כיושב ראש ועדת הביקורת המרכזית והמחלקה הסניטארית. בתפקיד זה נשאר עד ליום 15 במאי 1940, אחר כך מציע לו מפקד שרות הסדר לארגן את המחלקה מס' 3 ולקבל את תפקיד ראש המחלקה. את המחלקה 3 מנהל מר ב. עד לסוף של אותה השנה. ביום 1 בינואר 1941 הוא הועבר למחלקה מס' 1 בתור מפקד, ועובד שם עד ליום 5 ביולי 1941. ביום זה, לפי פקודת היושב ראש, הועבר מהמשטרה אל לשכת הביקורת העליונה. בחודש נובמבר 1941 הוא ממלא מטעם לשכת הביקורת העליונה את תפקיד מבצע הביקורת על המחלקה של ראדזייבסקי, בו נשאר עד ליום 2 במארס 1942. אחר כך הוא עובד במשך חודש כחבר בוועדת הגירושים. ביום 10 באפריל 1942 הוא חוזר אל התפקיד כממונה על המחלקה מס' 1. ביום 1 באפריל 1943 המפקד רוזנבלאט ממנה את מר ב. כסגנו.

למרות שהנשים היהודיות היוו למעלה ממחצית מאוכלוסיית הגטו, הלקסיקון מציג מידע על שבע נשים בלבד. מתוך השבע, שתיים הינן קרובות משפחה של זקן היהודים רומקובסקי, אשתו וגיסתו, עליהן נכתב בהרחבה תוך מתן דגש על עבודתן בתחום הרווחה. ארבע אחרות הן משפטניות שעבדו בבית המשפט של הגטו.

ביטנסקי רומאה [Bytenska Romea]

נולדה ב-1910 בלודז'. סיימה לימודי משפטים ב-1932 בוורשה. לפני המלחמה הגישה מועמדות לבית המשפט. באוקטובר 1939 התחילה לעבוד ככתבת במזכירות הנשיאות של הקהילה היהודית. במרץ 1941 עברה לבית המשפט של הגטו כתובעת.

ערך אחד בלקסיקון כתוב על אדם שלא התגורר בתחומי הגטו – לוטהרוט, מפקד האס-אס בעיר לודז'. לוטהרוט מוזכר גם בערך 'רדוגושץ' [Radogoszcz], אולם בשני המקרים מובא עליו מידע לקוני בלבד. מעניינת העובדה כי לוטהרוט הוזכר פעמיים באנציקלופדיה אך אינו הוזכר כלל בכרוניקה. ראוי לציין כי לא ניתן למצוא מידע נוסף אודות האיש בספרות המחקר.

לוטהרוט [Lutherot]

ראש מפקדת האס-אס לעיר לודז'. היה ממונה על המחנה ברדוגושץ' וגם מפקח על עבודות בניית הקסרקטין אס-אס בטליון גולגולת ב-Chojnach.

תעסוקה

התפלגות אנשי הגטו לענפי התעסוקה השונים, כפי שמופיעה בלקסיקון האנשים, מציגה תמונה מעט שונה מהמצב במציאות בתקופה בה נכתב, ראשית 1944:

ענף	לקסיקון האנשים (%)	עובדים בפועל (%) ¹⁰⁴
טקסטיל והלבשה	29	39
עור	8	16
מתכת	5	7
עץ	5	6
ענפים אחרים	21	13
מינהל ושירותים	32	19

הלקסיקון מציג אנשים רבים יותר מתחום המינהל והשירותים ומענפי פעילות קטנים שפעלו בגטו, ובאופן יחסי פחות משני הענפים שתפסו את מרבית נפח העובדים – טקסטיל ועור. הסיבה לכך נעוצה ככל הנראה באופן שבו עורכי הלקסיקון וכותביו בחרו את האנשים שיופיעו בו. כאמור, ה"יהודים החשובים", כפי

¹⁰⁴ מבוסס על דו"ח מיום 24.1.1944 (אוונגר, לודז', עמ' 333).

שכינה אותם רוזנפלד, אינם מייצגים את הרחוב הגטואי. לדוגמא, עשרות אלפי העובדים במפעלי הטקסטיל מיוצגים על ידי מספר מנהלי מחלקות ורסורטים, ואילו מבית המשפט שמנה כמה עשרות בודדות של עובדים ישנם עשרה נציגים בלקסיקון.

מובנת הופעתם בלקסיקון של חברי מועצת היהודים ושאר פקידי הגטו הבכירים באופן רב יחסית לאחוזם באוכלוסייה, בהיותם מקבלי ההחלטות של הגטו. לכך ניתן להוסיף, כי הכותבים נמנו גם הם על השכבה הגבוהה של תושבי הגטו, והיו – כעובדי מחלקת הארכיון (ששישה מחבריו מופיעים בלקסיקון) – פקידים רשמיים במינהל הגטו, כלומר מדובר באנשים מהמילקה שלהם ומהחוג החברתי אליו השתייכו.

הלקסיקון ממחיש תופעה מעניינת שרווחה בגטו, לפחות בקרב בכיריו. 80 מבין האנשים שמופיעים בלקסיקון, שינו את תפקידם המקצועי במהלך ארבע וחצי השנים בהם התקיים גטו לודז'. כלומר, כ-40% מהאנשים נידו לתפקידים אחרים תוך פרק זמן קצר.

חלק מהשינויים נעשו באותה מחלקה או באותו התחום, ככל הנראה כתוצאה משינויים פרסונאליים – בעקבות התנאים הקשים, אחוז התמותה הגבוה והגירושים למחנות ההשמדה. אולם חלק מהאנשים, ביצע 'הסבה מקצועית' של ממש ועבר לעסוק בתחום שונה לחלוטין. במקרים רבים, השינויים נערכו בסמוך לספטמבר 1942, החודש בו נערך הגירוש הגדול מהגטו.

במרץ 1943 נרשם בכרוניקה על "מבצע ההסבה לייצור" – כוחות עבודה לרסורטים השונים שגויסו על ידי "הסבה מקצועית של עובדי המשרדים".¹⁰⁵ באנציקלופדיה נרשם כי "בשנת 1942 ביצעה המחלקה לגיוס עובדים מספר פעמים הפניות לייצור באגפים של מספר ניכר של פקידים מפוטרים או עובדים".¹⁰⁶

אורבך יצחק [Urbach Icek]

נולד ב-1899. החל מה-1.7.42 ברסורט גומי. החל מה-16.10.42 סגן מנהל טכני של מתפרה.

בהקשר זה בולט במיוחד הנתון אודות אנשי המשטרה היהודית. 22 מתוך 24 האנשים עליהם נכתב כי שירתו במשטרת הסדר היהודית בשנת 1940, שינו את תפקידם בשנים הבאות והפכו למנהלים ולמפקחים של רסורטים ומחלקות בכל ענפי התעסוקה בגטו.

¹⁰⁵ הכרוניקה, כרך ג', עמ' 158-159.

¹⁰⁶ המחלקה לגיוס עובדים [Arbeits-Einsatz II].

זילברברג שמואל [Zylberberg Szmul]

נולד ב-1913. החל מה-1.3.1940 במשטרת הסדר. החל מה-23.2.43 מנהל טכני ברסורט ניקוי ושטיפה כימית.

חלוקת השפות בה נכתבו הערכים בלקסיקון האנשים דומה לחלוקה באנציקלופדיית המושגים. 126 ערכים בלקסיקון נכתבו בגרמנית, 58 בפולנית, שני ערכים קיימים גם בגרמנית וגם בפולנית ו-17 ערכים נכתבו ביידיש. כלומר, בדומה לאנציקלופדיית המושגים – כ-60% נכתב בגרמנית, 30% בפולנית ו-10% ביידיש.

להבדיל מהאנציקלופדיה, בה רק כ-15% מהמושגים אינם חתומים בראשי התיבות של הכותב שלהם, בלקסיקון מדובר על 132 ערכים, שמהווים כ-65%. על פי רוב מדובר בערכים שנכתבו בקצרה וכפי שהוצג לעיל מכילים בעיקר תאריכי לידה ומקומות תעסוקה.

ייתכן שהסיבה להיעדר חתימה היא שעבודת איסוף המידע על אנשים אלו לא נעשתה על ידי אחד הכותבים, אלא נלקחה מהמחלקה הסטטיסטית [Statistische Abteilung] שמתפקדה היה:

לערוך לפי החומר של משרד ההרשמה סטטיסטיקה של אוכלוסיית הגטו לפי המין, השנתונים והמקצועות; [להכין] עבודות מקיפות, בנות אופי דמוגרפי, על מצבם של המועסקים, על התוצרת של הרסורטים וכו'; [ולספק] חומר סטטיסטי עבור קבוצות מעוניינים שונות.

את כל הערכים החתומים בגרמנית כתבו אוסקר רוזנפלד ואוסקר זינגר (16 ו-9 בהתאמה). מרבית הערכים החתומים בפולנית נכתבו על ידי י. אוריסון ומ. נובק (17 ו-8 בהתאמה) ואת כל 17 הערכים ביידיש כתב יוסף זלקוביץ'.

כאמור, שאלות רבות עולות בהקשר של הלקסיקון והדבר מצריך מחקר וניתוח בנפח רחב מהעומד לרשותי בחיבור זה.

בין השאר, ניתן לבחון את המאפיינים של האנשים עליהם נכתב ולהתעמק בסוגיות כגון: הקשר בין מקצועם לפני המלחמה לבין תעסוקתם בגטו; מוצא האנשים והשוואה בין מי שגדלו בפולין ובפרט בלודז' לבין מי שהגיעו מארצות מערב ומרכז אירופה; דוברי השפות השונות והתפקידים שמילאו בגטו.

ראוי לבדוק מהו אותו "מבחן הערכה אובייקטיבית" עליו רשם רוזנפלד? מיהם ה"פרסונות" שנועצו ובחרו את האנשים שיופיעו בלקסיקון? האם ובאיזה אופן הושפעה בחירת האנשים מזיקתם לרומקובסקי? על מי לא נכתב? מדוע לא נכתבו ערכים על יותר נשים? ומי מהאנשים שרד?

מעבר לכך יכול המחקר העתידי לעסוק בסוגיות מדיסציפלינות אחרות – לבחון היבטים לשוניים וספרותיים של הלקסיקון, לדון במימד התרבותי-אינטלקטואלי ולהרחיב מהפן הפסיכולוגי תעסוקתי על תושבי הגטו ופעילותם המקצועית.¹⁰⁷

¹⁰⁷ במהלך עריכת המחקר פניתי ל"יד ושם", המנהל את המאגר המרכזי של שמות קרבנות השואה, בשאיפה לשיתוף פעולה שיאפשר להוסיף את המידע הייחודי של לקסיקון האנשים למפעל ההנצחה, אולם לצערי נכון לכתיבת שורות אלו לא נשאה הפנייה פרי.

2. תוכן האנציקלופדיה

קבוצה של אנשים שחיים ביחד בתנאים כפייתיים קיצוניים, בלי הכוונה המודעת של בניית קהילה עם גורל משותף, יצרה תבניות שהיו אפשריות רק בתנאי הגטו. חיי היומיום דרשו נורמות מסוימות של עבודה וקיום. חיים שיצרו מבנה, שפה וטרמינולוגיה ייחודיים. בשום מקום בעולם לא הייתה קהילה אנושית אותה ניתן להשוות לגטו.

אוסקר רוזנפלד, 1943¹⁰⁸

חלקו הראשון של חיבור זה עסק ברקע לכתיבת האנציקלופדיה של גטו לודז' תוך מתן דגש על כותבי האנציקלופדיה, המטרות שלהם והתנאים בהם פעלו. חלק זה יעסוק בניתוח האנציקלופדיה. הפרק הבא יבחן את תפיסת המרחב העולה מן האנציקלופדיה, אולם ראשית אבקש להתעמק בתוכנה. כאמור, המטרה המרכזית שהציבו לעצמם מחברי האנציקלופדיה הייתה להכיר לקורא העתידי את מציאות החיים בגטו. ברור הוא כי אין היסטוריה אובייקטיבית, ועל מנת לענות על השאלה האם הכתוב מתאר את החיים בגטו כפי שחוו אותם מרבית תושביו יש לבחון מהו המידע שבחרו הכותבים להכליל במסמך? על מה החליטו לוותר? והאם הדברים תואמים להלך הרוח ששרר בגטו?

האנציקלופדיה של גטו לודז' הינה מקור ראשוני המאפשר הצצה אל נקודת מבטם של היושבים בתוך הגטו בזמן ההתרחשויות, ללא השפעה של גורמים שונים המתווספים בכתיבה רטרוספקטיבית. על מנת לענות על שאלות המחקר אערוך השוואה בין האנציקלופדיה לבין שלושה סוגי חיבורים נוספים שנכתבו בגטו לודז':

- הכרוניקה היומית – מסמך 'רשמי' רחב יריעה שנכתב בידי צוות הארכיון לאורך מרבית תקופת הגטו ומציג תמונה מקיפה של האירועים.
- יומנים פרטיים שחוברו על ידי מחברי האנציקלופדיה יוסף זלקוביץ', אוסקר זינגר ואוסקר רוזנפלד – רשימות 'למגירה' אשר נכתבו באופן פרטי ולא אמורות היו להיחשף לקהל רחב, לפחות לא בתקופת המלחמה. סביר שתוכן היומנים מכיל את אשר היה על ליבם של הכותבים ללא הגבלות משמעותיות שקבעו לעצמם או שהוטלו עליהם. כראייה לכך, האזהרה שרשם רוזנפלד במחברתו: "יומן פרטי, לא לקריאה, זיכרונות לעתיד לבוא".¹⁰⁹
- חיבורים אישיים שנכתבו על ידי אנשים שלא נמנו עם צוות הארכיון – מקורות שיאפשרו לבדוק האם תוכן האנציקלופדיה מתאר את המציאות בגטו כפי שחוו אותה מרבית תושביו.

¹⁰⁸ Rosenfeld, Notebooks, p. 229.
¹⁰⁹ דברושיצקי, מבוא לכרוניקה, עמ' מ.

141 מושגים שרדו מהאנציקלופדיה של גטו לודז'. מושגים אלו עוסקים בתחומים רבים וניתן לסווג את תוכנם על פי קריטריונים שונים. במחקר זה יחולקו הערכים השונים לחמישה תחומים – הכרת הגטו, שלטון, תזונה, ביטויים וחי רוח. אנסה למצות מתוך האנציקלופדיה את הפרטים החשובים והמעניינים בכל תחום, ובחלק מהמקרים אף להרחיב חלק מהמושגים באמצעות החיבורים האחרים שנכתבו בגטו. חשוב לציין כי אין הכוונה לערוך סיכום מקיף של כל הקורות בגטו לודז', אלא לסקור ולהתייחס לנושאים עליהם בחרו מחברי האנציקלופדיה לכתוב או לא לכתוב.

א. הכרת הגטו

כמידע בסיסי אודות גטו לודז' מספקת לנו האנציקלופדיה הסברים למונחים שהגדירו את הגטו מבחינה פיסית. ההבדלים בין **גטו פתוח** [Otwarte Getto] ו**גטו סגור** [Zamkniete Getto], היכן היו **רחובות המעבר** [Ulice Przejazdowe] וה**שערים** [Tor], וכן מידע על שעות העוצר שנקראו בפי התושבים **שעה של נעילת שערים** [Sperrstunde].

באוקטובר 1941 הוחל בבניית קו **רכבת רחוב חשמלית בגטו** [Elektrische Strassenbahn Getto] במטרה ליעל את העברת הסחורות בין הסדנאות, כיכר בלוטי ותחנת הרכבת. בתקופות מסוימות שימשו החשמליות גם להסעת פועלים לרסורטים במרישין ובחזרה למרכז הגטו, תחנת "גטו-סיטי"¹¹⁰.

הערך **גשר** [Brucken] לא נמצא במסמך ששרד, אולם קיימת אליו הפניה.¹¹¹ שלושה גשרי עץ נבנו על מנת לחבר בין חלקי הגטו ולאפשר תנועה ללא הפרעה של הרכבת המקומית ושל התושבים הלא-יהודים. גשרים אלו נהפכו לנקודות ציון משמעותיות ולאחד מסמלי הגטו.¹¹² ככל שנקף הזמן, והאוכלוסייה נחלשה, הפך הגשר למכשול של ממש ולנטל נוסף על יהודי לודז', בעיקר לאחר ירידת שלגים ובשעות העומס בבוקר:

יש והאנשים מוותרים על דא והא, רק כדי לחסוך לעצמם את חציית הגשר; חציית הגשר הפכה להיות תרגיל אקרובטי, זו הסיבה לכך שעם הקהל העצום שנוהר לעבודתו בשמונה בבוקר, לקח לי משהו כמו שעה לעבור; על הגשר היה פקק, לא יכולתי לעבור, בגלל זה

¹¹⁰ הכרוניקה, כרך ג', עמ' 209. ביולי 1942 צוין בכרוניקה כי מדי יום מסיעות החשמליות למעלה מ-3,000 אנשים (שם, כרך ב', עמ' 123).

¹¹¹ ראו נספח VI.

¹¹² הגשר שימש גם כ"אתר" התאבדות. ראו למשל הכרוניקה, כרך ב', עמ' 288.

איחרת; רעב. מוות. גשר. כשהגשר נבנה הגרמנים לא חשבו כמה מאמץ יושקע על מנת לעבור אותו. הגשר מחליש את בני האדם, משמיד, רבים נפלו קורבן לגשר.¹¹³

מינהלת הגטו

הבירוקרטיה המורכבת של הגטו על מחלקותיה, ועדותיה ומשרדיה השונים באה לידי ביטוי במספר רב של אזכורים באנציקלופדיה. על פי הדו"חות של הנהלת חשבונות מרכזית [Centralna Buchalteria] מספר מוסדות הקהילה היהודית בגטו נע בין 120 ל-150.

ממשל השלושה [Triumvirat] הוגדר כפונקציה החשובה ביותר בגטו – האדמיניסטרציה של אספקת אמצעי המחיה. באנציקלופדיה נרשם על התקופה שלאחר נובמבר 1943 בה מילאו את התפקיד מארק קליגר (Kliker), זיגמונד ריינגולד [Reingold Z.] וד"ר ויקטור מילר (Miller).¹¹⁴ זינגר הוסיף בערך זה¹¹⁵ כי:

הומור הגטו מיהר וניצל את האותיות הראשונות בשמותיהם של השלושה. ראשית MRK, אותיות היוצרות את המילה מרק בעברית, כינוי שבאמצעותו נהוג היה לומר ש'מרק' ידאג כעת למרקים טעימים יותר. בפולנית יצרו שלוש האותיות RKM את הקיצור למילים "Ręczny Karabin Maszynowy" [רובה אוטומטי], ונהוג היה לומר שכעת השלושה יירו את אמצעי המחיה על האוכלוסייה כמו רובה אוטומטי.

הערך **מחלקת ההובלה [Transport Abteilung]** מציג דוגמא אופיינית למדיניות הריכוזית של הקהילה היהודית בראשות רומקובסקי. בחודשיו הראשונים של הגטו היו בעלי העגלות וכלי הרכב עצמאיים ודרשו תמורה גבוהה עבור שימוש בכליהם, אפילו ממוסדות הגטו. החל מיולי 1941 קיבלה לידיה מחלקת ההובלה את ניהול ענייני הנסיעות וההובלות ואת הסדרת התשלומים עבורן, ובעלי העגלות שסירבו למלא אחר משימות הובלה נענשו בחומרה.

¹¹³ הכרוניקה, כרך ב', עמ' 86; Adelson, Sierakowiak, p. 235; Rosenfeld, Notebooks, p. 141; אברהם ציטרין, *נער כותב בין החומות: מחברות מגטו לודז'*, יד ושם, ירושלים 2003 (להלן: ציטרין, מחברות), עמ' 32.

אברהם ציטרין [Zitrin, 1944-1927] – נולד בלודז'. בהיותו תלמיד תיכון נכלא בגטו יחד עם משפחתו. ציטרין כתב שירה ופרוזה המתארים את מציאות החיים בגטו באמצעות דמויות ומקרים אמיתיים ומומצאים. נשלח באוגוסט 1944 לאושוויץ, שם נרצח (שם, עמ' 9-11).

¹¹⁴ יעקב פוזננסקי רשם ביומנו בדצמבר 1942 על "טריווירט" בהרכב אחר, שלא הוזכר באנציקלופדיה: רומקובסקי, **יעקוביץ' אהרון [Jakubowicz Aron]** (סגנו של רומקובסקי) ודוד גרטלר (Gertler), מפקד המחלקה המיוחדת (פוזננסקי, יומן, עמ' 63).

¹¹⁵ מאמר דומה נרשם גם בכרוניקה (כרך ג', עמ' 693).

הגרמנים רצו להקים בגטו מוזיאון יהודי קבוע שישקף את חיי היהודי המסורתי במזרח אירופה בתקופה שלפני המלחמה. במאי 1942 הם פקדו על רומקובסקי לכוון – בניגוד לרצונו – את **המחלקה המדעית [Wissenschaftliche Abteilung]** שעליה הוטל להקים את המוזיאון. חברי המחלקה יצרו בובות אותן עיצבו, הלבישו והעמידו בתוך תפאורה המייצגת סצנות יהודיות טיפוסיות כגון "חתונה אצל חסידים בפולין" ו"ערב שבת בעיירה ווהלינית".

רוזנפלד תיאר באנציקלופדיה את חלונות הראווה בהם הוצבו הדמויות כמי ש"עשו רושם מוזר, גרוטסקי, בעיקר מחמת הביצוע הריאליסטי המוגבר". יהודי הגטו שמרו על מרחק מתצוגה זו כיוון שנתלוותה לה התחושה שאין מטרתה תרבותית אלא אנטישמית מיסודה. עם סגירתה, באפריל 1943 צוין בכרוניקה כי "הפסקת פעולתה של המחלקה אינה מהווה צעד שיש להצטער עליו".¹¹⁶

תערוכות [Ausstellung] נוספות שהיו בגטו – במקרה זה כן בתמיכתו של רומקובסקי – הציגו מוצרים שונים מתוצרת מפעלי הגטו. בתערוכה הגדולה ביותר שהוקמה על ידי בתי המלאכה לנגרות היו מבקרים באופן קבוע חברי ועדות גרמניות שונות להם הציגו את פאר היצירה הנעשית בגטו. בכרוניקה נרשם כי התערוכות הוקמו מתוך "רצון להציג לפני השלטונות הגרמנים את הייצור בגטו", בניסיון להוכיח את חיוניותו של הגטו וחשיבותה של העבודה היהודית.¹¹⁷

יחסי מזרח-מערב

הערך **מחלקה בשביל המועברים לגטו [“UM” Abteilung fur Eingesiedelte]**¹¹⁸ חושף שתי שיטות חברתיות-כלכליות שהונהגו בגטו לטובת היהודים שהובאו לגטו מארצות מערב ומרכז אירופה.

השיטה הראשונה היא **קולקטיבים [Kollektiv]** – בנייני דיור משותפים שנועדו לטפל במרוכז בצרכיהם של 20,000 היהודים שהועברו לגטו לודז' ממרכז ומערב אירופה בשנת 1941. האנציקלופדיה ששרדה חסרה ערך זה, וכל שנכתב בה הוא כי "בחודשים הראשונים נאחזו המועברים בחוזקה בחיים הקולקטיביים, לפי שמצאו בהם מעין נחמה מוסווית והקלה לאחר הזעזועים", וכי הקולקטיבים לא

¹¹⁶ **המחלקה המדעית [Wissenschaftliche Abteilung]**; הכרוניקה, כרך ג', עמ' 186-187. לפרטים נוספים על פעילות המחלקה ראו גם: שם, כרך א', עמ' 484; כרך ב', עמ' 66-67; כרך ג', עמ' 335.

¹¹⁷ שם, כרך א', עמ' 121.

¹¹⁸ אשר הוקמה "במטרה להסדיר בדייקנות המרבית את ענייניה השונים של האוכלוסייה, אשר הוכנסה לאחרונה [נכתב בדצמבר 1941] לגטו" (שם, עמ' 270).

התקיימו לאורך תקופה ארוכה, והאנשים "נבלעו אחד אחד על ידי הגטו ונקלטו בתהליך העבודה הכללי".¹¹⁹

אולם נדמה כי התמונה המצטיירת מהרשימות האחרות בעניין הקולקטיבים שונה, ומגלה את מצבם הקשה של דייריהם והביקורת שהושמעה נגד השיטה.

בינואר 1942, פנו 300 אנשים שיושבו בקולקטיבים לרומקובסקי: "אנו מתחננים, אנו הווינאים מהטרנספורט הראשון גוועים במרישין! כמעט כולם חולים. אנו רעבים, על כבודו לבוא ולראות את ההתקוטטות הנוראה בעת חלוקת המרק! [...] לא נותנים לנו דבר".¹²⁰

רוזנפלד וזינגר, ששהו בימיהם הראשונים בגטו בקולקטיבים, ציינו ביומניהם:

ריח של דברים לא מוכרים במערב; החדשים הגיעו לגטו והועברו לאולמות הענקיים האלה וחיו כמו חיות; חלונות מנופצים, דלתות פרוצות, רצפות מפורקות: חורבות הגטו. [...] בתי שימוש סדירים רק בבית אחד, [...] אין חדר רחצה לאלף איש. כמה זמן דרוש לאדם אירופי כדי לאבד בתנאים כאלה את טיח התרבות?¹²¹

לאחר שלא היו עוד קולקטיבים פעילים, הונהגה החל מפברואר 1942 שיטה כלכלית-סוציאלית של **אשראי [Kredit]**. השיטה נועדה להקל על קליטתם ומצוקתם של המועברים, אשר יכלו באמצעותה לקבל את קצבת המזון ללא תמורה מיידית, ולשלם עבורה משכר עבודה עתידי. השיטה המשיכה לפעול, אם כי בצמצום, לפחות עד מאי 1944 עת נכתב ערך זה.

מחברי האנציקלופדיה בחרו להתעלם כמעט לחלוטין מהקשיים והסכסוכים החברתיים הרבים שהתרחשו בעקבות דו-הקיום הכפוי שנוצר לאחר העברתם של היהודים מארצות הרייך לגטו לודז'. האנציקלופדיה מציגה לקונית שלושה ביטויים – **יקה [Jeke]**; **יופה [Joupe]**; **ויקל [Jukiel (langes U)]** – שהיו כינויים ליהודים 'גרמנים' בשל תמימותם ומוזרותם.

המחברים רשמו כי הביטויים, אשר לפני המלחמה היו כינויי לעג, זלזול והשפלה, קיבלו בגטו משמעות של השתתפות בצער. עם זאת, מקריאת הכרוניקה והיומנים עולה כי הנושא היה משמעותי בסדר יומו של הגטו, וכי מאבקי מזרח-מערב היו קיימים אפילו בתוך מחלקת הארכיון.

¹¹⁹ מחלקה בשביל המועברים לגטו [“UM” Abteilung fur Eingesiedelte].

¹²⁰ ברקאי, בין מזרח למערב, עמ' 234.

¹²¹ Rosenfeld, Notebooks, p. 13; אונגר, לודז', עמ' 277-278; ברקאי, בין מזרח למערב, עמ' 235.

באנציקלופדיה מוזכר פזמון הרחוב שחובר בגטו "עס גייט א יעקע מיט א טעקע" (הולך לו יקה עם תיקו),
ונכתב כי אין לראות בו השפלה. על אותו הפזמון נכתב בכרוניקה :

"עס גייט א יעקע מיט א טעקע" – הפזמון החוזר של להיט הגטו. השיר מהווה פרודיה על
הרפתקאותיהם של ה'גרמנים' שהגיעו לכאן לאחרונה והקרואים בעגת היהודים 'יקים',
מתייחס בהומור לתלאותיהם, לטוב ולרע, לרעבונם המתמיד ולחיפושיהם אחר מזון.
ה'ילידים' לועגים להם מעט ולעיתים אף מנצלים את תמימותם ואת חוסר התמצאותם
בתנאים הקיימים.¹²² (ההדגשות שלי. י.ק.)

קלמנטינובסקי, מנהל הארכיון, כתב על אלו שהובאו לגטו מארצות הרייך – "אנשים יהירים וגסי רוח, אך
ביסודו של דבר, בשל אי התמצאותם – קטנים וחסרי אונים".¹²³

זלקוביץ', לודז'אי במקור, תיאר בסיפוריו שכנה יקית – "הגבירה מדיסלדורף בעלת השיער הצבוע
והלחיים הסמוקות והתפוחות" – שהתעקשה בזמן השפחה שכל השכנים, כולל "יהודי פולין הארורים",
יבצעו את פקודות הגרמנים וימסרו ילדיהם כי "חוק הוא חוק". הדמות מייצגת יהודיה גרמנייה המכנה
את היהודים הפולנים "ערמת זבל" וטוענת כי אינם ממושמצים, אינם לויאליים ואינם יודעים לציית
לחוקים.¹²⁴ בין השורות מובלעת אחת הטענות נגד יהודי הרייך בחודשים הראשונים להגעתם – החשש כי
הם שומרים אמונים להנהלת הגטו הגרמנית, ושמביניהם יגויסו סוכנים ומלשינים.¹²⁵

ה'יקים' עצמם כתבו גם הם על המצב. אוסקר זינגר הקדיש חיבור שלם במחברתו ליחסים הבעייתיים
שהתפתחו בין המערביים – והוא ביניהם – לבין תושבי לודז' והסביבה במקור, אשר התרגלו במידת מה
לרעב, לצפיפות ולשאר מצוקות חיי הגטו. תחת הכותרת "לבעיית המזרח והמערב" (Zum Problem Ost
und West) רשם זינגר :

יהודי גרמניה ראו ב'יהודי המזרח' את התגלמות כל אותם הדימויים והתכונות, ששונאי
ישראל תלו בהם בעצמם, שאך דור אחד או שניים קודם לכן השתחררו מהם – או שכך
לפחות הם סברו. יהודי פולין גמלו להם ל'יעקעס' בלעג מהול ביותר מקורטוב של קינאה,
על 'גרמניות' המופגנת, על התבוללותם והתרחקותם מן היהדות, ובמשטמה לא
מוסרת על התנשאותם היהירה והבוז שחשו מצדם כאשר נפגשו.¹²⁶

¹²² הכרוניקה, כרך א', עמ' 274-275.

¹²³ שם, עמ' 473.

¹²⁴ זלקוביץ', רשימות, עמ' 353-355.

¹²⁵ בנוסף נטען נגד ה'יקים', בין השאר, כי בעקבות הגעתם צופף שטח המגורים והוקטנה הקצבת המזון – ראו למשל

¹²⁶ הכרוניקה, כרך א', עמ' 251: "את התרוקנות המלאי הקיים [של המזון] יש לתלות בהגעת התושבים החדשים".

¹²⁶ ברקאי, בין מזרח למערב, עמ' 258.

ככל שנקפו החודשים והשנים, השתלבותם של יהודי הרייך בקרב אוכלוסיית הגטו – ובוודאי במחלקת הארכיון – הייתה טובה יותר, וייתכן כי זו הסיבה לכך שהביקורת בעניין אינה מופיעה באנציקלופדיה.

כסף

הגרמנים אילצו את יהודי לודז' להשתמש אך ורק במטבע ייחודי לגטו.¹²⁷ כסף הגטו נקרא בדרך לעג **חיימקי [Chaimki]** או **רומקי [Rumki]** על שמו של זקן היהודים,¹²⁸ והפך לפריט אספנות: במרץ 1942 נכנס ביבוב למשרדו של רומקובסקי ודרש סידרה של כסף הגטו חתומה בידי זקן היהודים; בינואר 1944 הכין רומקובסקי "תשורת מוזכרת בשביל עוזריו הוותיקים ובעלי הזכויות הרבות ביותר. התשורה כוללת סדרה שלמה של שטרות כסף של הגטו עם חתימתו והקדשתו של הנשיא".¹²⁹

כיוון שמטבע זה היה חסר ערך מחוץ לגטו, מי שאמור היה לצאת את גבולותיו נאלץ לנסות ולהחליף את כספו.¹³⁰ המרת כספים שכזו נעשתה רק בשוק השחור – שכונה גם "מסחר סתרים" – עליו מדווחת לנו האנציקלופדיה באופן עקיף בלבד.

הכרוניקה¹³¹ והחיבורים האחרים שנכתבו בגטו מצביעים על כך שהשוק השחור היה משמעותי מאוד בעולם המסחר הפנימי של התושבים. בשוק השחור נמכרו כל המוצרים שהיו מצויים בגטו בדגש על מזון, תרופות וביגוד. מחיר הלחם, "המטבע הקשה של הגטו",¹³² שימש כמדד לשאר מצרכי המזון. שערי החליפין ומחירי המוצרים השתנו על פי היצע וביקוש שנעו בקיצוניות בעקבות אירועים שונים בגטו לדוגמת הגעת יהודים חדשים, גירוש צפוי, שמועות על עוצר ועוד.

שירקוביאק כתב כי הביקוש למזון עם הגעת יהודי מערב אירופה עלה משמעותית ושיהודי הרייך "קונים כל מה שהם יכולים, וכל המחירים הוכפלו". חצי שנה בלבד אחר כך, לקראת גירושים צפויים כתב: "הם

¹²⁷ בדרך זו הוציאו הנאצים מהיהודים למעלה מ-7 מיליון מארקים גרמניים (אונגר, לודז', עמ' 135-137).
¹²⁸ רוזנפלד כתב על כך שבקיץ 1942 עדיין היו בגטו יהודים שהרשו לעצמם להקפיד על צחצוח נעליהם. שכר הצחצוח היה 25 פני וכיוון שלא היה במחזור מטבעות של 5 פני, שילם אחד הלקוחות מחיר כפול וקיבל דף חוב המזכה אותו בצחצוח נוסף בחינם. על כך רשם המחבר באירוניה: "מצחצח הנעליים הנפיק גם הוא שער מטבע לשעת חירום, לא רק זקן היהודים והחיימקי שלו" (Rosenfeld, Notebooks, p. 45).

¹²⁹ Rosenfeld, Notebooks, p. 261; הכרוניקה, כרך ד', עמ' 24.
¹³⁰ "אירעו כבר מקרים, שברגע האחרון זרקו המגורשים מתוך הקרון את כסף הגטו, אשר מחוץ לגבולותיו אין לו כל ערך" (הכרוניקה, כרך א', עמ' 413).

¹³¹ השוק השחור (או "הבורסה השחורה") הוזכר בכרוניקה לכל אורך שנות הגטו, כולל התייחסות נרחבת למוצרים הנמכרים בו ולמחיריהם. ראו למשל שם, כרך ד', עמ' 33-35, 345-346.
¹³² שם, עמ' 500.

אינם רוצים כסף, אלא אוכל, [...] כסף הינו כמעט חסר ערך".¹³³ יש לציין כי רומקובסקי התנגד לשוק השחור¹³⁴ וייתכן כי זו אחת הסיבות מדוע אין ערך המרחיב על מושג זה.

קור

הערך **מקום פירוק בנינים** [Abbruchstelle] מתאר את עבודת הכפייה הקשה אליה נשלחו רבים בתור עונש או מחוסר עבודה אחרת. החומרים מאותם בניינים מפורקים הועברו לידי הגרמנים, כאשר "לרשות הגטו לא נמסרו אלא העצים וכיסויי-הגגות בלבד".

מאחורי הגדרה תמימה לכאורה זו מסתתר נושא שהיה קריטי ליהודי הגטו, אשר כמעט ואינו מוזכר באנציקלופדיה¹³⁵ – עצי ההסקה והקור. בסתיו 1943 רשמו רוזנפלד וזינגר בכרוניקה:

[לקראת החורף] דאגת כל בית היא חומר הסקה, [...] הפחד מפני הרעב אינו כה נורא כמו החרדה מפני הקור; הדאגה העיקרית: חומרי הסקה. רוב תושבי הגטו מסבירים, כי מוטב לסבול רעב ולא לקפוא מקור.¹³⁶

דוד שירקוביאק ומשפחתו נאלצו לפעול כמו רבים מתושבי הגטו – "אין לנו יותר דלק, כך שנאלצנו לקצוץ את אחד מהכיסאות שלנו לעצי הסקה".¹³⁷

לאון הורביץ (Hurwitz) כתב ביומנו על כורי הפחם העצמאיים בגטו, "למרות שלא היו מכרות פחם". מדובר על מאות אנשים, ביניהם כותב היומן, אשר היו חופרים בקרקע ובפסולת באזור ששימש כמזבלה לפני תקופת הגטו, בתקווה למצוא שאריות של פחם: "לאנשים אלו אין הסבר מחוכם למה שהם עושים. הם חופרים באשפה על מנת שיוכלו לקנות את המרק שלהם, את כרטיס הקצבה שלהם".¹³⁸

¹³³ Adelson, Sierakowiak, pp. 142, 161-162. באותם ימים טיפס שער החיימקי מול המארק הגרמני ליחס של 10:1 ואילו לאחר סיום הגירושים, פחות משבועיים אחר כך, חזר השער לרמה של 4:1 (Rosenfeld, Notebooks, pp. 56, 104-105). ראו גם הכרוניקה: נובמבר 1941 (כרך א', עמ' 249-250), מאי 1942 (שם, עמ' 454).

¹³⁴ "הנשיא] מעוניין היה בסילוקו של הסוחר-המתווך מן המסחר במצרכי מזון. [...] ננקטו לעיתים קרובות עונשים מיוחדים נגד מתווכים מקצועיים ונגד סוחרים בשוק מצרכי המזון" (שם, עמ' 346-347).

¹³⁵ הערך **מטבחי גז** [Gaskuechen] מצביע על המחסור בחומרי דלק ועל ניצול עניין זה כיתרון על ידי אנשים פרטיים, שהפכו את מטבחם הביתי לעסק משתלם של השכרת מקומות בישול.

¹³⁶ הכרוניקה, כרך ג', עמ' 587, 767.

¹³⁷ Adelson, Sierakowiak, pp. 82, 158.

¹³⁸ Adelson and Lapides, Community under Siege, p. 133. לאון הורביץ – מהנדס. פעיל פוליטי בתנועת הפולקיסטים בלודז' של טרום מלחמת העולם השנייה. גורש לאושוויץ באוגוסט 1944 (Ibid, p. 498).

סיכום

האנציקלופדיה של גטו לודז' מספקת תיאור של גבולות הגטו ופירוט נרחב יחסית של המחלקות השונות והפעילות בהן. עם זאת, המחברים הקפידו שלא להביע עמדה מובחנת בכל הנוגע לקשיים של תושבי הגטו, אפילו אם הדבר קשור באופן ישיר לערך אותו הגדירו. סוגיית הקור, בולטת בהעדרה, ואם מדובר בהתעלמות מכוונת ולא בצנזורה רשמית או ערך שלא שרד, בהחלט ניתן לראות בכך טעם לפגם בכללניותה של האנציקלופדיה.

ב. שלטון

בגטו לודז' היו מספר מעגלי שלטון. המעגל החיצוני והחזק ביותר היה של הגרמנים אשר הכתיבו את המדיניות ביחס לגטו, החל מההחלטה על קיומו ועד גזרת גורל תושביו. למטרות ניהול ענייני הפנימיים של הגטו מינו הנאצים את רומקובסקי לזקן היהודים, וייפו את כוחו וסמכויותיו מול התושבים היהודים. בתוך הגטו, בעיקר בשנתיים הראשונות, היה רומקובסקי שליט כל-יכול, תוך שהוא נעזר בשכבה רחבה של מקורבים ובעלי השפעה אשר מילאו את תפקידי הפקידות הבכירים, ניהלו את הרסורטים ואיישו את פיקוד המשטרה היהודית.

עד פברואר 1944 שכנו ב**כיכר בלוטי [Baluter Ring]** – "כיכר הממשל", "העצב המרכזי של הגטו"¹³⁹ – זה לצד זה המשרדים של ממשל הגטו הגרמני ושל המינהל היהודי. באנציקלופדיה נרשם בערך זה כי כיכר בלוטי שימשה כ"אזור הניטראלי" המחבר בין הגטו והעולם שמחוץ לו, ונתפסה בעיני היהודים בלודז' כסמל למושב השלטונות "כדוגמת ווילהלם-שטראסה בברלין או דאונינג-סטריט בלונדון".

גרמנים

השלטון [Macht] הגרמני ונציגיו מוזכרים באנציקלופדיה פעמים בודדות בלבד ובמרבית המקרים באופן עקיף.¹⁴⁰ דרך כתיבה זו מעצימה את מרכזיות שלטונו של רומקובסקי על חיי הגטו. בכרוניקה וברשימות האישיות השונות שנכתבו בגטו נוכחות הגרמנים והתערבותם בנעשה בגטו דווקא מוזכרת פעמים רבות, בדגש על מעורבותו הישירה של הנס ביבוב בניהול הגטו, ביקורים תכופים של ועדות גרמניות שונות, והנהלה שקבע שיש להצדיע לכל פקיד או חייל גרמני.¹⁴¹

ניתן למנות מספר סיבות לכך שהשלטון הגרמני כמעט ואינו מוזכר באנציקלופדיה של גטו לודז'. ראשית, למרות היותו של הארכיון מוסד רשמי של מינהלת הגטו, הפעילות בו בכלל וכתיבת האנציקלופדיה בפרט הייתה מוסתרת מעיניהם של שלטונות הגטו הגרמניים.¹⁴² החשש מהתגובה במקרה שביקורת גלויה תתגלה הניאה את המחברים מלכתוב על הנושא, וכפי שצוטט לעיל מעדותו של אוסטרובסקי כך גם הייתה ההנחיה הרשמית.

¹³⁹ Rosenfeld, Notebooks, pp. 83, 120.

¹⁴⁰ כנזכר לעיל, בלקסיקון המושגים קיים ערך אחד בלבד – **לוטהרוט [Lutherot]** – המתייחס לגרמני.

¹⁴¹ ראו למשל: הכרוניקה, כרך א', עמ' 542; כרך ב', עמ' 84-84; כרך ד', עמ' 28-29, 157; 74; Rosenfeld, Notebooks, p. 74.

¹⁴² אונגר, לודז', עמ' 499.

שנית, מרבית האנציקלופדיה נכתבה על החיים הפנימיים בגטו, ומבחינת תושביו המוגע עם הגרמנים היה מועט באופן יחסי לעומת מעורבותו היומיומית של שלטונו של רומקובסקי בחייהם. עם זאת העובדה שבכרוניקה וביומנים שנכתבו באותה התקופה מוזכרים הגרמנים פעמים רבות מערערת סיבה זו. סאשה פויכרט מעלה סיבה נוספת וטוען כי זינגר מתעלם ביומנו מהגרמנים, לא רק מחמת הפחד אלא בעיקר כיוון שלדעתו הם אינם ראויים להיות מוזכרים.¹⁴³

רומקובסקי

"רומקובסקי הוא הגטו"¹⁴⁴ כתב מחבר הכרוניקה. ואכן, הדמות המרכזית בגטו הייתה של זקן היהודים, מרדכי חיים רומקובסקי, ובהתאם לכך גם הדומיננטיות שלו מבחינת אזכורים באנציקלופדיה. מלבד הערכים המציניים את כינויו בפי יושבי הגטו, **הזקן [Stary]** והיושב ראש [Prezes], הוזכר רומקובסקי ב-36 ערכים נוספים ובסך הכל בלמעלה מרבע מערכי האנציקלופדיה שבידינו. עובדה אשר מדגישה את מעורבותו בחיי הגטו, כמו גם את האופן בו תפס הציבור את דמותו כמייצגת הבלעדית של השלטון. החל מספטמבר 1942 הלכו ונחלשו האוטונומיה של הגטו בכלל וכוחו של רומקובסקי בפרט,¹⁴⁵ אולם הדבר אינו בא לידי ביטוי באנציקלופדיה שמתעלמת כמעט לחלוטין מהאופוזיציה הפנים-גטואית של רומקובסקי.

כפי שנכתב בחלק הראשון, עובדי הארכיון היו בעלי אינטרסים ברורים מול נשיא הקהילה, וזו ככל הנראה הסיבה לכך שבמסמכים שנכתבו במסגרת המחלקה – אשר היו נגישים לזקן היהודים – ניכרת כתיבה חפה מביקורת ישירה עליו. את הסגנון בו נקטה לעיתים קרובות הכרוניקה ניתן אפילו לכנות "כתיבה מטעם". לדוגמא:

אדם זה, בכישרונו ובהתמדתו העיקשת, ידע לארגן את חייהם של אותם 160 אלף איש, בתנאים קשים ביותר, אשר כמותם לא ידעה ההיסטוריה; הודות לכשרון-המצאה וליוזמה של כבי הנשיא, אשר גורל הילדים קרוב ביותר לליבו, [...] הצליח כבי הנשיא לפתור את הבעיה בצורה גמישה, שהיא כה אופיינית לו ומעידה על קירוב האפשרויות הקיימות לצרכים שנתגלו בחיים; [...] ראש מועצת היהודים, העושה כמיטב יכולתו למען שיפור תנאי החיים של אוכלוסיית הגטו; מדובר באבא של הגטו.¹⁴⁶

¹⁴³ פויכרט, 'ה'קיש מלודז', עמ' 84.

¹⁴⁴ הכרוניקה, כרך ג', עמ' 744-745.

¹⁴⁵ בכרוניקה מתבטא הדבר בין השאר בכינויו של רומקובסקי. עד אוקטובר 1942 הוא מכונה בעיקר "כבוד הנשיא" תואר שנעלם בהמשך הכרוניקה ומתחלף ב"הנשיא", "זקן היהודים" או "רומקובסקי". אונגר טוענת כי החל מתקופה זו ועד לחיסול הגטו נודעה לדוד גרטלר מפקד המחלקה המיוחדת (עד שגורש ביולי 1943) וליעקובוביץ' אהרון [Jakubowicz Aron] השפעה רבה יותר מאשר לרומקובסקי בזכות קשריהם עם ביבוב (פוזנסקי, יומן, עמ' 63, ה"ש 22).

¹⁴⁶ הכרוניקה, כרך א', עמ' 320, 428; כרך ב', עמ' 58; כרך ג', עמ' 744-745.

עמדה זו שונה מאופן הצגתו של רומקובסקי ביומניהם הפרטיים של מחברי האנציקלופדיה ומהדרך בה נתפס בעיני כלל הציבור בגטו. ארחיב.

רוזנפלד הביע ביומנו ביקורת גלויה על דרכי פעולתו ואופיו השנויים במחלוקת של זקן היהודים :

הוא הפך 'עבד הגרמנים'. הוא אינו מקשיב לאיש, אפילו לבעלי עצה טובה, [...] הוא רוצה להיזכר בהיסטוריה כמושיע, שומר ישראל; מנהיג זוטר שמקבל לידי לפתע כוח, יש לו משאלה אחת בלבד: לשמר את כוחו; שני פרופילים. הראשון: חלק, נקי, רגוע, נדיב, דתי, יהודי-מסורתי; האחר: סוד, חיוך לעגני, נכלולי, ערמומי; אלפים מתו בגלל חוסר הזהירות שלו; זקן היהודים, [...] כובע עם שוליים, [...] מגפיים מצוחצחים, [...] מאחוריו מספר שוטרים כשומרים, [...] נראה כמו קיסר רומאי עם פמלייתו. הוא נתן את הרושם של איש משוגע או מגלומן.¹⁴⁷

אוסקר זינגר לא הרבה להביע עמדה ברורה על רומקובסקי ועל מדיניותו גם ביומנו הפרטי. הוא רמז על אישיותו והחלטותיו השרירותיות של זקן היהודים כאשר כתב על אדם צעיר שהוצב במשרה טובה במסגרת המשטרה היהודית, אולם לא הסתדר עם החברה האלימה. "הוא רצה לצאת מהגיהנום", רשם זינגר, "אבל בגטו רק מזל או היושב ראש יכולים לעזור – או שאולי זה אותו הדבר?".¹⁴⁸

זלקוביץ' מתח ביקורת על רומקובסקי באמצעות הדמויות האמיתיות-מומצאות עליהן כתב בסיפוריו. באחד הסיפורים נכנס הסופר לביקורת בדירה בגטו. הדיירים – בציפייה לקבל תפוחי אדמה – קיבלו אותו באמירה הסרקסטית: "עיניכם הרואות, אנשים טובים, אלוהים בוראנו ורומקובסקי אבינו!".¹⁴⁹

על אף הביקורת על רומקובסקי, כאשר זקן היהודים נלקח על ידי הגסטאפו בדצמבר 1943, רוזנפלד רשם ש"פחד תקף את העצמות. למרות כל הדברים, זקן היהודים הוא הדמות המרכזית בגטו". כאשר נלקח רומקובסקי בפעם השנייה ולא חזר בבוקר למחרת, כתב רוזנפלד: "כולם מרגישים: ללא זקן היהודים הגטו ייפול".¹⁵⁰

שלושת כותבי האנציקלופדיה שיומניהם מתקופת הגטו שרדו הביעו ביקורת – גם אם מרומזת – על מדיניותו של רומקובסקי והתנהגותו, אופי דברים שכמעט ואינו מופיע בערכים השונים של

¹⁴⁷ Rosenfeld, Notebooks, pp. 109, 144, 183, 189, 207-208.

¹⁴⁸ Adelson and Lapides, Community under Siege, p. 307.

¹⁴⁹ זלקוביץ', רשימות, עמ' 143-142.

¹⁵⁰ Rosenfeld, Notebooks, pp. 236, 244.

האנציקלופדיה. ביומנים האחרים שנכתבו בגטו, כבר ניתן לומר כי מובעת הטלת אחריות אישית ואיבה של ממש לרומקובסקי.¹⁵¹

הנשיא, הזקן או יושב הראש כפי שנקרא בפומבי, משתנה לאינספור כינויי גנאי בחיבורים הפרטיים – רומקובסקי הסדיסט-הטיפש, חיים הקטן שלנו, המלך, שליטנו, העריץ, שטן לבן-שיער ועוד. מחלקות הגטו שכוננו באנציקלופדיה "מוסדותיו של זקן היהודים", תוארו על ידי שירקוביאק כ"הממלכה של חיים רומקובסקי. שום דבר כמוה לא קיים בכל רחבי הרייך".¹⁵²

"תלוש המזון מטעם רומקובסקי" כפי שמופיע באנציקלופדיה, הופך אצל ציטרין ומנחם אפפענהיים (Oppenheim) לאחריות לרעב ולמוות:

תחת כנפיו המגנות של חיים רומקובסקי, אף אחד לא יכול להיות שבע!; והזקן האיום הזה, רומקובסקי הארוך, שמרעב אותנו בלול התרנגולות הזה שלו ושולח אותנו באלפים לבית הקברות במרישין; הנה עוד אחד שהולך קפוט! עוד מת בשביל רומקובסקי!; רומקובסקי לא נתן תפוחי אדמה למעלה משבעה ימים, על כן הרעב בגטו גדול מאוד.¹⁵³

היושבים בבית הכלא בגטו כונו באנציקלופדיה "האסירים של זקן היהודים", ואילו על פי יושבי הגטו התושבים כולם מרצים עונש שהטיל עליהם רומקובסקי:

החיים הפנימיים של הגטו מזכירים משטר פיאודלי מימי הביניים, למשל של אציל רוסי עשיר. האיכרים, רכושו הפרטי של הנסיך, הם רק מכונות לביצוע עבודה. הם באו לעולם וחיים אך ורק על מנת שהנסיך יפיק מהם רווח והנאה; הנה הוא, זה שבהינף-יד יכול לשלוח אלפי אנשים אל מותם. הנה הוא, זה שכל היהודים חוששים ממנו כמו מדבר, וגם מקללים אותו בינם לבינם.¹⁵⁴

שירקוביאק כינה את רומקובסקי "אדם החולה במגלומניה" וברוח התקופה רשם על אחד מנאומיו כי "רומקובסקי נתן נאום 'Führer-like' אמיתי".¹⁵⁵

¹⁵¹ אחת הסיבות המרכזיות לכך שתושבי הגטו הטילו את האחריות למצבם על רומקובסקי, נובעת מהעובדה שמרבית הגזרות שהוטלו עליהם – גם אלו שהונחתו מהגרמנים – הובאו לידיעת התושבים במודעות חתומות על ידי זקן היהודים. רומקובסקי, שביקש לשמר את כוחו ולהוכיח לציבור שהוא מקבל החלטות בגטו, גרם לכך שמבחינת הציבור הוא נתפס כמטיל הגזרות וכאחראי להם.

¹⁵² Adelson, Sierakowiak, p. 174.

¹⁵³ ציטרין, מחברות, עמ' 36, 44, 125; מרדכי זר-כבוד, *יומנו של מנחם אפפענהיים מגטו לודז'*, הוצאת דפוס וייס, ירושלים 1951 (להלן: זר-כבוד, אפפענהיים), עמ' 13.

¹⁵⁴ מנחם אפפענהיים (1906-1944?) – יהודי דתי-ציוני שנועד בלודז' למשפחת סוחרים, הוכנס לגטו במרץ 1940 ועבד ברסורטי הגרות והמסגרות לפחות עד אוגוסט 1944 (שם, עמ' 4, 31).

¹⁵⁴ מיומנו של לאון הורביץ, בתוך: דוברשיצקי, מבוא לכרוניקה, עמ' לט; ציטרין, מחברות, עמ' 104.

¹⁵⁵ Adelson, Sierakowiak, pp. 137, 153. נראה כי כינוי זה נעשה כתוצאה מאימוץ רטוריקה גרמנית כחלק מהתופעה הלא-מודעת לאמץ שפה ודרכי התנהלות של הנאצים. ראו: Goldberg, Amos. "The Epistemological and Discursive Grey Zone: An Essay in Intellectual History on the Victims' Self Perception", (preprint), pp. 6-9.

פוזננסקי סיכם את האמביוולנטיות ביחס לזקן היהודים :

רומקובסקי, למרות אכזריותו וחוסר האינטליגנציה שלו, התגלה כאדם חכם מאוד בעל התמצאות רחבה וחכמת חיים, יש בו משהו שניתן להגדיר במשפט אחד: "מצטיין בחושים בריאים ויודע לאן נושבת הרוח"; הנשיא מקווה שהאדונים האלה [מנהלי הרסורטים והמחלקות] יצילו אותו מבית דין לאחר המלחמה, אבל הוא שוכח שהם בעצמם יעמדו למשפט איתו על פשע משותף נגד העם היהודי.¹⁵⁶

ניתן לומר שככל שהקרבה לרומקובסקי גדלה, הכתיבה ביחס אליו הופכת למתונה. המבקרים הבוטים ביותר הם האנשים הפשוטים שרואים בזקן היהודים את השלטון ואת האשם הישיר במצבם, דבר שמתבטא בטינה ואף שנאה אישית. אחר כך עובדי מחלקת הארכיון ביומניהם הפרטיים שיצאו חוצץ בעיקר מול מדיניותו של רומקובסקי והלכותיו. ולבסוף, מחברי האנציקלופדיה והכרוניקה, תחת כובעם כפקידים רשמיים, אשר ממעטים לבקר את זקן היהודים ואת מדיניותו.

"עשרת אלפים העליונים"¹⁵⁷

נושא נוסף שהעסיק במידה רבה את תושבי הגטו ומוזכר פעמים רבות באנציקלופדיה הוא האנשים **בעלי השררה [Dygnitarz]**, בעלי **פרוטקציה [Protekcja]**, בעלי **כתפיים [Plecy]**.¹⁵⁸ מדובר על "החוגים 'האריסטוקראטיים' של הגטו", שכוננו גם "אצטרובלים" ו"דגים שמנים"¹⁵⁹, מקורביו של רומקובסקי ומשפחתו, אנשי אדמיניסטרציה גבוהים ובעלי זכויות יתר אחרים, שחיו ברמת חיים גבוהה יותר מזו של מרבית תושבי הגטו.

הפרוטקציה הייתה שיטה. אין המדובר על מקרה או צירוף מקרים אלא על התנהלות מאורגנת בהוראת רומקובסקי. כבר בינואר 1941 צוין בכרוניקה כי "לפי הוראת כב' הנשיא מהיום יקבלו כל העובדים המועסקים במשרדיו [...] מנת מזון נוספת". וכך, נוצר בגטו מעמד של מיוחסים, שכבה עליונה של אנשים, אליהם ניסו תושבי הגטו להיקשר על מנת להשיג מזון, מגורים משופרים, עבודה נוחה ומקלט מגירוש – "בגטו מנצלים היכרות כזו על כל צעד ושעל ובכל עניין".¹⁶⁰

¹⁵⁶ פוזננסקי, יומן, עמ' 187, 254.

¹⁵⁷ הכרוניקה, חלק א', עמ' 346; פוזננסקי, יומן, עמ' 178. גודלו של המנגנון הפקידותי בגטו גדל עם השנים. בפברואר 1941 ציין רומקובסקי את המספר 5,500 מתוך למעלה מ-150,000 תושבים (כ-3.5%) (הכרוניקה, כרך א', עמ' 45), ואילו בדצמבר 1942 מדובר כבר על 14,000 פקידים מתוך אוכלוסייה שמונה פחות מ-90,000 אנשים (כ-15.5%) (שם, כרך ב', עמ' 391).

¹⁵⁸ "הלצה קודרת" מתוך הכרוניקה: "יהודי אחד שואל את רעהו: 'מה הסיבה שרגלי כה חלשות?' משיב השני: 'רגליים חלשות בגטו באות מכתפיים חלשות'". (שם, כרך ג', עמ' 142-143).

¹⁵⁹ פוזננסקי, יומן, עמ' 127, 160-161, 176, 211; **בית הבראה למיוחסים [szyszkwice]**.
¹⁶⁰ הכרוניקה, כרך א', עמ' 12; **פרוטקציה [Protekcja]**. לסקירה מלאה של סוגי התלושים שחולקו בגטו על פי מעמד ראו: הכרוניקה, כרך ג', עמ' 444-445.

מהאנציקלופדיה ניתן ללמוד כי שיטת הפרוטקציה גם ווסתה, לפחות באופן חלקי, על ידי רומקובסקי. לדוגמא, זקן היהודים, שחש כנראה כי הוא מאבד את שליטתו על הנעשה במחלקה לעזרה סוציאלית [Opieka], הפסיק את פעולתה כיוון ש"כל פקיד היה מסדר עניינים על דעת עצמו ולפי שיקול דעתו בלבד. משטר כזה מוכרח היה להביא לידי שיטה של שוחד ופרוטקציה, אשר פשטה שם במידה רבה".

האנציקלופדיה מספקת דוגמאות מרתקות ליתרונותיה של השכבה המיוחסת וכיצד נבדלה מיתר אוכלוסיית הגטו.

בראש ובראשונה נבדלה האליטה של הגטו בכמות ואיכות המזון.¹⁶¹ בשנתיים הראשונות פעל בגטו – בהנהלתה של רומקובסקה הלנה [Rumkowska Helena] גיסתו של זקן היהודים – מטבח האינטליגנציה [Intelligenzkueche]. היתרונות החשובים ביותר של מטבח האינטליגנציה היו "אוכל טעים, מנות גדושות, ניקיון, סדר, דיוק, שירות אדיב ומהיר ומה שחשוב ביותר – אווירה מיוחדת [...]. הגדושה זיכרונות של אנשים שהיו".¹⁶²

ה'אדם הפשוט' לעומת זאת ראה מוסד זה כך :

המטבחים הציבוריים מארגנים את ארוחות הערב בכישרון רב, אבל ערכם התזונתי נמוך יותר מדי יום. הבייראט¹⁶³ מקבלים פיצוי על כך בצורת ירקות ופירות טריים, אבל 'ההמון האפור' ממשיך למות מרעב; תוספת כרטיסי האוכל למנהלים, בייראט, פקידים, הנהלה ואנשים מיוחדים מכילים יותר מוצרים מתמיד. הטפילים במטבח ישמינו בעוד העובדים יקבלו מעט מים מעוננים.¹⁶⁴

דוד שירקוביאק זכה לעבוד מספר ימים כעוזר בחלוקת לפת במהלכם התמרמר אצל רשימותיו על שיטת הקשרים שפעלה לטובתם של פקידי הגטו ו"טפילים אחרים". הפועלים הרגילים נאלצו להמתין זמן ממושך מאוד בתור החלוקה, כתב דוד, אולם כאשר הגיע "מיוחס" הוא קיבל את מנתו ללא המתנה, במשקל גבוה מאחרים ובאיכות הטובה ביותר. אפפעהיים כתב ש"בחלוקת המרקים נוהגת הרבה פרוטקציה. כשמכירים את המחלקת היא נותנת מרק יותר טוב ואם לאו – היא נותנת קצת מים".¹⁶⁵

¹⁶¹ "בשום מקום, מלבד הגטו, לא נמצא אישור כה משכנע לאמרה, כי אלה המסובים ליד הקערה אוכלים את המזון המשובח ביותר" (הכרוניקה, כרך א', עמ' 501).

¹⁶² שם, עמ' 70. ראו גם: שולמן, רומקובסקי, עמ' 69.

¹⁶³ קיצור שמה הרשמי של מועצת היהודים בגטו – Beratungskommission bei den Ältesten der Juden (ועדה מייעצת ליד זקן היהודים) (אוונגר, לודז', עמ' 74).

¹⁶⁴ Adelson, Sierakowiak, pp. 110, 196.

¹⁶⁵ Adelson, Sierakowiak, p. 79; זר-כבוד, אפפעהיים, עמ' 20-21.

פוזננסקי, שהכיר באופן אישי את רומקובסקי ונחשב לאיש המעמד הגבוה בגטו, רשם ביומנו כי אשתו נפגשה עם זקן היהודים ו"כשנודע לו מי היא הורה לתת לה תלושים נוספים [למזון] לשבועיים".¹⁶⁶ למרות שנהנה ממנה, ביקר פוזננסקי באופן חריף ביותר את השיטה ואת רומקובסקי:

חלוקת המזון בגטו אינה מוסרית מאחר שחוץ מן המכסות הכלליות לכל האוכלוסייה יש גם כל מיני אנשים שמקבלים מכסות נוספות, ואלו הם: רופאים, מנהלי מחלקות, מדריכים, פקידים בכירים ואנשים מיוחדים שהנשיא חפץ להעניק להם תוספת קבועה. [...] חוסר הצדק הזה הזועק לשמיים חייב להיפסק; הנשיא [...] שולח לידידיו האישיים, אנשים שגם ככה הם מדושנים, שעורם פוקע מרוב שומן, מכסות נוספות של המצרכים הטובים ביותר בגטו; כבר מזמן הגיעה העת לשים קץ למערכת המפותחת של פרוטקציות ופריווילגיות בשביל כמה "תוחעסלעקרים".¹⁶⁷

חלק מהמשפחות שחבריהן הועסקו במוסדות הקהילה היהודית קיבלו הטבה בתנאי הדיור ושוכנו **בדירת לוקסוס** [Mieszkanie Luksusowe], שנקראה כך משום שנמצאו בה מתקן גז פעיל או בית שימוש.¹⁶⁸ בתנאי מגורים מועדפים זכתה גם קבוצה קטנה של יהודים ממערב ומרכז אירופה – פרופסורים, רופאים, אנשי אמנות ואלמנות של אישים חשובים – שרומקובסקי החליט לשכן **במעון אורחים** [Gaestheim] ברובע מרישין. עם נימה ברורה של ביקורת נכתב על כך בכרוניקה:¹⁶⁹

חוגי HIGH-LIFE של הגטו מבליים WEEK-END במרישין

למי שרק יד ורגל ובעיקר גב, משתדל מאוד להגיע לשם לשבת, כי אחרת עלול הוא, רחמנא ליצלן, להיחשב כמי שאינו נמנה עם חוגי הצמרת. (ההדגשה והכיתוב בלועזית במקור)

אולם יום אחד בלבד אחר כך, הביקורת בכרוניקה על ההטבות לפקידים הבכירים הוחלפה בתמיכה וחנופה. בקטע המוקדש לבתי המרגוע במרישין נכתב: "טיפול למופת, תפריט טוב ואווירה לבבית יתרמו בוודאי לשיפור בריאותם ומצבם הנפשי של התשושים מעמלם. ללא ספק תניב יוזמתו החדשה של כבי הנשיא רומקובסקי את התוצאות הרצויות".¹⁷⁰

פוזננסקי כתב כי בבתי המרגוע ניתן היה למצוא "פרצופים שמנים", [...] את אדון ארליך, מנהל המחלקה הסטטיסטית, [...] עור פניו נבקע בגלל פרצופו השמן כל כך. הגברת בירמן, פקידה באותה מחלקה, אינה מסוגלת לרכוס את כפתורי חולצתה ושמלתה". תושבי הגטו ראו, על פי פוזננסקי, במי שחזרו מבתי

¹⁶⁶ פוזננסקי, יומן, עמ' 95.

¹⁶⁷ שם, עמ' 113, 175, 186. ניתן לשייך עמדה זו של פוזננסקי, בין השאר, להשתייכותו לחוגי השמאל ולקומוניסטים.

¹⁶⁸ בשנת 1942 היו בגטו כ-250 דירות שכאלו, מספר שגדל במעט בשנתיים הבאות עד לחיסול הגטו.

¹⁶⁹ הכרוניקה, כרך א', עמ' 201.

¹⁷⁰ שם, עמ' 206.

המרגוע "שזופים ושמונים, אויבים, אנשים שזכו בפיס".¹⁷¹

חברי האליטה קיבלו הטבות גם בתחום התעסוקה. הגברים הודרו – לעיתים תמורת תשלום – מרשימות העובדים שסיפקה הנהלת הגטו לגרמנים עבור פלוגות העבודה המיוחדות, שהועסקו בעבודות פיזיות קשות ובפירוק בניינים. ציטרין ביקר את אופן בחירת העובדים לעבודות אלו:

את מי שולחים לאתרי ההריסה האלה? את היהודים שהידרדרו לתהום הניוון הפיסי או את המסכנים – אלה שאין להם "ידיים ארוכות", כמו שאומרים בהלצה, כלומר, אין מיוחסים שישדרו להם עבודה טובה יותר. [...] דגי-רקק, בהמות, שברי-כלי – חלק מן ההמון המוכר של המתים-החיים בגטו.¹⁷²

נשים מיוחסות רבות היו **עובדות בית** [Heimarbeiter(in Chalupniczka)], כלומר קיבלו עבודות לביצוע בביתם. האנציקלופדיה מוסיפה כי מרבית הנשים הללו היו אפילו "עובדות בית מדומות", כלומר שילמו תשלום חלקי לעובדות אחרות – 'פשוטות' – על מנת שתבצענה את העבודה.

במסגרת האנציקלופדיה לא הרבו מחבריה למתוח ביקורת על שיטת הפרוטקציה עליה הושתתה דרך התנהלותו של הגטו. יוצאי דופן לעניין זה הם אלישיה דה-בוטון שכתבה ש"במשך הזמן היא נעשית ליסוד הקיום בגטו",¹⁷³ ובעיקר יוסף זלקוביץ', שכינה את השיטה "ממשל קורי העכביש",¹⁷⁴ ורשם בערך **וזלין**

[Wazelina]:

חנופה, הייתה בגטו התכונה העיקרית שאפשרה קיום ותנאי קיום. [...] 'לזלן' בגטו פירושו, בערך, כמו 'למרוח': לבוא אל מישהו בדברי חלקלקות וחנופה – למצוא דרך לליבו של מישהו כדי להשיג משהו. "חנופה" כלפי מישהו באופן מכוער, זנותי, כונתה בגטו 'למרוח', 'לשפוך' וזלן. בגטו, בדרך כלל עמדו בראש משרדים, בתי מלאכה ומוסדות אנשים שמעולם לא עסקו בעבודה חברתית, והגיעו לעבודה זו כדי להיטיב עם עצמם או עם מישהו, אפשר היה להגיע לעבודה כזו רק על ידי חנופה. פעולה זולה ומכוערת זו קיבלה את השם 'וזלין' ו'לזלן'.¹⁷⁵

¹⁷¹ פוזנסקי, יומן, עמ' 158, 164.

¹⁷² ציטרין, מחברות, עמ' 156-157.

¹⁷³ פרוטקציה [Protekcja].

¹⁷⁴ פנחס שמחה (זיגמונד) ריינגולד [Reingold Z.].

¹⁷⁵ המושג הוזכר גם בכרוניקה: "ללא וזלין, כלומר שלא הורגשו כלל התרפסות, חנופה ומחמאות כלפי אנשי השררה" (הכרוניקה, כרך ג', עמ' 305).

מעון האורחים במרישין, שהוזכר למעלה, הוסב בקיץ 1943 לבית הבראה למיוחסים [Szyszkowice] ששימש את פקידי הקהילה הבכירים. ערך זה יכול לשמש להשוואה בין האנציקלופדיה, יומן של אחד הכותבים ורשימות של אנשים אחרים מהגטו.

האנציקלופדיה נוסחה בלשון תיאורית וזהירה – "באותו זמן התרכזו במרישין מעונות קיץ של משפחות בנות השפעה יתרה בגטו".¹⁷⁶

רוזנפלד רשם ביומנו בטון רומנטי ומייחל:

מרישין, הרובע האלגנטי של הגטו, בו לצד בתי ילדים, יתומים וזקנים ישנם בתים קטנים ומקסימים, אשר מיושבים במהלך חודשי הקיץ על ידי פקידי הקהילה היהודית לצורך רענון וחופשה. למרות שהמקום יכול להיקרא בקושי בית הבראה, אנשים אלו ששפר עליהם מזלם לבלות מספר שבועות הרחק מגטו הרפאים הינם מושא קנאתם של כולם.¹⁷⁷

האנשים הפשוטים לעומת זאת כתבו בלשון בוטה נגד המוסד של המיוחסים. הורביץ סיפר ביומנו שבבית ההארחה השרות והפרחים מזכירים לאורחים את הימים הטובים ההם, "כאשר לא היה להם דבר במשותף עם פשוטי העם", וכמובן הלחם, בעיקר לחם לבן, שמתחנן שיאכלו אותו, כמה שהבטנים העדינות שלהם יוכלו לעכל.¹⁷⁸

גם שירקוביאק התייחס לנושא:

אומרים על החיים בבית ההבראה שהם טובים יותר מאלו שהיו למרבית האנשים לפני המלחמה. התושבים של גן העדן הזה הם רופאים וחברי הבייראט. אפילו יין נקנה עבור בית הבראה. בית הבראה הוא פצע כל כך נוראי, כתם כל כך מחפיר על נבלות האדמיניסטרציה שאיני חושב שהוא אי פעם ייסלח.¹⁷⁹

שיטת הפרוטקציה פשטה כאמור במרבית תחומי החיים בגטו. מעניין לבדוק את התייחסותם לנושא של מחברי האנציקלופדיה ברשימותיהם הפרטיות, מתוך מעמדם בשוליה של אותה אליטה גטואית.

רוזנפלד לא הסתיר את כוונותיו ורשם ביומנו "שיחה מחויכת עם זקן היהודים בידיש. יש לי תקווה טובה להיות 'מטופל' היטב עד הסוף, אם לא יהיו יישובים מחדש".¹⁸⁰

¹⁷⁶ בית הבראה למיוחסים [Szyszkowice].

¹⁷⁷ Rosenfeld, Notebooks, p. 79.

¹⁷⁸ Adelson and Lapides, Community under Siege, p. 132.

¹⁷⁹ Adelson, Sierakowiak, p. 117.

¹⁸⁰ Rosenfeld, Notebooks, p. 156.

יוסף זלקוביץ' יצא נגד השיטה. הוא מנה עבירות שנעשו בגטו על ידי האנשים מהשכבה הגבוהה אשר לא הועמדו לדין. בין השאר הזכיר חלוקת מזון לא שוויונית, אחראים על מחלקות המזון שגרמו לריקבון של טונות של תפוחי אדמה על מנת להסוות את הגניבות שלהם, סידור משרות בכירות לאנשים לא מתאימים, ספסרות ושוחד שופטים. זלקוביץ' רשם:

מצד אחד נרתמו בני אדם כסוסים עלובים לעגלות והובילו בהן אשפה וצואה, כשהם שוהים ליד עגלותיהם המסריחות למרחקים, ארבע עשרה או שש עשרה שעות ביממה, כדי להרוויח מעט פרוטות עלובות אשר לא הספיקו אפילו לארוחה משביעה עם סיום יום עבודה קשה ומפרך. ומן הצד השני התהלכו בגטו בני אדם שהוצבו במשרות רמות ונוטפות שומן בקהילה, החזיקו ידיהם בכיסים במשך ימים שלמים ועבודתם היחידה הייתה להמציא דרכים לגנוב, כדי שהגניבה לא תהיה בולטת מדי.¹⁸¹

מחברי האנציקלופדיה הלכו בנושא זה על חבל דק, תוך מודעות לכך שגם הם נהנים מיתרונות הפרוטקציה. במסמך הרשמי הם הציגו בעיקר כינויים שמתייחסים לבעלי הזכויות, ולמעט זלקוביץ' לא טענו נגד השיטה, ואילו ביומניהם מובאת ביקורת ומוצגת המציאות הלא-שוויונית ששוררת בגטו בשל אופי המינהל בהנהגתו של רומקובסקי.

יש לציין כי גם כותבי היומנים האחרים בגטו שאינם נמנים עם הנהנים מהשיטה מתייחסים לתופעה זו בשניות. מחד הם מבקרים אותה בחריפות רבה ומאידך יש בהם מידה של הבנה למיוחסים, והם עצמם היו שמחים להשתייך לשכבה זו.

ציטרין רשם באחד מסיפוריו:

החזירים! [...] משאירים לעצמם את האטריות ותפוחי האדמה, ולדגי הרקק, שום כלום! [...] הם חיים כולם על הגב שלנו. הבייארט מעביר טונות של מצרכים לעצמו. הוא מקבל שומן בשפע ותוספת של מנות. הוא שותה את הדם שלנו כמו ערפד. והחלשים, החולים נעלמים בלי להשאיר עקבות; הגטו נחלק לשתי קבוצות: הראשונה כוללת כמעט את כל האוכלוסייה, השנייה – חלק מזערי: האריסטוקרטים, כחולי הדם, כלומר, האדונים הנכבדים ובראשם הוד מעלתו הנשיא.¹⁸²

ואילו במקרה אחר כתב על אחד ממנהלי המחלקות:

והאם יש לנטור לו על שהוא לוקח לעצמו את חלק הארי של הצידה? כל אדם היה נוהג כמוהו, ואולי אף מרוקן את מלאי החירום של הגטו.¹⁸³

¹⁸¹ זלקוביץ', רשימות, עמ' 124, 127-129.

¹⁸² ציטרין, מחברות, עמ' 36.

¹⁸³ שם, עמ' 129.

שירקוביאק סיפר על אירוע בבית התרבות :

כל החברה הנבחרת התאספה, נפוחים ולבושים לאירוע. הפער בין מעמדות שונים בגטו נהיה רחב יותר ויותר. חלק גונבים על מנת להאכיל את עצמם, אחרים מאכילים את עצמם באופן רשמי, בעוד השאר מתנפחים ומתים ברעב.¹⁸⁴

אולם גם שירקוביאק כתב על מספר מקרים בהם ניסה לנצל קשרים על מנת להשיג דבר מה: בניסיון לקבל עבודה נוחה יותר פנה לחבר של חבר מ"בעלי הכוח בגטו"; באמצעות פקיד מקושר שעבד איתו קיבל הלוואה כספית של 80 מארק וכרטיס לרכישת נעליים; ואשתו של הבוס שלו השיגה לו במרמה מרק יומי נוסף.¹⁸⁵

גירוש והמשטרה היהודית

ניתן לומר כי הנושא המשמעותי ביותר שנעדר מהאנציקלופדיה הוא הגירוש. האקציות השונות וגורל המגורשים, כמו גם ההווי שהתפתח בגטו סביבם כמעט שאינם מוזכרים באנציקלופדיה. בכרוניקה הוזכרו הגירושים בהרחבה בעת התרחשותם, כאשר במהלך השנים הדגישו הכותבים את סכנת הגירוש המרחפת מעל הגטו, גם אם מיעטו להביע את עמדתם על נושא זה.

המשטרה היהודית – או בשמה הרשמי שירות הסדר היהודי – אשר השאירה חותם משמעותי בחיי הגטו לא קיבלה אף היא ערך משלה באנציקלופדיה, והיא מוזכרת בה פעמים בודדות בלבד. בזמן הגירושים, הייתה למשטרה היהודית משמעות מיוחדת. רומקובסקי שבחר כאמור להשאיר בידיו את ההחלטה מי יגורש, הטיל על המשטרה לאסוף את המיועדים ולהעבירם לידי הגרמנים. כפי שיוצג להלן, שני נושאים אלו קשורים באופן ישיר לשיטת הפרוטקציה שהונהגה בגטו.

בחיבורים הפרטיים מתייחסים כותבי האנציקלופדיה ואנשי הגטו האחרים לגירוש ולתדמית המשטרה באריכות רבה.

רוזנפלד רשם ביומנו שהמשטרה היא "קבוצה של משתפי פעולה עם זקן היהודים, ברוטאליים, כיתות מיוחדות בצלם של הגרמנים, גסטאפו".¹⁸⁶

¹⁸⁴ Adelson, Sierakowiak, p.174.

¹⁸⁵ Ibid, pp. 99-102, 241-242, 258-259.

¹⁸⁶ Rosenfeld, Notebooks, p. 70.

בבולטין לא חתום שפורסם בגטו בפברואר 1941 נכתב: "[...] זוג שיניים שבורות, פנסים בעיניים וצלעות שבורות. 'שומרי הסדר' שלנו למדו מהר, על חשבונם של ההמונים הרעבים, איך להשתמש בסמל הכוח של הגטו – האלה!!!"¹⁸⁷

יאני שולמן כתב בהומור :

בשעת ארגון המשטרה היהודית היה בדעת מארגניה לקבוע רמת השכלה לשוטרים : לכל הפחות של 6 כיתות (לכלל מימוש לא הגיע הדבר). כשהקימו את ה-Uberfall-Kommando [פלוגת משטרה יהודית אשר שימשה גם כמשמר הפרטי של רומקובסקי] היו הבריות מתלוצצים, כי גם לה דרושה רמת השכלה של "לא פחות משיבת שנתיים בכלא"¹⁸⁸.

על אף השנאה העזה, כאשר קרתה בדרכו של שירקוביאק האפשרות להצטרף לשורות המשטרה היהודית בגטו, הצורך ההירדודתי הוא שדיבר: "נפשי פשוט חייכה אל המחשבה הזו. אחרי הכל זה יאפשר לי להפטר מהחולי שלי, מהחולשה ומהרעב הבלתי פוסק"¹⁸⁹.

בזמן הגירוש, "כדי לעודד את המשטרה היהודית ואת הכבאים לעריכה קפדנית של האקציה, הובטחה להם חסינות למשפחתם הקרובה"¹⁹⁰. זינגר כתב ביומנו :

זמן רב פינק היושב ראש את שוטרו, אבל כדי להכשיר את השוטרים לפעולה זו, לעשותם קשים כסלע, הבטיח לתת להם את ילדיהם שלל. הותר להם להחזיק ביקיריהם בתנאי שיגזלו מזרועות [אמהות אחרות] את כל יתר הילדים.¹⁹¹

למרות שכאמור חסה בצילה של השיטה, מתח זלקוביץ' ביקורת על בעלי זכויות היתר בזמן הגירוש :

את הגזירה תבצע "ועדת הפינוי" בעזרת המשטרה היהודית, כבאים וכד'. כתגמול על ביצוע טוב ומסור הובטח להם, כי משפחותיהם, כלומר ילדיהם והוריהם, יהיו פטורים מאותה הגזירה. [...] באותו האופן הובטח גם לשחרר את המשפחות של מנהלי הרסורטים או המשרדים למיניהם; השאלה על חשבון מי הוענקו זכויות יתר אלו? [...] החולה שיהיה לו "גב", שתהיה לו פרוטקציה, יוגדר כבעל סיכויים להבריא ובמקומו יישלח חולה שאין לו אף אחד שיעמוד לצדו.¹⁹²

¹⁸⁷ Adelson and Lapides, Community under Siege, pp. 109-110.

¹⁸⁸ שולמן, רומקובסקי, עמ' 77.

¹⁸⁹ Adelson, Sierakowiak, p. 264.

¹⁹⁰ הכרוניקה, כרך ב', עמ' 224.

¹⁹¹ אונגר, לודז', עמ' 304.

¹⁹² זלקוביץ', רשימות, עמ' 267, 274.

לעומת מחברי האנציקלופדיה שמספרים על האירועים כשהם מוגנים בזכות מעמדם, עיסוקם והשתדלותם אצל רומקובסקי, דוד שירקוביאק חוה את הטרגדיה באופן אישי. בימי השפחה רשם שירקוביאק כי במקום הדרישה לילדים וזקנים, יקבלו הגרמנים "אנשים אחרים לחלוטין, שלמרות שהינם כשירים לעבודה, יוקרבו למען הילדים והזקנים הימקושרים".

ביומנו תיאר שירקוביאק גם את אסונו הפרטי – "השכן שלנו, מילר הזקן, אדם בן שבעים, דודו של הרופא הראשי של הגטו, נשאר מבלי שיגעו בו, ואימי הבריאה (אם כי כחושה) נלקחה במקומו!"¹⁹³

את יחסו של הציבור להתנהלותו של רומקובסקי בנושא הגירושים אבקש לסכם באמצעות ההומור הטראגי ששימש את תושבי הגטו במצוקתם:

שוכב לו רומקובסקי וישן את שנתו, שנת העובד, והנה אשתו הראשונה מרת פייגה בחלומה. פייגה-שי יקירתי מילל הזקן – חבל על דאבדין ולא זכית לראות את בעלך במצבו העכשווי בתור מלך וקיסר בישראל. ואם אתה מלך הלא אני – מלכה? טוענת היא לעומתו. אבל אין מלך בלי עם וגם אין מלכה בלי אומה. ולי אין עם? הזקן הוגה מחשבות ופתאום קרא בקול: מבטיח אני לך, מלכתי היקרה! כי אני אשלח את עמי לאט לאט למקומך, כדי שאת תוכלי להיות מלכה שם על עם רב מישראל. מבטיח הוא ועושה!¹⁹⁴

סיכום

ניתן לומר כי האנציקלופדיה מספקת לנו תמונה חלקית בלבד של השלטון בגטו: הגרמנים כמעט ואינם מוזכרים. מרכזיותו של רומקובסקי בולטת, אולם הלך הרוח ברחובות הגטו שתפס אותו כשליט עריץ והתנגד במקרים רבים למדיניותו נעדר מהאנציקלופדיה. והדבר הבולט ביותר הוא אי האזכור של הגירושים, נושא שהיה חלק מהותי בהווי הגטו וראוי היה להכלילו באנציקלופדיה.

המובאות מיומניהם של כותבי האנציקלופדיה מלמדות על ביקורת מצדם לגבי מדיניותו של רומקובסקי, שיטת הפרוטקציה ופעילותו במהלך הגירושים. נראה כי ביקורת זו נעדרת מהמסמך שנכתב במסגרת הארכיון הרשמי מפאת צנזורה שהוטלה עליהם או כיוון שהחליטו להגביל בעצמם את כתיבתם, על מנת לשמור על עבודתם, היתרונות הכרוכים בה וההגנה מפני הגירוש שהיא מספקת.

¹⁹³ Adelson, Sierakowiak, pp. 216-217, 219.
¹⁹⁴ שומר, מן המצר, עמ' 143-144.

ג. תזונה ורעב

סוגיות התזונה והרעב תפסו מקום מרכזי בגטו לודז':

רעב הוא מניע התנהגותי עצום. אסור לעבור את גבול ההשפלה. ואולם תושבי הרובע (הגטו) שוכחים יותר ויותר את כבוד האדם.¹⁹⁵

מאחר והדאגה למוצרים הדלים לארוחה, דוחקת הצידה את כל התפקודים האחרים של הקיום החייתי, החפצים הקשורים לדאגה זו מקבלים חשיבות עליונה – בין אם מבטאים אותן במילים בידיש, פולנית או גרמנית.¹⁹⁶

אפשר לומר כי בצוותא עם החשש מגירוש, נושא המזון היה בראש סדר העדיפויות של יהודי הגטו. משפטים ייחודים לגטו כמו "שתית כבר את ארוחת הצהריים שלך? לא, אכלתי רק את הקפה!",¹⁹⁷ מסבירים את הצורך בעיסוקה של האנציקלופדיה בנושא זה.

עדות לחשיבות הגדולה של התזונה בגטו ניתן למצוא בערך **תעודות זהות (Identitatskarte)**. תעודות אלו הלכו ואיבדו את מעמדם לטובת כרטיסי הלחם, שהפכו לבעלי תוקף זהה והיו לתעודה הנדרשת בדרך כלל. רבים מערכי האנציקלופדיה עוסקים בנושא הרעב כמו גם חלקים נרחבים של הרשימות שנכתבו בגטו. המושגים הרבים יוצגו בשלוש תת-קבוצות: הדרך אל האוכל, המזון בגטו ותוצאות התזונה והרעב.

הדרך אל האוכל

דרך מרכזית לרכישת מצרכים הייתה **במכירה חופשית [Freiverkauf]**,¹⁹⁸ אולם מוסדות הגטו הטילו בזמנים שונים הגבלות על מכירה באופן זה.

דוגמה לכך ניתן למצוא במושג **עקל [Blockieren]** שכוונתו "לעקל את כרטיסי המזון" של מי שמת או גורש. במהלך האקציות של אביב 1944 מספר לא מועט של מיועדים לגירוש התחבאו בפינות מסתור בגטו, תוקף כרטיס המזון שלהם נשלל, והם ניזונו באמצעות קרובים ומכרים שקנו עבורם תערובת קפה לא מבושלת שנמכרה במכירה חופשית. בניסיון להוציא אותם ממסתורם אסרה הנהגת הקהילה מכירת

¹⁹⁵ פוזנסקי, יומן, עמ' 124.

¹⁹⁶ Rosenfeld, Notebooks, p. 230.

¹⁹⁷ הכרוניקה, כרך ד', עמ' 246.

¹⁹⁸ הערך **חנויות מכולת [Laden]** לא שרד.

תערובת קפה, ועל כך כתב רוזנפלד – "ניתן לומר ללא הגזמה: פקודה זו חותכת את חוט החיים של האנשים חסרי המזל האלו".¹⁹⁹

סכומים ניכרים מתקציב הקהילה הופנו למחלקה לעזרה סוציאלית [Opieka], אשר הוחלפה בשלהי 1940 במחלקת הסעד. מחלקות אלו תמכו בתושבים במוצרי מזון ובהפעלת מטבחים עממיים לנצרכים. החל משנת 1943 הוקמה על בסיס התנדבותי גם הוועדה לסיוע רפואי [Krankenhilfskomitee].²⁰⁰ מטרת הוועדה הייתה לעזור לחולים ולפעול למניעת תחלואה בעקבות תנאי התזונה הירודים:

כל חבר צוות התחייב להקציב מתוך המנה שלו חלק מסוים של קמח וסוכר, [...] כן נאספו תרומות כספיות. [...] באמצעות הכסף הזה נרכשו זריקות ותרופות. [...] עבור מטופלים המרותקים למיטותיהם הוענקו בנוסף לכך מנות מרק וקצבאות מזון.²⁰¹

הדרך למזון התאפיינה בעמידה מקדימה בתור [Kolejka] שהשתרך באופן קבוע בפתחי החנויות והמטבחים.²⁰² התורים נשלטו בידי המשטרה היהודית ש"הסדירה" בהם את שיטת הפרוטקציה.²⁰³

נקודות החלוקה נעשו מקום מועד לפורענות והלחץ סביבם התבטא במחלוקות ובבלגן [Balagan]:

באופן "נורמלי" מתרחש הבלגן בזה האופן: כמה שעות מוקדם יותר, לפני שתחנת החלוקה מתחילה את עבודתה, נאספים סביבה אנשים שנעמדים בתור, כדי להסדיר את ענייניהם כמה שיותר מהר. התור מתנהל בסדר כל עוד לא מופיעים ה"חזקים" או "מחפשי הפרוטקציה". לרוב הדבר קורה כמה דקות אחרי תחילת הפעילות. מגיעים "חזקים" שדוחפים החוצה את האנשים שעומדים קרוב לכניסה או באשנב, ונעמדים שם בעצמם. [...] ה"בלגן" הוא תופעה טבעית בכל תור שבגטו, שמתלווה אליו מתחילתו ועד סופו.²⁰⁴

התור הפך להיות מסממני ההיכר של הגטו והכותבים סיפקו תיאורים שונים שלו.

¹⁹⁹ Rosenfeld, Notebooks, p. 255.

²⁰⁰ ראו גם: הכרוניקה, כרך ג', עמ' 574.

²⁰¹ הוועדה לסיוע רפואי [Krankenhilfskomitee].

²⁰² תור [Kolejka] השתרך גם "לפני האולם בבית הקברות [...] בייחוד בחורף 1942, בזמן התמותה ההמונית". על תור זה נרשם בכרוניקה: "שוב תורי זוועה". בעקבות העלייה בתמותה בבית החלונות הצטבר שוב תור מקאברי של גוויות הממתנות לקבורה" (הכרוניקה, כרך א', עמ' 331).

²⁰³ ביוני 1942 נרשם בכרוניקה תחת הכותרת ללא זכויות יתר בהמתנה לתורים כי "ראש מועצת היהודים הורה להפיץ חוזר, המפנה את תשומת הלב לחובה שווה, המוטלת על כל הצרכנים להמתין בתור בזמן קבלת המצרכים בנקודות המכירה ובחנויות. [...] מבחינה זו לא ניתן יהיה לנהוג לגבי איש לפני משורת הדין, כולל אנשי משטרת הסדר" (שם, כרך ב', עמ' 89). ככל הנראה מציאות הגטו גברה על הוראה זו ושיטת הפרוטקציה המשיכה לתת אותותיה גם בהמתנה בתור.

²⁰⁴ ערך זה שנכתב בידי יוסף זלקוביץ', טומן בחובו מהווי הגטו, שינויים לשוניים, ביטויים פופולאריים ואף ביקורת, ובחירתו להציגו באופן מלא, ראו נספח IV.

רוזנפלד תיאר את המחזה :

חזית תפוחי האדמה. מסות, מחולקים לקבוצות ומובלים על ידי המשטרה, זזים לקראת השער ליד המאזניים. סצנות של הכאות, אמא עם ילדים, כל אחד עם שק או תרמיל גב או סל גדול, עיפיים, חלשים, מאז שש בבוקר, רבים מהם עורכי דין לשעבר, פרופסורים, מוסיקאים וכו'. חלק מהתורים נמשכים ימים, אפילו בגשם.²⁰⁵

זלקוביץ' כתב בפליטון :

כאשר יהודי קם בבוקר [...] הוא רץ. [...] לאן זה אתה רץ? [...] מה משמע, לאן אני רץ? אני רץ לעמוד. [...] מה משמע לשם מה הוא עומד? הוא עומד לשם אותה מטרה שלמענה עומדים האחרים! העמידה כלל אינה מעניינת אותו! מעניין אותו שבזמן "החלוקה" לא יפסחו עליו, שאיש לא יידחף לפניו. [...] מאחוריו יכול להתהפך העולם, אולם לפניו חייב לשרור סדר, חייבת לשרור משמעת, כי אם ימשיכו כך להידחק לפניו, הרי בסופו של דבר הוא לא יקבל.²⁰⁶

ציטרין תיאר במבט מתוך התור את הדרך אל חלון החלוקה :

מלועו האפל של האשנב לחלוקת מזון נפלטות עננות לבנות עבות, ההופכות את קרביהם של יהודי הגטו המסכנים. מול האשנב הזה, כמעט בשערי גן עדן, ניצב טור של משוגעים. [...] קעריות האוכל מקרקשות, הרגליים הנעולות נעליים, קבקבים ונעלי בית מתעוררות לחיים, האגרופים מתרוממים באוויר, הצרחות, הגידופים, הקינות, היפיחות, היבבות, האנחות – הכל מתערבב, והמערבולת נשאבת לתוך האשנב, שהכול נכספים אליו כל כך.²⁰⁷

לאחר שעברו את התורים, נאלצו תושבי הגטו להסתפק **במנתם הקצובה [Ration]**²⁰⁸ שחולקה פעם בשבוע או שבועיים בחנות קבועה באזור מגוריהם. במקרים בהם היו חסרים חלק ממוצרי ההקצבה קיבלו התושבים אישור על **חוב [Zadluzenia]** אותו אמורים היו לקבל בחזרה בהתייצבותם הבאה בתחנת החלוקה. המשפט "לך הביתה ובשל את האישור" רווח כחלק מהווי הגטו ונאמר כהלצה על חשבונו של זה שקיבל אישור במקום מוצר מזון, כיוון שמי יודע אם ומתי יקבל את השאר.

²⁰⁵ Rosenfeld, Notebooks, p. 145.

²⁰⁶ זלקוביץ', רשימות, עמ' 172.

²⁰⁷ ציטרין, מחברות, עמ' 137-138.

²⁰⁸ לפי הנתונים הרשמיים על הספקת המזון, ב-1940 הוקצו לכל תושב בגטו בממוצע 1,700 קלוריות ביום, הקצבה שהלכה ופחתה בהדרגה עד ל-1,132 קלוריות בשנת 1944. רוזנפלד טען כי בפועל בשנת 1941 חולק מזון שווה ערך לכ-1,300 קלוריות ושנה אחר כך הופחת הערך הקלורי היומי לתושב לכ-900 קלוריות (אונגר, לודז', עמ' 350, הי"ש 23).

מעבר להקצבת מוצרי המזון, קיבלו העובדים ברסורטים השונים מנת מרק יומית. מרק דל זה היה בעל משמעות גדולה לתושבי הגטו, והפקידה שחילקה אותו הפכה לדמות חשובה. אל המחלקת [Wydzielaczka] פנו באלפי בקשות, תלונות או חנופה בשאיפה לקבל מנה גדושה במעט יותר מוצקי תפוחי אדמה או גריסים. כאשר לא נתקבלו התחינות זכתה המחלקת למנת קללות בהתאמה. לטובת החלוקה השתמשה המחלקת בתריוז [Chochla] בעל קיבולת מתאימה למבוגרים או לבני הנעורים.

זלקוביץ' הקדיש רשימה מיוחדת למחלקת המרק אשר פולקלור שלם התפתח סביבה – היא הייתה דמות מבוקשת בגטו, שידוך מועדף ומושא לשירים אחדים שמתחילים בדברי חנופה ומסתיימים בגידופים:

'פאני ווידז'ילצ'קה' [גבירתי המחלקת] היא הרי האישיות הקובעת ביותר! לא את המצקת בלבד היא אוחזת בידה אלא גם את הלקוח! [...] הרי הוא אצלה כחומר ביד היוצר: תרצה אורה ושמחה לו, [...] והיה אם, חס ושלום, אין רצונה בכך – אזי אוי ואבוי לו!²⁰⁹

ולאחר שלא התקבלה מנת המרק הרצויה, תם פרק החנופה, ותושבי הגטו שרו לה:

פאני ווידז'ילצ'קה
לצלול לך לא מתאים,
ישלח אותך נשיאנו
להריסת בתים
פאני ווידז'ילצ'קה
שמנה את – גועל נפש,
ישלח אותך נשיאנו
לשאוב צואה ורפש²¹⁰

גם ציטרין צייר אב-טיפוס דומה של דמות המחלקת והיחס האמביוולנטי אליה:

תראה מה המלוכלכת הזו נתנה לי! [...] לעזאזל איתה! הלוואי שתתפוצץ מרוב מרקים שהיא זוללת כל יום! [...] אם היא רק הייתה מסכימה להשקיע את התרווד שלה בתחתית הסיר, [...] הייתי מוכן ברצון לחבק אותה בזרועותיי והייתי מנשק את השפתיים האדומות שלה!; גם אם ארשת פנייך הייתה קפואה, או נואשת ביותר, אווה, מחלקת המזון הייתה נותרת אדישה. היא הייתה מלכת הקדרה, ולפעמים היה די בתנועה קלה של התרווד שבידה כדי להמתיק את החיים.²¹¹

²⁰⁹ זלקוביץ', רשימות, עמ' 178-181.

²¹⁰ שם.

²¹¹ ציטרין, מחברות, עמ' 125, 138.

המרק חולק **לכלי אוכל** [Menaschka/Menazka] שהיה בן לוויה קבוע לתושבי הגטו. ערכו של כלי האוכל עלה ככל שגדל המחסור בגטו.

רוזנפלד תיאר סצנה טראגית לה היה עד בבית החולים: "מישהו גוסס. יש לו קערת מרק יפה, גדולה, מאלומיניום ועם רצועות. שכניו שמו עין עליה. כל אחד מהם רוצה לרשת את הקערה". דוגמא נוספת ממחישה את יומיומיותו של הכלי – "צימבליסט נכנס לחדרו בזריזות לא אופיינית. הוא בקושי הספיק להניח את המנשקה שלו כשהוא..."²¹² – ממש כמו היה צרור מפתחות, ארנק או משקפי שמש בימינו.

מה אכלו

האנציקלופדיה מספקת מבט נרחב, אירוני לעיתים, על המבחר הדל של המטבח האופייני בגטו ומתכוניו.

למנה ראשונה **סלט** [Salatka] שהותקן "מירקות גסים של העונה, בתוספת חומצה, סוכר, תבלין, בשמים מלאכותיים (לימון, אתר תפוזים וכו'), על פי רוב מפסולת בצירוף קליפות תפוחי-אדמה". הסלט תובל **ברוטב סלט** [Salatunke] רב גוני, צהוב או אפור, בטעם מיונו או חמוץ-מלוח, והשתמשו בו כממרח על לחם או בשעות מחסור כבסיס למרק.

זינגר תיאר ביומנו את ביקורו באוגוסט 1942 במחלבות הגטו. מנהל המחלבה הסביר לזינגר כיצד המציא את "סלט הגטו" שהוכן משאריות של ירקות והבהיר – "הדברים הנבולים, [...] הם עדיין חייבים לעשות מעקף במעיים של הגטו".²¹³

המנה העיקרית כללה מרק שחולק במטבחים הציבוריים – **חלאפוס** [Chalapus], או במפעלי העבודה – **מרק-ריסורט** [Resortsuppen].²¹⁴ מרכיבי המרק השתנו על פי המצרכים שהוכנסו לגטו. הוא הכיל בדרך כלל מעט פלחי תפוחי אדמה או פתיתי גריסים, אך היה בעיקרו מימי ודל. את כינויו קיבל המרק ממלה פולנית²¹⁵ שמשמעותה "לשפוף", להריק ביחס לדבר חסר ערך. [...] מדגיש את חוסר התוכן ואת הקלישות של המרק [...] אשר ראוי היה אך ורק להישפך".

²¹² Rosenfeld, Notebooks, pp. 168, 218.

²¹³ Adelson and Lapides, Community under Siege, pp. 307-308.

²¹⁴ לכל עובד בגטו הייתה הזכות למנה אחת של מרק ביום. במחצית שנת 1943 הוכנסו מנות **תוספת** [Zusatz]. מפעלים היו

יכולים לקבל מרק-תוספת על בסיס שבועי על פי מידה שנקבעה על ידי מחלקת העבודה והפיקוח. **הממזר הקטן** [Mamserl], הוא כד התוספת שהיה בעל מידה משתנה וקטנה מהכדים הרגילים, שנועד להתאים את כמות המרק במדויק ככל האפשר למספר העובדים.

²¹⁵ הערך נכתב בידיש. המילה הפולנית אותה "כליאפאטש", ככל הנראה הכוונה למילה chlipac.

"לחלאפוס של היום לא נחוצה כף" היה ביטוי נפוץ בגטו. אולם, בצוק העיתים, מרק דל זה היה המרכיב העיקרי בתזונתם היומית של תושבי הגטו:

כף, כף. תמיד רק כפות, סכינים ומזלגות לא נחוצים לשימוש בארוחה מכיוון שאין מה לחתוך ואין במה לנעוץ. יש אלפי אנשים צעירים שמעולם לא הזדקקו לסכין או מזלג; איזו מלה נהדרת זו 'מרק'! אף אסיר שמרצה את זמנו לא יהיה מרוצה ממוצר בזוי כל כך, שום אסיר לא יחזיק מעמד במאסר ממושך עם מרק מסוג זה, כאשר שלושת המרכיבים החשובים נעדרים ממנו: פחמימות, שומן וחלבון. גזרים, סלק, כמה גרעיני שעורה צפים סביב במים החמים – זה נקרא מרק.²¹⁶

זלקוביץ' הדגיש את חשיבות המרק ואת מטבחי הרסורט כמי שהפכו "לגורם המווסת [...] את שוק העבודה בגטו. בהרכבו של המרק אשר המטבחים הללו מחלקים תלויה הכמות ואפילו טיב העבודה ביום הנדון".²¹⁷

הילד אברמק קופלוביץ' (Koplowicz) חיבר שיר על היחס בין המזון והעבודה:

והמרק שמקבלים במחלקה
מספיק לשעתיים של עבודה.
אבל הם הרי בזיעת אפים
עשר שעות עובדים ועמלים,
אוכלים ומיד אחת ושתים,
שעה אחרי המרק שוב רעבים.²¹⁸

לא לו מבין היהודים שלא שמרו על כשרות מלאה של מזונם אם מבחירה ואם כי כך גזר עליהם רעבונם, הייתה לעיתים תוספת בשרית לתפריט הקצוב בגטו. **קופסה [Puschke]**, הייתה כינוי לבשר שימורים ממין גרוע, שנחשב כמצרך מותרות, והכיל בשר בקר, חזיר או **שבולים [Muschefleisch]**.²¹⁹

ולקינח... קפה ועוגה.

Rosenfeld, Notebooks, pp. 25, 85.²¹⁶

זלקוביץ', רשימות, עמ' 177.²¹⁷

אברמק קופלוביץ' (1944-1930), *משל עצמי: שירים של נער מגטו לודז'*, יד ושם, ירושלים 1995 (להלן: קופלוביץ', שירים), עמ' 15-16.²¹⁸

"התרגשות בגטו – שוב ממתנינים לחצי קופסה של בשר שימורים" (Rosenfeld, Notebooks, p. 192); "קיבלתי במשך שלוש קופסות של בשר שימורים (30 דק"ג). למרות שנאמר לי שיש לבשל בשר זה, בבית אכלנו אותו ישירות מהקופסה. בפעם הראשונה בחיי אכלתי בשר שימורים. רק בשביל להחזיק מעמד! עד האביב!" (Adelson, Sierakowiak, p. 238).²¹⁹

לעוגת הגטו [Babka] מספקת האנציקלופדיה מתכון מדויק הכולל זמני בישול,²²⁰ ואילו קפה חם [Kafee] [heiss] היה צורך של התושבים שזוהה על ידי ועדי הדיירים [Hauskomitees] של השיכונים השונים אשר שיתפו פעולה ביניהם על מנת לספק ולמכור משקה חם.²²¹

תערובת קפה [Kafeemischung] שהייתה חלק מקצבת המזון שימשה מלבד לייעודה המקורי גם כתחליף לחומר בישול במתכונים אחדים. ה"כמהין" לדוגמא, הוא כינוי לעיסה שנעשתה ללא בישול מתערובת קפה, סוכר, מרגרינה או שמן וריבה. ככל שהחמיר הרעב בגטו נעשו התערובות גסות יותר ורקחו מהן ריקים שכוננו "לופיקס". השם נועד להגחך מנה זו, כיוון שהוא מתייחס במקורו לכדורי הדלקה קטנים לאח.²²² אלישיה דה-בוטון תיארה בכרוניקה תבשיל זה: "לופיקס, העשוי מתחליף קפה והמכיל בתוכו את כל המרירות של חיי הגטו".²²³

תוצאות הרעב

אחוז התמותה בגטו לודז' היה הגדול ביותר מבין כל גטאות פולין. בסך הכל מתו בגטו 43,743 אנשים, המהווים למעלה מ-21% מכלל היהודים שחיו בגטו.²²⁴

בערך מקרי מוות בגטו [Zgony w Gecie] נרשם:

ברור הוא הקשר בין התמותה והתזונה: על כל שינוי בתנאי ההספקה מגיב כמעט תיכף ומיד הגובה של התמותה (עוד במשך החודש). התמותה בין הקבוצות המקצועיות השונות תלויה יותר בהספקת המזון לקבוצות הללו, מאשר בביצוען של העבודות המקצועיות.

האנציקלופדיה מדווחת כי עד דצמבר 1942, 16% ממקרי המוות בגטו, קרו בגלל "אפיסת כוחות מתוך רעב ואוויטמנוזה". יש לציין כי מדובר בנתון הרשמי, רבים ממקרי המוות האחרים הוחשו בעקבות התזונה הלקויה,²²⁵ מה עוד שיד מכוונת שינתה פעמים רבות את הרישום.²²⁶

²²⁰ מתכון דומה גם בכרוניקה (כרך ג', עמ' 320). מתכונים נוספים ראו אצל: קופלוביץ', שירים, עמ' 55-63; ציטרין, מחברות, עמ' 145-146.

²²¹ הקפה היה גם אמצעי מנע במלחמה נגד מגפת הטיפוס. רומקובסקי הורה "שברסורטים תחולק כמות גדולה יותר של קפה, כדי למנוע על ידי כך שתיית מים לא רתוחים" (הכרוניקה, כרך ג', עמ' 392).

²²² **תערובת קפה [Kafeemischung]**. קטע דומה בנושא זה מצוי בכרוניקה (כרך ד', עמ' 174-175). שני הקטעים נכתבו בידי פטר ורטהיימר.

²²³ הכרוניקה, כרך ד', עמ' 184.

²²⁴ אוגנר, לודז', עמ' 369.

²²⁵ ד"ר ארנולד מוסטוביץ' העריך שסיבת המוות ב-80 מתוך 100 מיתות הייתה רעב (אוגנר, לודז', עמ' 364, ה"ש 66).

²²⁶ זיגנר תיאר ביומנו את הידרדרותו הבריאותית של תושב הגטו, אשר אשתו חוסכת מפיה ומנסה לעזור לו ככל יכולתה, אולם לבסוף הרעב מכריע אותו: "אנשים מתים בצורה כזו במספרים גדולים, כתוצאה של מה שנקרא מחלת הגטו, שלשול. הרופא ממלא את תעודת הפטירה. סיבת המוות: אי ספיקת לב!". אף אחד בגטו לא מורשה למות מרעב" (Adelson and Lapides, Community under Siege, pp. 302-303).

לכינוי הלא-מחמיא **מחלת הגטו [Gettokrankheit]** זכה זיהום מעיים – ככל הנראה סוג של דיזנטריה²²⁷

– שגרם לשלשול וחולשה כללית שהביאו לעיתים לכדי מוות. באוגוסט 1942 כתב רוזנפלד :

מחלות הגטו. 'היזהרו מטיפוס הבטן'(!). לא להשתמש במים לא רתוחים(!); לא לאכול ירקות לא מבושלים(!). לא אמצעי בישול ולא מים חמים זמינים בקלות. שירותים נקיים, היכן שישנם רק משתנות פתוחות. זבובים! אין נייר נגד זבובים. מוות המוני מדיזנטריה.²²⁸

זלקוביץ' רשם על סממן קשה נוסף של מחלת הגטו – איבוד המחזור החודשי. באחד מסיפוריו תיארה

אמא את בתה שחלתה: "והדם אשר אינו נוזל מצידה האחד, נוזל מצידה השני".²²⁹

המחלה השנייה שגבתה קורבנות רבים הייתה מחלת השחפת. מחלה זו, האופיינית לחיי מצוקה ותת-תזונה פגעה ב"רוב תושבי הגטו, להוציא כמה מאות 'יחסנים', וקוטלת משפחות שלמות".²³⁰ השחפת קיבלה בגטו את הכינוי **קוך [Koch]**. מקור הביטוי לא ידוע. ייתכן כי היה זה על שמו של הרופא הגרמני רוברט קוך (Koch) שגילה במאה ה-19 את החידק מחולל המחלה, ולחילופין ייתכן שהכינוי נאמר בלשון סגיי נהור, כיוון שמשמעותה המקורית של המילה בגרמנית היא טבח או בישול, שהם למעשה עשויים להיות הפתרון למחלה.

התזונה הגרועה של תושבי הגטו לא רק שהייתה בלתי מספקת בכמותה אלא גם גרועה באיכותה. בהקשר זה הבליטו מחברי האנציקלופדיה את **האויטמנוזות [Avitaminose]** – מחלות שנגרמו בעקבות מחסור בוויטמינים שונים. לדוגמה **פלגרה [Pelagra]**, שנגרמה ממחסור בוויטמין B2 והביאה לחולשה כללית ולעיתים לכדי מוות. בנוסף, בלטה הדרישה ל**וויגנטול [Vigantol]** – ויטמין אותו ניתן היה להשיג לעיתים רחוקות בבתי המרקחת של הגטו,²³¹ אולם נחשב כתרופה "כנגד כל תופעות הרעב: חולשה, עייפות נפחות רגליים".²³² באנציקלופדיה מכונה הוויגנטול "אמצעי פלא" ו"מעין עלומים", ונרשם כי משפחות רבות מכרו את מזונם תמורת השגתו בשוק השחור עבור יקירם.

²²⁷ ראו למשל את הדיווח על "מגפת דיזנטריה" – הכרוניקה, כרך א', עמ' 228.

²²⁸ Rosenfeld, Notebooks, pp. 117-118.

²²⁹ זלקוביץ', רשימות, עמ' 52.

²³⁰ מכתב ששלח ד"ר משה פלדמן ביוני 1944 לרומקובסקי (אונגר, לודז', עמ' 366).

²³¹ פוזונסקי כתב כי גם בבתי המרקחת שלטה ה"שיטה": "רק מי שהייתה לו פרוטקציה היה יכול לקבל שם משהו, אבל בן תמותה רגיל לא זו בלבד שיכול היה למות, אלא אף להגיע לעולם הבא וחזרה קודם שהיה מקבל מהם משהו" (פוזונסקי, יומן, עמ' 161).

²³² הכרוניקה, כרך ד', עמ' 376-377.

מחסור בתרופות? פוזננסקי רשם ביומנו את עצתו של הרופא לתרופה האידיאלית: "בריאותה של ילדתי אינה תקינה [...] [הרופא] הורה לאכול, לאכול, לאכול".²³³

אדם רזה מאוד בגטו לודז' הנמצא על פי רוב מרחק קצר ממיתת רעב נקרא במונחי המקום **מודעת אבל** [Klepsydra] או שעון חול, סמל לקץ החיים וביטוי שבא לעורר השתתפות כללית בצערו.

שירקוביאק תיאר את תהליך ההידרדרות – "המוות פוגע בשמאל ובימין. אדם נעשה רזה ('שעון חול') וחיוור בפנים, אחר כך באה ההתנפחות, מספר ימים במיטה או בבית החולים וזהו. האדם חי, האדם מת. אנו חיים ומתים כבהמות".²³⁴

בכרוניקה נרשם על "שלדים עטויי בגדים", ורוזנפלד כתב ביומנו כי "מודעות אבל' אלו הם דמויות רעועות. בלתי ניתן לדמיין לכולכם שם הרחוקים".²³⁵ אפפענהיים ציין לקראת גירושו כי "כולנו נשמות מתות, 'מודעות אבל'".²³⁶

ציטריין, בניגוד לתיאור באנציקלופדיה בה נכתב כי הביטוי נאמר עם כוונת רחמים, רשם על תגובה אופיינית ברחוב ל"מודעת אבל":

בתוך הערפל, מופיע פרצוף כחול-ירוק של אחד מאותם פגרים מהלכים. ראשו תקוע בעיקשות בכתפיים כחושות, שיניו נוקשות מרעב ומקור. גופו שוב אינו אלא שלד. המת-החי מתקדם לאט, כמו צב, עיניו הפעורות מרותקות לקרקע, והוא זורע בדרכו ענני חושך קודרים. תנועותיו מסורבלות, והוא צפוד כיילוד. [...] "פגר מהלך!" צועק פרחח, ומיד פנה אליו בלעג: "היי, שלד, אתה אוכל את הלחם שלנו!".²³⁷

סיכום

ריבוי הערכים הנוגעים לעניין התזונה מבליט את מרכזיות הנושא בעיני תושבי גטו לודז'. מחברי האנציקלופדיה הרחיבו בנושא זה על כל המשתמע ממנו – כיצד ניתן היה להשיג אוכל, בעלי תפקידים בתהליך, כלי ההגשה, סוג המזון, מתכונים נבחרים והתוצאות הנגרמות כתוצאה מכמות המזון ואיכותו. היומנים שופכים אמוציות לתוך התיאורים היבשים ולעיתים אף מספקים מבט מתוך האימה, התור והרעב.

ניתן לומר כי בנושא זה האנציקלופדיה מציגה תמונה מקיפה וקרובה למציאות – אם כי סינטטית ונטולת אמירה – כפי שנחותה על ידי מרבית תושבי הגטו.

²³³ פוזננסקי, יומן, עמ' 95.

²³⁴ Adelson, Sierakowiak, p. 173.

²³⁵ הכרוניקה, כרך ד', עמ' 372; 268, Rosenfeld, Notebooks, p.

²³⁶ זר-כבוד, אפפענהיים, עמ' 33.

²³⁷ ציטריין, מחברות, עמ' 28-29.

ד. ביטויים

מילים ומשפטים לא היו עוד מתאימים לדרישות של עולם הגטו. מילים חדשות חייבות היו להיות מומצאות, ומילים ישנות חייבות היו להיטען במשמעויות חדשות. הבסיס של שלוש השפות – יידיש, פולנית וגרמנית – הרחיב את יסודות התהליך. הדבר יצר את האפשרות להעשיר את שפת הגטו, כמו גם לחדד ולהציג ניואנסים רבים יותר. באופן אירוני, הגטו איפשר את ההזדמנות המיוחדת להרחיב את משמעותן של מילים ביידיש.²³⁸

המציאות בגטו הביאה לשינויים במרבית תחומי החיים. שינויים אלו גררו עמם התאמות בשפה המדוברת בקרב התושבים. כאמור, בגטו קובצו יהודים דוברי שפות שונות. בליל השפות ואופי החיים הביאו ליצירתם של צירופי מילים ופתגמים חדשים. ביטויים שינו את מובנם מכפי שהיה לפני המלחמה וקיבלו משמעויות מילוליות שעודכנו בהתאם למצב. האנציקלופדיה מציגה את החידושים הלשוניים שעלו מהרחוב הגטואי, התפשטו בו במהירות של שמועה ונשתמרו בעל-פה בהעדר המילה המודפסת.

בפרק זה, המשמעות הלשונית הינה בעלת ערך רב, וידיעת השפות המקוריות של הטקסטים על בורין מקבלת חשיבות מיוחדת. כפי שכבר הוזכר, חלק ניכר מהאנציקלופדיה תורגם לראשונה באופן מקצועי במיוחד עבור מחקר זה, ושלושת המתרגמים סייעו בידי במקרים בהם היה צורך בהבהרה או פרשנות. גם במקורות האחרים בהם נעזרתי נוסח התרגום הוא בעל משמעות רבה²³⁹ – מתרגמים שונים מנסים להתאים את שפת התרגום לקהל היעד אליו הם פונים ועל ידי כך הם עלולים לעוות מונחים שהיו שגורים בפי תושבי הגטו למילים "נוחות" להבנה. על מנת לנסות ולצמצם חיסרון זה, קראתי בספרים השונים בהם מופיעים המקורות, מלבד את החלק הרלוונטי גם יריעה פריפריאלית רחבה, ובכך לא רק שהעמקתי את ידיעותיי אלא אף הכרתי את שפתו של המתרגם וכוונותיו במקרים שונים.

איש-בלוטי של הרייך [Reichsbaluter] היה כינויים של התושבים היהודים שגרו בפרבר בלוטי בלודז' – האזור בו מיקמו הגרמנים את הגטו – לפני המלחמה. פרבר עני זה היה ידוע לשמצה ונדע בפעילות העבריינית של תושביו. המושג נוצר על משקל הביטוי הגרמני "גרמני של הרייך" (Reichsdeutsher)

Rosenfeld, Notebooks, pp. 229-230.²³⁸

²³⁹ בעניין זה טוען רוברט מוזס שפירו כי תרגומים רבים של המקורות הראשוניים שנכתבו בגטו לודז' אינם מהימנים, ויוצא בעיקר נגד עבודתם הלא מדויקת של אדלסון ולפידס (Adelson and Lapidés). Robert Moses Shapiro, "Diaries and)", in: Robert Moses Shapiro(ed.), *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*, KTAV (Publishing House, New Jersey 1999, p.112.

ונאמר במשמעות של גנאי. שירקוביאק לדוגמא, תיאר עמית שלו כ"דמות בלוטאית טובה" שלא כמצופה מאיש הרובע במקור.²⁴⁰

הפתגם **צלחות תמורת סמרטוטים** [Talerzyki za Galgany] שמשמעותו המקורית הייתה כפשוטו – הודעה על בואו של סוחר המחליף בדים משומשים בתמורה לכלי מטבח ממין גרוע – עבר מוטציה לשונית בגטו וקיבל את פירושו של הפתגם **כובע תמורת מגבעת** [Czapka za Kapelusz]. הביטוי נאמר בכוונת ביקורת על פעולות אשר עלה מהן ריח של שוחד. אלישיה דה-בוטון, שכתבה את שני הערכים הללו הדגישה כי פעולות אלו, עבורן ניתנה כמובן תמורה, נעשו לרוב על חשבונם של יהודי הגטו האחרים.

גם בתחום המקצועי יצרו החיים בגטו שינויים שהתבטאו הן בשטח והן בשפה המדוברת. אחד המושגים המשמעותיים בגטו לודז' היה **רסורט** [Ressort]. האנציקלופדיה מסבירה כיצד התגלגלה המלה ממשמעותה המקורית בשפה הגרמנית – מחלקה או משרד. רומקובסקי ייסד את המשרד שארגן את סדנאות המלאכה ובתי החרושת בגטו וקרא לו מחלקת העבודה (Arbeits-Ressort), וכך, עם הזמן, נשתרשה לה המלה ככינוי לכל מפעלי העבודה, בתי המלאכה והתעשייה. בהודעות רשמיות של מוסדות הגטו השתמשו במונחים המקוריים, אולם באנציקלופדיה הודגש כי תושבי הגטו לא התחשבו בכך וביטויים כגון: מטבחי-ריסורט, מרקי-ריסורט ופקידי-ריסורט היו שגורים בפי כל.

מדריך/מדריכה [Instruktor/Instruktorin] היו מומחים במפעלים שתפקידם היה להכשיר את הפועלים ולפקח עליהם; **ומשוגר** [Delegowany] כונה עובד שהועבר ממחלקה אחת לאחרת לתקופה מוגבלת, כל עוד מבחינת רישום, שכר עבודה ומנת ארוחת הצהריים היה שייך למחלקתו המקורית.

מהנדס הגטו [Getto-Ingenieur] היה כינוי לעג לאנשים שזכו בגטו בתואר מהנדס מבלי שהייתה להם את ההשכלה וההכשרה המתאימה; **ורופא עוזר** [Hilfsarzt] היה סטטוס ביניים מקצועי, שניתן לסטודנטים לרפואה שלא הספיקו לסיים את לימודיהם בטרם גורשו לגטו, ואשר הורשו לשמש כרופאים עם הגבלות מסוימות במשרות של מחלקת הבריאות.

²⁴⁰ Adelson, Sierakowiak, p. 185. בעניין זה ראו גם הערת שוליים 155.

המלה **אפוטרופוס** [Opiekun] נקשרה גם היא לתחום המקצועי בגטו. המילה שמרה על משמעותה המקורית, מילוי חובת הורים לגבי ילד מאומץ,²⁴¹ ונוספה לה משמעות המציינת מורה לשעבר הנשלח לרסורט מסוים כדי לפקח על הצעירים המועסקים במפעל. הכרוניקה סיכמה ניסיון מקצועי זה במילים: "תפקידם של האפוטרופוסים היה, אפוא, רציני למדי כאחראים הן לנפשם של הילדים שבהשגחתם והן לעיצוב עתידם, [...] אולם הניסיון הוכיח, שהאפוטרופוסים לא עמדו במבחן".²⁴²

הביטוי **איבן תוקע בשופר** [Ivan blust Schoifer] היה נפוץ בפי יהודי מזרח אירופה, ומשמעותו הייתה מקרה בו השלטונות הכלליים הסדירו עניין יהודי פנימי. בגטו התייחד משפט זה לאירוע שהתרחש ב-12 בנובמבר 1943 בו השלטונות הגרמנים התערבו בחלוקת מצרכי המזון. הביטוי מוזכר ארבעה ימים אחר כך גם בכרוניקה. הפתגם לא עוברת ומטבע משמעותו לא "עלה" לישראל.²⁴³

הויפיש [Hojfisz] הוא ביטוי נוסף שעבר התאמה למציאות החדשה. משם נרדף להידור ושחצנות כפי שהיה בפי יהודי לודז' לפני המלחמה, הפך לכינוי לחפץ שאין להופיע עמו בפרהסיה. האנציקלופדיה מסבירה את השינוי בכך ששם תואר זה נגזר במקור מהמלה הגרמנית "חצר" (Hof), אשר לפני תקופת הגטו סימלה בעלות על שטח, ואילו לאחר הכיבוש הגרמני החצר הייתה המקום בו ניתן לעבור ממקום למקום באופן נסתר.

המילה **מחיצה** [Paravent] שימשה בימים כתיקונם לתאר את הקיר המפריד בין שני חולים בבית החולים, אולם בגטו קיבלה משמעות טראגית:

כשהרופא הראשי בחן את מצבו של המטופל בשעת ביקור הבוקר שלו, ראה אותו כחסר תקווה וסבר כי טיפול נוסף בו על ידי הרופא המטפל יהיה מיותר, נהג לומר – מוקף באחיות ובאסיסטנט – את המילה 'פראבנט'. לאחר דקות ספורות מביא עובד בית החולים את המחיצה אשר מוצבת באופן כזה שהמטופלים השכנים אינם יכולים לראות את הנידון למוות. הלה מת, מוסתר על ידי המחיצה מבלי שיבחינו בו, ויכול להישאר שם שוכב עוד מספר שעות לאחר מכן, מבלי שיתר המאושפזים בחדר החולים יבחינו בו. המילה 'פראבנט' הייתה נאמרת בזריזות וברוגע כאלו, עד שהשותפים לצערו של החולה, ש[הרופאים] ויתרו עליו, כלל לא הבחינו שנאמרה.

²⁴¹ בעקבות השפחה נותרו בגטו ילדים רבים ללא משפחות. רומקובסקי ביקש את עזרת הציבור לאמץ ילדים "בן-בלי-בית" ולקבל עבורם "דמי החזקה" (הכרוניקה, כרך ב', עמ' 343-344, 389-390).

²⁴² שם, עמ' 368-369.

²⁴³ שם, כרך ג', עמ' 683. האזכור היחיד של פתגם זה כיום ברשת האינטרנט הוא בכתב העת *דרכנו* של אגודת ישראל שיצא בפולין בשנת 1935: http://www.hebrewbooks.org/pagefeed/hebrewbooks_org_28425_5.pdf

לסיום, ביטוי המלמד על אופן התפתחות הסלנג הגטואי בדרך של שמועה.²⁴⁴
המחסור בעצי הסקה גרם לעובדי הנגרות להסליק שאריות של עצים ולהביאם לביתם בסיום יום העבודה. תופעה זו כונתה **חנה [Chane]**. זלקוביץ', שכתב את הערך באנציקלופדיה, הציג שתי סברות אפשריות להמצאת הביטוי. כלומר, הכינוי רווח בפי כל, אולם התפשטותו ברחבי הגטו כשמועה – שמטבעה לא הייתה מבוססת בהכרח – יצרה שתי גרסאות באשר למקורו.²⁴⁵

סיכום

האנציקלופדיה מציגה מבחר גדול של דוגמאות לשוניים לשוניים, עדכוני משמעות של ביטויים וחידושי שפה.
ראוי לציין כי בכל הקשור בנושא זה הפער בין התרגומים השונים והטקסטים המקוריים מקשה מעט על מלאכת הניתוח. ייתכן גם שברשימותיהם השתמשו הכותבים השונים, ומחברי האנציקלופדיה ביניהם, בשפת כתיבה השונה משפת הדיבור היומיומית.

²⁴⁴ רוזנפלד כתב כי "יצירות לשוניות חדשות מופצות בגטו במהירות של שמועה. עם תשוקה תמידית, רעב לכל מה שאפשר לשמוע – אפילו אם זה משהו אבסטרקטי – איש הגטו קולט כל גרסה חדשה של מילה" (Rosenfeld, Notebooks, p. 230).

²⁴⁵ מתוך הערך **חנה [Chane]**:
"לפי סברה אחת נוצר הכינוי הזה בנגרייה ברחוב רייטר 3 שם עבד נגר, שהיה מנסר במיוחד עצים, אורזם בחבילות ומוסרם לאשתו, כשהביאה לו ארוחת צהריים. יום אחד נתפסה האישה והוא קרא: "חנה, מה עשו לך?" – מאז דבק הכינוי "חנה" לעצים שנחבבו.
ואילו סברה שנייה מספרת, כי בחדר השוער של נגרייה ב' עבד פקח אחד בשם לייטנר, שהובא לגטו בגלל היותו חצי יהודי. הוא לא דיבר, אף לא הבין יידיש. בשומעו שהפועלים משוחחים ביניהם על סחיבת עצים ומדברים על "הפרשת חלה", לא הבין את פירוש הדברים, ורק לאחר ששמע פעם, כיצד פועל אחד סיפר לחברו, כי פלוני "נטרף על חלתו", נתברר לו פשר הדברים. ברם את המילה "חלה" סירס ל"חנה". מאז נתפשט ביטוי זה לסחיבת עצים".

ה. חיי רוח

תנאי הגטו הקשו על ניהול אורח חיים שמעבר לדאגות הקיום היומיומי. עם זאת רבים מיהודי לודז' המשיכו לקיים פעילות דתית, תרבותית ואינטלקטואלית.

הערך **חפצי קישוט [Galanterja zdobnicza w gecia]** מעיד על רוח החיים שעוד פעמה בתושבי הגטו. על היהודים נאסר להחזיק בתכשיטים, אולם הצורך בקישוט אינדיבידואלי של הגוף לא נעלם. וכך, מדי שנה צצה קולקציה חדשה של תוצרת הגטו – תכשיטים עשויים מחלקי פחים מוכספים, מעוטרים בחריטות המתעדות סצנות ומראות מחיי הגטו.²⁴⁶ לא המאבק ברעב ובקור ולא החשש מפני גירוש, אלא טיפוח אישי נונקונפורמיסטי – חיים.

שני התחומים העיקריים בנושא זה הם ניהול אורח החיים היהודי-דתי והפעילות התרבותית בגטו. אליהם צורף נושא הסיגריות שקיבל התייחסות נרחבת באנציקלופדיה.

דת

ירחמיאל ברימן כתב את ארבעת הערכים העוסקים באגודות הדתיות שפעלו בגטו. האנשים הפעילים באגודות אלו, ניסו לשמר את אורח החיים היהודי גם בתנאי הרעב והמצוקה.

עמותת **"שם" – שומרי מזוזות [Shem – Schomrai Mesusoth]** נוסדה בגטו וביקשה לקיים מצוות מזוזות בכל דירות הגטו וחצרות הבתים שלו. לטענת ר' אברהם משנגיסר – מייסד "שם", אותו תיאר ברימן כבעל הזיות דתיות – בגלל "שאינם מקיימים כראוי את מצוות מזוזה וציצית, נאלצים התושבים היהודים לשאת טלאים על החזה והכתפיים". שומרי מזוזות חדלה לפעול בסמוך לפטירתו של מייסדה בשלהי 1942.

אגודה נוספת שנוסדה בגטו היא **פה קדוש [Pe Kaddosch]**. מטרת האגודה הייתה לשמור על יהודי הגטו מאכילת מזון שאינו כשר. רוזנפלד רשם ביומנו על התלבטותה של תושבת הגטו:

גברת אלקה שפירו (עובדת רסורט) קיבלה בשר שימורים. כיוון שהוא אינו כשר, היא אינה רוצה לאכול אותו למרות שהיא חלשה ורגליה נפוחות. היא אינה רוצה למכור אותו

²⁴⁶ ראו גם: הכרוניקה, כרך ג', עמ' 430.

גם כן, כיוון שאינה יכולה למכור בשר טריפה ליהודי אחר. בשר השימורים נשאר ברסורט.²⁴⁷

על אף מאמצי האגודה, נראה כי הרעב הקשה ואפשרויות התזונה המוגבלות בגטו לא איפשרו את המשך מאבקה, ובמחצית השנייה של 1941 הופסקה פעילות התנועה.

אגודת **בני חורב** [Benej Choraw] המשיכה את דרכה של אגודת חורב שפעלה בלודז' לפני המלחמה. על דגלה חרטה האגודה את שמירת השבת²⁴⁸ ולימוד ילדי הגטו נושאים יהודיים לאחר שנסגרו ה"חדרים". פעילות האגודה נמשכה לאורך מרבית תקופת הגטו.

"ואהבת לרעך כמוך" [“We’ahawta l’Reacha Kamocha”] התמקדה בחודשים הראשונים בחלוקת לחם וקפה כשרים שניתנו לנזקקים בתמורה לנטילת ידיים ואמירת ברכת המזון. החל מנובמבר 1940 כאשר הקצבת הלחם לא איפשרה עוד את חלוקתו החופשית, התרכזה החברה בניצול קשריה לפעולות פילנתרופיות עבור נזקקים ועבור יהודים לא-מקומיים שהועברו לגטו.

אגודות אלו מלמדות על המאמץ הגדול, במסגרת האפשרויות המוגבלות של מציאות הגטו, לנהל אורח חיים יהודי-דתי. ככל שנקפו השנים והקושי גדל, נסגרו האגודות הדתיות או התאימו את הפעילות שלהם למצוי ולאפשרי בתחומי הגטו.

בספרם של אדלסון ולפידס מופיע קטע שנכתב בידי ירחמיאל ברימן, אשר מסכם את חיי הדת בגטו מראשיתו ועד אחרי חורף 1943-1944 כלומר כמעט עד חיסולו.²⁴⁹ ייתכן כי טקסט זה אמור היה להיכלל באנציקלופדיה המלאה כערך מפורט או כמספר ערכים. ברשימתו – תחת הכותרת "אופי התפילות בגטו" – תיאר תחילה ברימן את פעילות בתי הכנסת והתארגנות המניינים השונים בראשית תקופת הגטו, ובהמשך את השינוי שחל בעקבות השפחה, בתקופת החגים בספטמבר 1942.

ברימן ציין את הצמצום במספר המניינים בשנת 1942 בעקבות העבודה הממושכת ברסורטים השונים, אך הדגיש את ההקפדה של רבים מתושבי הגטו על אמירת קדיש לזכר קרוביהם.

Rosenfeld, Notebooks, p. 182. ²⁴⁷

²⁴⁸ משימה שהפכה לכמעט בלתי אפשרית באוקטובר 1941, אז הודיע ביבוב לרומקובסקי שיום המנוחה הרשמי בגטו יחול מכאן ואילך בימי ראשון ולא בשבתות (אוונגר, לודז', עמ' 444; 139. (Rosenfeld, Notebooks, p. 139 ; 444. ²⁴⁹ Adelson and Lapidés, Community under Siege, pp. 399-405.

שנה לאחר השפחה, כאשר חיי הגטו שבו לשגרה יחסית, נחגגו חגי תשרי של שנת תש"ד (1943). חגים אלו תוארו על ידי ברימן כתקופת השיא של הפעילות הדתית בגטו גם מבחינת תחושותיהם של המתפללים וגם באופן מעשי.

רוזנפלד רשם ביומן כי ביום הכיפורים תש"ד, הצליח רומקובסקי לשנות את יום המנוחה ליום שבת בו חל הצום, ובגטו התקיים מניין כל נדרי בחסות זקן היהודים. במהלך הצום היו כ-140 מניינים פומביים ברחבי הגטו ועוד רבים פרטיים, ואפילו ספרי תורה נישאו בגלוי ברחוב. בתמורה, נאלצו היהודים לעבוד שעות נוספות ברסורטים ביום ראשון שלאחר המועד.²⁵⁰ בכרוניקה רשם רוזנפלד כי ליום זה "נודע מקום מיוחד בתולדות הגטו", וכי "הרגשות הדתיים יבואו על סיפוקם ואפשר יהיה להימלט לפחות ל-24 שעות מאווירת הגטו".²⁵¹

עם סגירת הגטו ציוו הגרמנים על גילוח זקנים. בראשית 1943 עם התייצבותו המסוימת של הגטו כמחנה עבודה גדול, שוב ניתן היה להבחין פה ושם באברכים מזוקנים, אולם רומקובסקי הקפיד לאכוף גזרה זו – הוא שלח את משטרת הסדר ל"ציד תיישים" ופקד על כל הגברים להגיע לעבודתם ברסורטים השונים "מגולחים וללא זקנים".²⁵²

האנציקלופדיה ממעטת להזכיר את חגי ישראל והאופן שבו נחגגו בגטו, אולם ביומנים מוזכרים המועדים והאופי הייחודי שקיבלו בתוך הגטו.

הערך **נרות [Lecht]** מלמד כי על אף המחסור הקשה והמחיר הגבוה, כמה אלפי משפחות הדליקו נרות בערב שבת, ורבים משומרי המסורת המשיכו גם בגטו להדליק נרות בחנוכה. בכרוניקה צוין כי "הסמל העלוב של אותם החיים [חיי דת] הוא אולי הנר הדקיק, אותו מציעים רוכלי הרחוב בערב שבת לעוברים ושבים".²⁵³ רוזנפלד כתב ביומנו:

ברחוב, ליד דלת שבורה, על מדרגות מזוהמות, יושבת דמות מכורבלת בסמרטוטים. מבעד למטפחות ולסודרים נראות בקושי הפנים. דמות זו מציעה נרות: "לעכט! לעכט!" –

²⁵⁰ Rosenfeld, Notebooks, pp. 203-204.

²⁵¹ הכרוניקה, כרך ג', עמ' 587, 597.

²⁵² שם, כרך ב', עמ' 10, 49, 58. ביוני 1943 רשם רוזנפלד על תקרית בה תפסה המשטרה היהודית אברך צעיר על ניצול כרטיס מזון של מגורשים והכריחה אותו לקצוץ את זקנו שגדל שלא על פי התקנות. הצעיר התחנן "תירו בי, תלו אותי, אך השאירו לי את זקני" (Rosenfeld, Notebooks, p. 193).

²⁵³ הכרוניקה, כרך ג', עמ' 180.

נשמע קול. לעכט – אלה הם בדרך כלל נרות שבת, הנמכרים מדי שבוע בערב שבת. הפעם העניין הוא אחר, לא שכיח – אלה הם נרות המיועדים למנורת חנוכה!²⁵⁴

חג החנוכה היה עמוק במודעותם של היהודים בלודז', אולם לא כל תושבי הגטו יכלו לממן לחנוכייתם ברק מלא. עם זאת, האנציקלופדיה מדגישה כי רבים מחלונות הגטו הציגו לראווה חנוכיות מפליז ומברזל ואפילו כאלה עשויות נחושת ומצופות כסף, ישנות וחדשות, בייצור המוני או עבודת יד, עומדות או תלויות.

גם סוכות, שבועות ותשעה באב צוינו בגטו²⁵⁵ אולם לפסח – חג החירות – ניתנה חשיבות מיוחדת. באפריל 1942 חג רוזנפלד סדר פסח ראשון בגטו. כיאה לפקיד במחלקת הארכיון הוא השתתף באירוע שנערך בחסות רומקובסקי, שאף שלח ארבעה בקבוקי יין. הסדר כלל מצות וברכות – זכר ליציאת מצרים ו"אתה בחרתנו" – אשר קיבלו משמעויות ייחודיות בסיטואציה בה הן נאמרו.²⁵⁶ בקרב מרבית הציבור אווירת החג הייתה מעט פחות חגיגית. במרץ 1941 ערב חג הפסח, כתב לאון הורביץ ביומנו:

האם יש מכה מההגדה בא עדיין לא נענשנו? אבל הכאב והבושה גדולים אפילו יותר, בגלל שהיו אלה בעיקר 'שלנו' ואלו 'הקרובים' שגרמו לנו לסבול; לא מצב הרוח של פסח אלא של יום כיפור או תשעה באב.²⁵⁷

מנחם אפפענהיים ציין את שינוי המנהגים בעקבות המחסור – "פסח תש"ב. בגטו רעב גדול. רק מצות משיפון ומרק ממים וסלק בר זהו היום-טוב. בשל הרעב אכלו אנשים רבים לחם וגם אני הקטן. [...] 1942. אכלתי חמץ בפסח בפעם הראשונה".²⁵⁸

אירוע יהודי נוסף שרוקן כמעט לחלוטין מתוכנו הדתי לאחר ספטמבר 1942 היו חתונות. זקן היהודים הוא אשר ערך את טקסי החתונות בגטו בתקופה שלאחר השפחה. האירועים קוימו כמעט מדי שבוע בהיכל התרבות. רומקובסקי ניסה למזער את אופיו הדתי של טקס הנישואין ולשים דגש על אופי לאומי, והסביר לנישאים כי "טקס הנישואין החדש הותאם לתביעות השעה ולנסיבות". כותב הכרוניקה החמיא לרומקובסקי ורשם כי "במקום הרב, הנוהג לעיתים קרובות להשמיע דבריו בלשון זרה ולא מובנת לקהל הרחב, ניצב אדם חילוני, המדבר במילים פשוטות, חמות, שהן כה מובנות ומתובלות זעיר-פה זעיר-שם

²⁵⁴ Rosenfeld, Notebooks, pp. 241-242. הקטע נכתב ביומנו של אוסקר רוזנפלד ביום 28.12.1943. שלושה ימים קודם לכן מופיע בכרוניקה קטע זהה לחלוטין אך בחתימתו של אוסקר זינגר (הכרוניקה, כרך ג', עמ' 771).

²⁵⁵ ראו למשל: Rosenfeld, Notebooks, pp. 59, 112, 135, 137, 275.

²⁵⁶ Ibid, pp. 41-43.

²⁵⁷ Adelson and Lapides, Community under Siege, pp. 129, 131.

²⁵⁸ זר-כבוד, אפפענהיים, עמ' 9.

במילתא דבדיחותא, על מנת לחמם את האווירה ולהפיג את המתח²⁵⁹. בהסכמת הרשויות הגרמניות קיבלה החתונה תוקף דומה לחתונה דתית.²⁶⁰

אוסקר זינגר רשם בדצמבר 1943 כי "סמלי החג קיימים, כשהם עדיין בלתי מעורערים ומושרשים עמוק במסורת, והרעב ואף הקור אינם מסוגלים לפגוע בהם".²⁶¹ נראה כי יושבי הגטו ראו בחגי ישראל חיזוק רוחני-סימבולי, וזאת על אף שלא יכלו לקיים את הפרקטיקה המסורתית באופן מלא.

תרבות

בית התרבות [Kulturhaus] היה מבנה ששימש בעבר כבית קולנוע עם בימה, בעל 500 מקומות ישיבה. בתקופת הגטו היה ליבה של הפעילות התרבותית ושימש כאולם קונצרטים ובמה להצגות תיאטרון, כמו גם כאולם כינוסים לנאומים של רומקובסקי.

בית התרבות היה [...] מחלקה של הגטו, עם תזמורת קבועה ואמני במה. התקיימו 1 עד 2 קונצרטים מדי שבוע, מוסיקה סימפונית וכן מוסיקה קלה יותר עם סולנים מהשורה הראשונה. התזמורת הקבועה הופיעה רק עד לבוא הימים יוצאי הדופן של ה"שפרה" בספטמבר 1942. לאחר הפסקה של חודשים ארוכים הועלו בבית התרבות הצגות אשר אורגנו על ידי הרסורטים השונים של הגטו. בסופו של דבר פונה בית התרבות באוגוסט 1943 לטובת רסורט השמיכות.²⁶²

רוזנפלד רשם כי הקונצרטים הם הניגוד הגדול ביותר לגטו, "אבל הוכחה שהצרכים המטאפיזיים של היהודים בגטו לא יכולים להיות מדוכאים".²⁶³

גם דוד שירקוביאק הלך לקונצרטים שאורגנו כל מוצאי שבת בשנים הראשונות לסגירת הגטו, "גם לאלו ששבעים לחלוטין וגם לאלו שלחלוטין רעבים". הקונצרט איפשר לדוד להרחיק את עצמו ממצאות הגטו למשך שעה וחצי, אך עם זאת היה "בסך הכל מוזיקת רקע מדיטטיבית טובה יותר לפזמון 'מה הייתי אוכל כעת אם לא הייתה מלחמה'".²⁶⁴

החל מסתיו 1941 ועד אוקטובר 1942 התקיימו בבית התרבות לצד קונצרטים, ערבי **רֶבּוּוּ** – **הצגות תיאטרון קלילות [Revue]**. ההצגות כללו סצנות בסגנון מערכונים ושירים מומחזים של קטעים

²⁵⁹ הכרוניקה, כרך ב', עמ' 300-302, 348-351.

²⁶⁰ Rosenfeld, Notebooks, p. 166.

²⁶¹ הכרוניקה, כרך ג', עמ' 770.

²⁶² **בית התרבות [Kulturhaus]**.

²⁶³ Rosenfeld, Notebooks, p. 68.

²⁶⁴ Adelson, Sierakowiak, pp. 164-165.

סנטימנטליים, הלצות אקטואליות או זיכרונות היסטוריים. חלק מהשירים הפכו במהרה לפופולאריים ו"פשטו כלהיטים ברחבי הגטו". על אחד מערבי הרביו כתב רוזנפלד: "No ghetto psychosis was felt here".²⁶⁵

האנציקלופדיה מציינת כי הקהל היה מורכב בדרך כלל ממעגלי העובדים אשר חיפשו ומצאו בתיאטרון מרגוע. אולם ברשימה בכרוניקה העוסקת בפעילות התרבותית, נרשם כי:

רשות הכניסה ניתנה לכל תמורת כרטיס בתשלום. [...] האולם בבית התרבות יכול להכיל כ-500 איש בלבד, כך שהשגת כרטיס כניסה הפכה שוב לעניין של קשרים עם האנשים הנכונים; סלתו ושמו של הגטו היו מיוצגים במלוא הרכבם.²⁶⁶

בנושא זה חשוב לציין את הערתו של כותב הכרוניקה בעניין הפעילות התרבותית בגטו:

הקורא לעתיד של השורות הללו יגיב אולי במנוד ראש נוכח ידיעות כה תכופות על מופעים למיניהם ואירועים חברתיים. אף ייתכן כי יאמר לעצמו כי מצבם של תושבי הגטו לא היה כלל כה טרגי, אם חיי החברה היו כה עשירים ותוססים; [...] וכך רוצה גם כותב הכרוניקה לציין תוך הבנה את התופעות הללו ולהגיד לקורא בעתיד, שסבלו של הגטו כלל לא הוקל על ידי כך, אפילו היו בו שעות מעטות של קורת רוח.²⁶⁷

"יתכף לאחר הקמת הגטו, עוד בטרם הספיקו היהודים המגורשים מלודז' להסתדר במקום מגוריהם החדש, נתעורר אצל 'עם הספר' הצורך לקריאה". נדמה כי הערך **ספריות השאלה [Leihbibliotheken]**²⁶⁸ נכתב על ידי רוזנפלד עם נימה של גאווה בעמו הצמא להשכלה גם בזמנים קשים. בגטו פעלו שתי ספריות השאלה שכללו כמה אלפי ספרים בעיקר בפולנית, בגרמנית וביידיש. בנוסף הופעלו מספר ספריות ביתיות קטנות שרובן חוסלו במהלך השנים בגטו. בכרוניקה צוין כי לפני ספריות ההשאלה השתרכו "תורים לאורך קילומטרים".²⁶⁹

גם שנור אלתר ביומן-עיתון מן המצר לא הסתיר את גאוותו מיהודי הגטו:

עם הספר לא התאכזב את שמו ההיסטורי גם בהיותו במצוק ובצוקה. [...] עדים אנחנו מההופעה המשמחת שבני ישראל [...] שבו אל בית מקורם אל הספר; הספריות הפרטיות המתקיימות במרכזים שונים בתוככי גיתו, אין להן על מה להתאונן גם כן, כי לוקחיהן רבו כמו רבו, ורבים מאוד מספר הדורשים בספר לועזי כדי לבלות בו את זמנו או למצוא

²⁶⁵ Rosenfeld, Notebooks, p. 69. כפי שכבר צוין, רומקובסקי ייחס חשיבות לתוכן הרביו ובאפריל 1943 אף הפסיק את הצגת הרביו של מחלקת הירקות בשל תוכנה.

²⁶⁶ הכרוניקה, כרך ג', עמ' 197, 304-303.

²⁶⁷ שם, עמ' 305-303.

²⁶⁸ מאמר דומה, פרי עטו של רוזנפלד, נרשם בכרוניקה באפריל 1944 (שם, כרך ד', עמ' 316-317). גם ברשימותיו כתב רוזנפלד על תרבות הקריאה ועל הספריות (Rosenfeld, Notebooks, p. 64).

²⁶⁹ הכרוניקה, כרך ב', עמ' 38.

שעשוע לנפשו במקום השעשועים של רעי-נוע, תיאטרון ותזמורת שאינן בנמצא עכשיו. [...] גיתו – קרית-הספר!²⁷⁰

דוד שירקוביאק אהב מאוד לקרוא ולמרות המחסור והרעב ואולי בגללם, ביקר באופן קבוע בספריות:

לאחרונה אוחז בי הרצון לשכוח את עצמי בקריאה אינטנסיבית, אבל אני יכול לעשות זאת רק לרגעים מעטים. אני יכול לקרוא במשרד רק כשתהיה לי פחות עבודה לעשות וכאשר אין אף אחד מסביבי. הספר מונח במגירה, שאני סוגר באופן מיידי בכל פעם שיש את הרחש הקטן ביותר מחוץ לדלת. זה יותר טוב מלא לקרוא בכלל. בבית, בגלל הקור (אינך יכול אפילו לשבת נינוח) והמחסור באור ליד המיטה, קריאה אינה באה בחשבון.²⁷¹

שירקוביאק החליף את ספריו הישנים בחנות קטנה בתמורה לספרים בעברית וביידיש, ורשם "אינני היחיד שמת רוחנית כתוצאה מהרעב (פיסית זה הורג את כולם)".²⁷²

ברשימותיו הקדיש אוסקר רוזנפלד פרק שלם לנושא "ציור בגטו". קטע זה המכיל תאור מקיף של ציירים ונושאי הציור שלהם בגטו הנו הכנה לקראת ערך שאמור היה להופיע באנציקלופדיה. בסופו הפנה רוזנפלד את הקורא "לפרטים על הציור בגטו והאמנים המוזכרים ראה 'האנציקלופדיה של הגטו'" – הפניה לערך שלא נמצא.²⁷³

האנציקלופדיה מאפשרת לנו הצצה חטופה גם אל עולם משחקי הילדות בגטו ולכלי משחק שהמציאו הילדים. **קסטנייטות [Kastagnetten]** היה משחק בו החזיקו שני מקלות-עץ בין אצבעות אותה היד והקישו זה בזה,²⁷⁴ ובאריזות הצבעוניות של קרטוני הסיגריות שהוכנסו לגטו השתמשו הילדים כקלפי משחק וניהלו עמם מסחר חליפין ער.²⁷⁵

ציון מועדי ישראל וקיום אירועי תרבות מגוונים עד כמה שניתן היו בתקופות מסוימות חלק בלתי נפרד מהווי הגטו וחזקו את רוחם של הכלואים בו.

כותבי האנציקלופדיה מקדישים מספר לא קטן של ערכים לנושא, אולם מקפידים לחסוך בביקורת על כך שגם בתחום זה יתרונם של בני המעמד הגבוה היה קריטי, ומתארים את הדברים בדרכם האינפורמטיבית.

²⁷⁰ שנור, מן המצר, עמ' 130-131.

²⁷¹ Adelson, Sierakowiak, pp. 236-237.

²⁷² Ibid, pp. 154-155.

²⁷³ Rosenfeld, Notebooks, p. 240.

²⁷⁴ ראו גם: הכרוניקה, כרך ג', עמ' 484-485.

²⁷⁵ סיגריות בלגיות [Belgische Zigaretten].

סיגריות

11 מתוך ערכי האנציקלופדיה יחדו לסיגריות, זאת כאשר הערך המרכזי בנושא – **מחלקת הטבק [Tabak-Abteilung]** – לא שרד. מה ניתן ללמוד מריבוי ההתייחסות לנושא? האם באמת היוו הסיגריות חלק משמעותי כל כך מהווי הגטו?

כל הערכים בנושא זה נכתבו על ידי ד"ר אוסקר זינגר. החוקר סאשה פויכרט טוען כי זינגר היה מעשן בשרשרת וסבל מאוד מהמחסור בסיגריות בגטו, דבר שהיה מוטיב מרכזי בכתיבתו.²⁷⁶ אולם אזכורים דחופים של סיגריות בכרוניקה²⁷⁷ וביומנים מראים כי בהחלט היו חלק בלתי נפרד מהנוף הגטואי.

מהערך **מסחר רחוב [Strassenhandel]** ניתן ללמוד כי בתקופה הראשונה של הגטו היו בו חנויות למצרכי עישון, אולם בגלל צמצום הסחורות בוטלו חנויות אלו והמסחר עבר לידי רוכלים שעברו מבית לבית. סיגריות יובאו לגטו מיוגוסלביה, בלגיה, צרפת, פולין וגרמניה, ונמכרו כחלק מההקצבה החודשית²⁷⁸ או במחירים גבוהים במכירה חופשית או בשוק השחור.

איכות הטבק השתנתה בין הסוגים השונים וקיבלה על ידי הסוחרים והמשתמשים כינויים הולמים: **בלרינה [Ballerina]** – סוג בינוני שמעמדו "השתדרג" לאחר היעלמותם של הסוגים הטובים יותר; **עשויות-היטב [Gute Gemachte]** – העשויות מטבק יוגוסלבי בלבד, להבדיל מה"עשויות" שעורבבו עם טבק מסיגריות בלגיות. בינואר 1941, תוארו בכרוניקה סיגריות אלה כ"מיוצרות מן התערובות הגרועות ביותר שניתן לתאר".²⁷⁹

גם בערכים בנושא זה ניתן ללמוד על מרכזיותו של רומקובסקי בגטו ועל שיטת הפרוטקציה שהנהיג. על פי זינגר, זקן היהודים עימן תמיד את הסיגריות המשובחות ביותר שניתן היה להשיג בגטו, תחילה היו אלו **האיבאר [ibar]** היוגוסלביות ולאחר שאזלו, עברה פירמת ה"בלרינה" לרשותו היחידה של רומקובסקי. כך גם מותג הסיגריות הבלגי **סובור [Sobor]**, "אשר ניתן לעיתים למיוחסים בלבד".

²⁷⁶ פויכרט, 'ה'קיש מלודז', עמ' 85.

²⁷⁷ הסיגריות מכונות בכרוניקה "דלק" ומוזכרות עשרות פעמים, כולל פרוט לגבי מחיר, סוג, איכות, מקור ועוד. מחלקת הטבק ערכה רשימות של מעשנים. במאי 1942 למשל נמנו ברשימה זו "למעלה מעשרת אלפים גברים" (הכרוניקה, כרך א', עמ' 453-454). כרטיס הסיגריות השתנה בהתאם לאספקה שהגיעה לגטו, בקיץ 1942 לדוגמה רשם רוזנפלד: "אספקה שבועית של טבק, עשרים סיגריות וחבילה קטנה של טבק עם ניירות" (Rosenfeld, Notebooks, p. 68).

²⁷⁹ הכרוניקה, כרך א', עמ' 13-14. באפריל 1943 הפך התיאור למיואש יותר – "[...] עד כמה שניתן בכלל לכנות אותם מסמרים לארון המתים בשם סיגריות. [...] סוגים נחותים ומסריחים, [...] טעם תפל וריח דוחה" (הכרוניקה, כרך ג', עמ' 212).

מסצנה אחרת המתוארת ביומנו של רוזנפלד ניתן ללמוד על משמעות נוספת של הסיגריות במציאות הגטו. רוזנפלד כתב על שוטר אשר תוהה בינו לבין עצמו האם כדאי לו לנגוס בפיסת הלחם שברשותו או מוטב לו לשמור אותה לכשהרעב יחמיר, "הוא מעדיף להדליק סיגריה (מארק אחד) לדחוק את הרעב מאשר לאכול עוד מהלחם".²⁸⁰ גם בכרוניקה מוזכרות הסיגריות כ"משתיק רעב" ונרשם כי "יחד עם החמרת מצב התזונה עולה צריכת הטבק".²⁸¹

"כאשר היהודי קם בבוקר" כתב זלקוביץ', לאחר שבדק שהלחם במקום ובמצב שהשאירו לפני שהלך לישון, הוא סוקר את "כרטיסי הלחם, כרטיסי המזון, פנקס חלוקת הירקות, כרטיס הסיגריות וניירות אחרים והולך...".²⁸² נדמה כי מיקומו של כרטיס הסיגריות במקום הרביעי בחשיבות המסמכים, מייד אחרי כרטיסי קצבאות המזון השונים, מעיד על מקומו הגבוה בהיררכיית סדרי העדיפויות בגטו.

סיכום

האנציקלופדיה של גטו לודז' מספקת לקורא העתידי פירושים, תיאורים, הסברים והגדרות שאת חלקם לא ניתן למצוא בשום תעודה אחרת, אף לא בכרוניקה. ייתכן שבכך מבטיחה האנציקלופדיה שלא יישארו סתומים לעד ומכאן חשיבותה העצומה.

עם זאת, נדמה כי מחברי האנציקלופדיה נמנעו מלהביע עמדה ברורה בנושאים המרכזיים שעוברים כחוט השני ברשימות הלא-רשמיות הרבות שנכתבו בגטו, כולל אלו שהם עצמם כתבו – מצוקת הרעב, החשש מפני הגירוש והתרעומת מהשתלטות שיטת הפרוטקציה והמעמדות שהוביל רומקובסקי – ומעדיפים להתמקד בתיאור אינפורמטיבי, יובשני לעיתים, של שאר מרכיבי החיים בגטו.

ניתן לומר כי הליכתם של מחברי האנציקלופדיה סביב נושאי הליבה שהעסיקו את מרבית תושבי הגטו מבלי שנדרשו להם, גם אם מנסיבות הישרדותיות מובנות, מפחית במעט מהישגיה של האנציקלופדיה.

Rosenfeld, Notebooks, p. 64.²⁸⁰

הכרוניקה, כרך ג', עמ' 639.²⁸¹

זלקוביץ', רשימות, עמ' 171.²⁸²

IV. קריאה ספרותית באנציקלופדיה

1. כרונוטופ גטו

היות שהגטו נסגר וגרים בו יהודים בלבד, הגיעה השעה...

"שם" – שומרי מזוזות [Shem]

פרק זה יעסוק בתפיסת המרחב העולה מן האנציקלופדיה. לצורך כך יעשה שימוש במושג "כרונוטופ" שטבע הפילוסוף וחוקר הספרות והתרבות מיכאיל בכטין (Bakhtin). המונח הינו הלחם מילולי של המילים זמן ומרחב ומתאר את "זיקת הגומלין המהותית ביחסי הזמן והמרחב".²⁸³

בכטין טוען כי השפה לעולם אינה ניטראלית או יתומה, אלא נאמרת או נכתבת במקום מסוים ובזמן מסוים. תמיד יש קול מאחוריה, של יחיד או של רבים, ולעולם היא ביטוי להשקפת עולם, לתפיסת מציאות.²⁸⁴ במושג כרונוטופ מכוון בכטין לאופן בו משהו מסוים חווה ותופס מרחב וזמן. הכרונוטופ משמש מונח מעבר בין ההיגד הבודד לבין המכלול התרבותי בו הוא מתקיים, ומציב את הקורא בנקודת מבט ייחודית כ"אדם השלישי" בדיאלוג.²⁸⁵

הלנה רימון משרטטת היבטים מרכזיים של הכרונוטופ, אשר בין השאר מגלמים את ההיבט הריאלי, הקשור במציאות החברתית-היסטורית, בו הכרונוטופ נתפס כמקום שמכתיב את פעולתם של בני האדם ואת טיב המגעים החברתיים ביניהם; ואת ההיבט הטרנס-היסטורי, העל-אינדיבידואלי, בו לכרונוטופ יש שורשים מיתולוגיים וקונוטציות סימבוליות.²⁸⁶

מחברי האנציקלופדיה של גטו לודז' כתבו מתוך כרונוטופ אליו נקלעו שלא מבחירה. בפרק זה אנסה להתוות "כרונוטופ גטו" בו נוצרה האנציקלופדיה וכפי שמגולם בה, בניסיון לאתר, לסווג ולהתקרב להבנה של חווית הקיום האנושי בגטו ותפיסות המציאות של תושביו.

²⁸³ מיכאיל בכטין, *צורות הזמן והכרונוטופ ברומן: מסה על פואטיקה היסטורית*, כנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאים לאור בע"מ ומכון הקשרים, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, אור יהודה ובאר שבע 2007 (להלן: בכטין, *צורות הזמן והכרונוטופ ברומן*), עמ' 13.

²⁸⁴ רות גינצבורג, "זמנו של מקום ומקומו של הזמן: על הכרונוטופ של בכטין", *מחקרי ירושלים בספרות עברית*, כרך יט (2003) (להלן: גינצבורג, *על הכרונוטופ של בכטין*), עמ' 351.

²⁸⁵ המושג נשאר בהיבטים רבים פתוח לפרשנויות. ראו למשל: גינצבורג, *על הכרונוטופ של בכטין*, עמ' 353; הלנה רימון, "הזמן והמקום של מיכאיל בכטין", בתוך: מיכאיל בכטין, *צורות הזמן והכרונוטופ ברומן: מסה על פואטיקה היסטורית*, כנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאים לאור בע"מ ומכון הקשרים, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, אור יהודה ובאר שבע 2007 (להלן: רימון, *הזמן והמקום*), עמ' 286.

²⁸⁶ רימון, *הזמן והמקום*, עמ' 290.

מרחב

האנציקלופדיה נכתבה בתוך גטו סגור ה"נבדל בקפדנות מיתר חלקי העיר", מוקף גדר ונשמר מבחוץ. "את הגטו חצו שני רחובות מעבר שחילקוהו לשלושה חלקים. [...] בכדי להגיע מחלק אחד של הגטו למשנהו הוכרחו הבריות לעבור את הגשרים או ללכת דרך השערים". "קרונות החשמלית, שעברו דרך הרחובות הללו, צוידו בדלתות וחלונות, הסגורים באופן הרמטי, ובליווי איש שופו". הרחובות גודרו בגדר תיל ולאורכם ניצבו חיילים גרמנים.²⁸⁷

כל מרחב הגטו היווה איום וסכנה לתושביו, הם נעו במבוך סגור, מוגבלים בתנועתם וחוששים בדרכם. החופש המרחבי נגזל מיושבי הגטו ואיתו ביטחונם האישי. בשום מקום ברחבי הגטו לא הייתה ליהודים תחושה אמיתית של בית – אחד מבסיסי הסדר החברתי ויסוד מרכזי בזהותו של אדם – המשקף ביטחון, שייכות, פרטיות וחירות.

הגטו היה עולם קטן ומבודד.

כלפי חוץ "האוכלוסייה היהודית הודחה מכל עמדותיה הכלכליות והחברתיות", וכלפי פנים היו לו "חוקים ייחודיים משלו ומוסר ייחודי משלו". גם בכיכר בלוטי האזור (הכביכול) "ניטראלי של הגטו, מקום בו נמצאו מתוך הכרח, יהודים וגרמנים במגע מתמיד" ניתנה ליהודים תחושת הבידוד והסגר. "בצריף אחד בכיכר בלוטי נמצא מתקן לחיטוי בשביל יהודים ובשביל סחורות שנשלחו העירה. הגטו נחשב למוקד של מגפות".²⁸⁸ ביציאה ממרחב הגטו ולקראת מגע אפשרי עם גרמנים, נכפה על היהודים להיטהר מהמציאות שלהם, מחייהם.

החדשות דיווחו על "תוכנם של כל הדברים שהתרחשו לא בחוץ, בעולם הרחב, אלא במסגרת חיי הגטו". שמועות הפכו לעובדות וכל זאת בגלל "עצם מהותו של הגטו, [...] וניתוק הגטו מהעולם, מהמציאות וממהלכם הטבעי של דברים".²⁸⁹ יש את הגטו ויש את השאר. המלחמה וה"חוץ" הפכו לא רלוונטיים לאדם בגטו, הוא רק ביקש להיות מוזן בחדשות הפנימיות על עתידו הקרוב. הבסיס האוטנטי של המציאות איבד את משמעותו.

"השלטונות שמחוץ לגטו, שברשותם נמצאו הגטו ותושביו" כמעט ואינם מוזכרים באנציקלופדיה. לא זו אף זו, כאשר התערבו הגרמנים בחלוקת מצרכי מזון עבור האוכלוסייה היהודית, 'האשימו' אותם

²⁸⁷ גטו סגור [Zamkniete Getto]; רחובות מעבר [Ulice Przejazdowe]; גטו A,B,C [Getto A,B,C]; שער [Tor]; רכבת

רחוב חשמלית בגטו [Elektrische Strassenbahn Getto].

²⁸⁸ עזרה [Opieka]; הכרוניקה, כרך ד', עמ' 345-346; כיכר בלוטי [Baluter Ring].

²⁸⁹ חדשות הגטו [Getto Neues].

הכותבים כי עשו זאת "מבלי להתחשב בתנאים המיוחדים של הגטו", וכי גרמו על ידי כך "לאי-סדר בשטח זה של האוטונומיה בתחום הגטו".²⁹⁰

"מדינתנו שבגטו" התנהלה כאוטונומיה כלפי פנים וכבובה על חוט כלפי חוץ. בתוך המרחב המצומצם התפתחו אפילו תתי-מרחב מתוחמים עוד יותר.

אזור מרישין היה "מעין עולם קטן בפני עצמו" והפך להיות "השכונה האוטונומית של הגטו", ובחלוקות המצרכים "היו אישורים כלליים לכל האוכלוסייה של הגטו [...] והיו אישורים 'מקומיים'".²⁹¹

הגרמנים ציוו על תושבי הגטו להרוס גושי מבנים בשוליו של הגטו ובצמוד לו. פעולות אלו נעשו מימיו הראשונים של הגטו ועד אחריתו – ככל שאוכלוסיית הגטו הידלדלה, הלך והתמעט גם המרחב הפיסי שלו. היהודים נאלצו לפרק את בתיהם שלהם. ניתן לומר כי היהודים צוו להרוס את עולמם.

חומר הגלם שהופק מפירוק הבניינים נוצל, כאשר "האבנים, הלבנים, [ו]חומרי אינסטלציה מתוך תלי החורבות הוצאו מהגטו. לרשות הגטו לא נמסרו אלא העצים וכיסוי הגגות בלבד".²⁹² הגטו מוצג כגוף אורגני ההולך ומתרוקן מתוכן: מוציאים את בשר הפרי, משאירים את הקליפה.

חומת הגטו שימשה כממברנה (קרום) בררנית. בתהליך אוסמוזה מבוקר נכנסו לגטו אספקת מזון מצומצמת וקצובה, סיגריות באיכות מפוקפקת, "כמויות גדולות של נעליים ישנות" ושאר חומרי גלם למלאכה ולתעשייה. היציאה הייתה ריקון כפוי של חפצי ערך – כסף, תכשיטים, בולים²⁹³ – שהוחרמו, של תוצרי המפעלים והסדנאות, ושל אנשים, שהובלו כלא-אנושיים, כחפצים, בקרונות בקר לעבודות כפייה או למחנות ההשמדה.

וכך, התפתחו במרחב הגטו תופעות ייחודיות.

רוזנפלד רשם במחברתו שהשינויים של כל התפקודים החברתיים, האינטלקטואליים והכלכליים אותם כפו תנאי הגטו הקיצוניים, הביאו עמם שינויים בכל התפיסות המקובלות ויצירה של שפה ומינוחים

²⁹⁰ שלטון [Macht]; איבן תוקע בשיפר [Ivan blust Schoifer].

²⁹¹ חוב (אישור) [Zadluzenie]; פוזננסקי, יומן, עמ' 163, 185, 190; הכרוניקה, כרך ג', עמ' 408; הנהלת מרישין [Vorstand]

[Marysin].

²⁹² מקום פירוק הבניינים [Abbruchstelle].

²⁹³ בין השנים 1941-1943 רכשה המחלקה הפילאטליסטית של הבנק [Philatelistische Abteilung der Bank] אוספים וקולקציות של בולים נדירים עבור השלטונות הגרמניים.

ייחודיים. "חופש התנועה וחופש הפעולה נעלמו. [...] ההתמרה של צורות החיים כפתה טרנספורמציה של התפיסות המקובלות".²⁹⁴

"בגטו על החיים המיוחדים שבו [...] הבלגן הוא תופעה טבעית" המתרחשת "באופן 'נורמלי'"; פרוטקציה "נעשית ליסוד הקיום בגטו"; חנופה הייתה "התכונה העיקרית שאפשרה קיום ותנאי קיום"; ובלעדי "פעולות שתדלנות [...] אי אפשר היה להתקיים בגטו".

"אדם וכלי אוכל בידו היו ממראותיו האופייניים של הגטו"; הייתה מי שכונתה מחלת הגטו; והתפתחה "שפת העם של הגטו" – "שפת הדיבור של הגטו".²⁹⁵

צמצום המרחב הביא עמו צמצום גם של השפה – שפה הן כמערכת המילים המדוברת והן כמכלול קודי ההתנהגות.

"במשרד הדירות היה מקובל אז המונח Umsiedlung [העברה], כלומר עקירה ממקום אחד לשני, שיכונם של המועברים בדירות. Umsiedlung אינו מציין את המושג של הגירה מעיר לעיר, או מארץ לארץ, אלא יציאה מרחוב אחד לשני, מדירה אחת לשנייה".²⁹⁶

בין היתר "נמחק מהמילון – עם יוצאים מן הכלל מועטים – המושג 'משפחה'". "חיי הגטו על תנאי החיים הספציפיים שלו – רעב, דירות משותפות לשכנים לא מתאימים, תנאים פיסיים וסניטריים קשים וכדומה הם לעתים קרובות הגורם למחלוקת בין הבעל לאישה". ה"חיסרון המוחלט במרחב פרטי" היה תוצאה ישירה של צמצום וסגירת המרחב כולו. חיסרון זה פגע נואשות בחיי המשפחה:

עצם קיומה של המשפחה כשלעצמה, כפי שנבנתה במרחב המצומצם של הגטו, עמדה בסימן שאלה. חלק גדול מבני המשפחה מופרדים זה מזה, אם בשל בריחה מתוזמנת ואם בשל גירוש, כך שבני המשפחה היחידים אפילו לא יודעים האם והיכן חיים קרוביהם. מצב זה מטיל מטבע הדברים צל כבד על אלו שנדחקים יחדיו בפינות הצריפים של הגטו. אולם כאן אין הם חולקים עם עצמם את החדרים העלובים ביותר, אלא הם חולקים אותם עם אומללים אחרים, שכזרים מביאים לאינספור חיכוכים. קל וחומר שהאינטימיות של היחסים בין בני זוג נפגעת גם היא. לכך יש להוסיף את העובדה שהמטרה העיקרית של הנישואים, הבאת ילדים, נתקלת בקשיים גדולים במיוחד.²⁹⁷

²⁹⁴ Rosenfeld, Notebooks, p. 231.

²⁹⁵ בלגן [Balagan]; פרוטקציה [Protekcja]; זולין [Wazelina]; ואהבת לרעך כמוך [Weohawta L'Reacha]; מחלת הגטו [Gettokrankheit]; יחסן [Jachsantowka]; כובע תמורת מגבעת [Kamocho]; כלי אוכל [Menaschka]; מחלת הגטו [UM – Abteilung für Eingesiedelte]. עמ' 235.

²⁹⁶ אום – מחלקה בשביל המועברים לגטו [UM – Abteilung für Eingesiedelte].
²⁹⁷ חיי משפחה [Familienleben]; ויינברגר רומקובסקה רגינה [Wajnberger Rumkowska Regina].

והיו גם מי שראו נקודות אור בכפיית המרחב המבודד, וטענו כי "היות שהגטו נסגר וגרים בו יהודים בלבד, הגיעה השעה לקיים מצוות מזוזות בכל היקפה, בדלתות ובשערים".²⁹⁸

האנשים עליהם נכפה לחיות במרחב הסגור נאלצו לבצע התאמות הכרחיות, ועל הכושלים בכך היו השפעות הרסניות. "החיים היו חזקים מהתפקידים שהעמידה לפניה האגודה [שמירה על כשרות] ולאחר מלחמה בתחנות רוח, שנמשכה שנה בערך, נפסק קיומה".

אך לא מדובר רק על התאמתה או גסיסתה של הפעילות הציבורית, התושבים עצמם היו מוכרחים "להסתגל לתנאי הגטו", ומי שלא צלח בכך "הולכות השולל של הגטו הרגו אותו לאחר זמן קצר למדי". חשיבות המרחב וההסתגלות לו מקבלת מימד נוסף בעובדה, כי "התמותה היא גדולה יותר אצל המועברים מערים אחרות, מחוץ לליצמנשטט, מאשר אצל תושבי לודז' הקדומים".²⁹⁹

בסופו של דבר "האנשים שעזבו את הגטו או מתו, נמחקו מרשימת הצרכנים" – במרחב הגטו אנשים היו בסך הכל צרכני מזון ותו לא.³⁰⁰

ניתן לומר כי מרחב הגטו הלך וסגר על תושביו והילך עליהם אימים. חופש התנועה נלקח מהם וחומות הגטו שימשו הן חיץ פיזי והן חיץ מטאפיזי בין החוץ והפנים. מציאות החוץ איבדה את משמעותה בפנים, והגטו התנהל כאוטונומיה לא רק ברמה הבירוקרטיית, אלא בעיקר מבחינת תפיסות המציאות והתפקודים החברתיים. המרחב הסגור כפה שינויים בכל תחומי החיים, וכרסם בתושבי הגטו פיסית ונפשית.

²⁹⁸ שם – שומרי מזוזות [Schem].

²⁹⁹ אגודת פה קדוש [Pe Kaddosch]; יופה [Joupe]; גוטמן רוברט, צייר [Guttman Robert, Maler]; מקרי מוות בגטו

[Zgony w Gecie].

³⁰⁰ עקל [Blockieren].

לגטו היה זמן משלו. ביולי 1942 נרשם בכרוניקה:

בגטו יונהג סופסוף זמן גטואי ממוצע. [...] יותקן בכיכר שוק בלוטי שעון חשמלי ראשון, המורה את הזמן הנכון. עד כה הורה כל שעון בגטו שעה אחרת; הרבה צרות לתושבי הגטו גורם הזמן הבלתי מתואם והבלתי מוסדר. [...] למעשה כל שעון מורה אצלנו אחרת. [...] אין צורך להוסיף כמה אי הבנות ואי נעימויות בעבודה נגרמות על ידי כך.³⁰¹

המרחב הפיסי המצומצם שנכפה על תושבי הגטו הוגבל גם בזמן. הגרמנים הטילו על הגטו עוצר – **שעה של סגירת שערים [Sperrstunde]**. בשנים הראשונות נאסרה על היהודים ההליכה ברחובות הגטו במרבית שעות החשכה. החל מסתיו 1942 הונהגה עבודת לילה ברסורטים השונים והמשטרה הפסיקה להקפיד על שעות העוצר, למעט ברחובות הסמוכים לגדרות התיל שחצצו בין הגטו לבין העולם החיצון.

גם בתפיסת הזמן מסתכלת האנציקלופדיה פנימה וכמעט שאינה מביטה כלפי חוץ. "השואה היא אירוע של זמן דחוס" טוען דן דינר, "השואה כמאורע קצר מועד של רדיקליות מוחלטת לוכד במערבולתו את כל העידנים שקדמו לו ושבאו לאחריה".³⁰² נדמה כי טענה זו, כמו גם אמירתו של פרימו לוי (Levi), "לדידנו, עצרה ההיסטוריה את מהלכה",³⁰³ נכונות גם במקרה הנבחן כאן.

יושבי הגטו נידונו לניתוק כמעט מוחלט מכל תחושת זמן "נורמלית": לא ידעו את משכה המשוער של המלחמה, עד מתי יישארו כלואים, כמה זמן יוכלו להחזיק מעמד, והאם קרוביהם ומכריהם – שחיברו אותם לעבר – נותרו בחיים. בגטו ניטשו אמנם ויכוחים על סוגיית הזמן,³⁰⁴ על תחושות הזמן השונות מאדם לאדם בהתאם לנסיבות האישיות, ועל תפיסות ייחודיות של זמן – אך מבחינת האנציקלופדיה הזמן החיצוני עמד מלכת.

מיכאל מארוס (Marrus) טוען כי הגבלות הזמן, העוצר והסכנות שכרוכות בהם "היו משום מעמסה נוספת שהכבידה על חיי היהודים ודחקה כמה מהם אל סף רעב". מרחב הזמן המוגבל היה כרוך במרוץ יומיומי

³⁰¹ הכרוניקה, כרך ב' עמ' 128, 138. השעון בגטו הוזה ב-10-15 דקות קדימה כדי למנוע איחורים לעבודה. העבודה הייתה מתחילה לפי שעון הגטו ומסתיימת 10-15 דקות לאחר הזמן, כלומר לפי הזמן שמחוץ גטו (שם, עמ' 138, ה"ש 33).
³⁰² Dan Diner, "Restitution and Memory – The Holocaust in European Political Cultures", *New German Critique*, No. 90 (2003), p.43.
³⁰³ מיכאל ר. מארוס, "להרוג את הזמן: תפיסות זמן יהודיות במהלך השואה", *זמנים: רבעון להיסטוריה*, גיליון 55 (1996) (להלן: מארוס, תפיסות זמן), עמ' 40.
³⁰⁴ במאי 1942 רשם רוזנפלד: "הכול מסתובב סביב שתי שאלות: 1. האם אין אנחנו עומדים לרעוב למוות? 2. האם הגאולה תגיע בזמן?" (Rosenfeld, Notebooks, p. 60).

בהול של עמידה בלוחות זמנים – קניות, עבודה וחזרה הביתה בזמן. כל חריגה מלוחות הזמנים המוקצבים גררה – רעב, מעצר ואף סכנת מוות.³⁰⁵ "היום הוא דחוס" כתב פרימו לוי, "צריך היה לדאוג לסיפוק הרעב, להתחמק מעבודה מאומצת ומקור, להתחמק ממכות".³⁰⁶

'דחיסות' הזמן וצמצומו גרמו לכך שאור השמש לא יכול היה לשמש מזור ל"מחלות שנגרמו מחוסר ויטמינים שונים. [...] כיוון שרוב תושבי הגטו עבדו עד השעה חמש אחר הצהריים במפעלים, ויום א', החופשי מעבודה, היה כולו קודש לצבירת מצרכי מזון, עצים, פחמים וכו', וכן לעבודות במשק הבית". סיבה זהה הביאה ל"הסתערות" המונית על אותם מקומות ציבוריים באותן שעות, "הסתערות זאת גרמה להתהוות שורה ארוכה של הרוצים להיכנס לחנות ואלה היו את התור" ואת הסיטואציות האלימות שסביבו.³⁰⁷

ניתן להגדיר את חווית הזמן של תושבי הגטו גם כ"להמתין בפחד"³⁰⁸ – זמן אינסופי בהמתנה למזון, לאישור, לגירוש, מלווה בפחד מהשוטרים ומהאלה, מבעלי פרוטקציה ושררה ומהלא-נודע.

אידה פינק (Fink) כתבה על חווית הזמן בשואה: "היו לנו אמות מידה אחרות לזמן"; "ישבנו שם שעה, אולי שעתים, אינני יודעת, שהרי אז חדל להתקיים הזמן הנמדד במידות מקובלות"; הזמן "לא נמדד בחודשים ושנים" אלא בסימנה של המילה "אקציה".³⁰⁹

לאורך כל האנציקלופדיה מתוארת השפחה – הגירוש הגדול בספטמבר 1942 – כקו פרשת המים של הגטו. המונח "שפחה" עצמו, כלומר עוצר, גם הוא מונח של זמן. הגבלת זמן. חסימת זמן:

לפני השפחה עבד [הרשקוביץ] מהגטו החוצה עם לקוחותיו הפולנים שבעיר. לאחר השפחה החל כמובטל לחבר שירים אותם שר בפני חבריו; התזמורת הקבועה הופיעה רק עד לבוא הימים יוצאי הדופן של השפחה בספטמבר 1942; עם סגירת בית התרבות כמוסד בידורי – לאחר הגירוש בספטמבר 1942 – הגיעו גם הופעות הרביו לסופן; מכבר היו קיימות תכניות בעלות היקף גדול, ברם הן נדחו מפני מאורעות ספטמבר 1942.³¹⁰

³⁰⁵ מארוס, תפיסות זמן, עמ' 32-33.

³⁰⁶ פרימו לוי, *השוקעים והניצולים*, הוצאת עם עובד, תל אביב 1991, עמ' 57. הדברים נכתבו על מחנה אושוויץ, שהיה אינטנסיבי וקיצוני יותר בתנאיו, אולם בהתאמה הם נכונים גם למציאות הגטו.

³⁰⁷ **אויטמנוזה** [Avitaminose]; **תור** [Kolejka].

³⁰⁸ מארוס, תפיסות זמן, עמ' 41.

³⁰⁹ שם, עמ' 28.

³¹⁰ **הרשקוביץ יענקל** [Herszkowicz Jankel]; **בית התרבות** [Kulturhaus]; **רביו** [Revue]; **תערוכה** [Ausstellung].

ילדים הסתגלו מהר יותר וטוב יותר למציאות החדשה. בנוסף לעובדה שרבים מהם פרנסו את הוריהם, באנציקלופדיה נרשם כי "עבור הילדים שכבר נמצאים שם מהווה החיסרון המוחלט במרחב פרטי של כל הנוגעים בדבר, לא פחות מאשר ברכה".

הילדים אמנם הורחקו "מעולם הילדות על כל קסמיו"³¹¹, אך ניצלו את המציאות לשדרוג מעמדם. שעון הגטו תקתק בקצב שונה והתנהג כשעון שאינו מכויל כהלכה, מבנה המשפחה השתנה:

לעתים תכופות קורה הדבר שילדים קטנים חשובים יותר מבחינה כלכלית לקיום התא המשפחתי מאשר ההורים! כיצד יכולים לשרור במצב כזה צייתנות וכבוד להורים, כשהדיבר – כבד את אביך ואימך – הופך למילים ריקות. מחסור ומעל לכל רעב פועלים באופן הרסני. מתוך כך קורה לעתים תכופות שבמציאות המבעיתה כל דבר שנהוג היה לתאר כפנטזיה, הופך למציאות; לפני המלחמה היו בוחרים לעבודה זו [יישור מחטי סריגה] מומחים מיוחדים מבין המבוגרים, בגטו ביצעו עבודה זו ילדים בגיל 10-17 שנה.³¹²

הזמן המזורז השפיע בתחומי חיים רבים בגטו וכמובן על החיים והמוות עצמם:

ילדי הגטו המציאו בקיץ 1943 משחק בכפיסי עצים, אולם למרות שהיה מקובל מאוד, "בסתיו 1943 נעלמו הקסטנייטות חיש מהר כדרך שהופיעו". זמן מואץ: הומצא, שחק, "מילא את החצרות ואת הרחובות" למספר חודשים ונעלם. ניתן לשער שחומרי המשחק הפכו עם בוא הקור לחומרי הסקה.³¹³ ברוואלד לודוויק "נפטר בעוני בגטו [...] זמן קצר אחרי פטירת אשתו", ו"גירוש אשתו [של כספארי] בסתיו 1942 והתזונה הדלה בחודשים האחרונים פגעו קשות במלומד בן ה-72 והאיצו את סופו". ולבסוף, הכינוי הטראגי של "מי שנמצא פסיעה אחת ממתת רעב" המלמד כי "ימיו של אדם כזה היו ספורים" – מודעת אבל או שעון חול. אותו שעון חול שהולך ואוזל ככל שמצטמצם המרחב.³¹⁴

הזמן החיצוני עצר ואילו שעון הגטו היה בלתי מכויל – מוגבל, דחוס ומזורז. כל זאת כאשר כל מה שתושבי הגטו ניסו לעשות – לפחות על פי הצהרותיו של רומקובסקי לגבי מדיניות ה"עבודה ושקט" – הוא בסך הכל "להרוויח" זמן.

³¹¹ הכרוניקה, כרך ג', עמ' 484-485.

³¹² חיי משפחה [Familienleben]; מחלקת המתכת ב' [Metallabteilung II].

³¹³ קסטנייטות [Kastagnetten].

³¹⁴ ברוואלד לודוויק [Berwald Ludwik]; פרופ' כספארי וילהלם [Caspary Wilhelm, Professor]; מודעת אבל [Klepsydra].

כרונוטופ גטו

המרחב והזמן בגטו כפי שעולים מן האנציקלופדיה נעו בשני צירים – חיצוני ופנימי. מחוץ לגטו המרחב והזמן כמו עמדו מלכת, ואילו בתוכו המרחב הכפוי והמצומצם שינה את קצבו של השעון והפך את הזמן למזורז.

תושב הגטו מיהר, חיכה, הזדרז, המתין אבל למעשה נשאר במקום, לא התקדם, היה סטטי. הזמן נע בהילוך מהיר אבל לא זז. מחוגי השעון סבו סביב צירם אך הזמן עמד מלכת. החיים הפנימיים נעו במעגלים אך כלפי חוץ קפאו במקומם. ילד ביצע את תפקידי הוריו אבל לא חווה את ילדותו, ולא נהיה מבוגר אלא נשאר ילד.

אבקש להשתמש בהשאלה במעט ממילותיו של בכטין³¹⁵ בתארו שני אבות טיפוס של כרונוטופים – "הטירה" ו"העיר" – המבנים מארג של מרחב וזמן דומים לאלו העולים מהאנציקלופדיה, בניסיון להגדיר "כרונוטופ גטו":

בגטו קיימת השתרגות של התחום ההיסטורי והציבורי-פומבי בתחום הפרטי ואף האישי במובהק. תווי ההיכר המוחשיים והגלויים לעין של הזמן ההיסטורי, וכן של הזמן הביוגרפי ושל זמן הווית היומיום, רוכזו ועובו כאן, ובה בשעה הם שלובים אלה באלה ללא הפרד, מותכים כל כולם עם פרטי ההוויה המקומית לתווי ההיכר האחידים של התקופה. גטו כזה הוא מקום שהזמן בו הוא זמן מחזורי של הווית היומיום. כל שנמצא כאן הוא "קיום" החוזר על עצמו. מהלך הזמן נעדר יסוד של התקדמות היסטורית, הוא נע בחוגים צרים: חוגו של יום, חוגו של שבוע, חוגו של חודש, חוג החיים כולם.

היום לעולם אינו יום, השנה אינה שנה, החיים אינם חיים. אותן פעולות יומיומיות, אותן שיחות על אותם נושאים, אותן מילים וכדומה – כל אלה חוזרים על עצמם מדי יום ביומו. אנשים החיים בזמן הזה אוכלים, שותים, ישנים. זהו זמן מחזורי של הווית יומיום שגרתית.

תווי ההיכר של הזמן הזה פשוטים, גשמיים באורח גס. הזמן כאן נעדר מאורעות ועל כן נדמה כאילו עמד מלכת. זהו זמן סמיך, דביק, זמן המזדחל לאטו במרחב. ורק שעון החול האנושי מתקתק ואוזל.

³¹⁵ בכטין, צורות הזמן והכרונוטופ ברומן, עמ' 174-175.

פסידו

כאמור, "כרונוטופ גטו" מתאפיין בשינויים של כל התפקודים החברתיים, האינטלקטואליים והכלכליים, ובטרנספורמציה של התפיסות המקובלות.

הסממן הבולט ביותר לכך, כפי שבא לידי ביטוי באנציקלופדיה, הוא פְּסִידוֹ – "תחילת במילים לועזיות בהוראת כאילו, לכאורה, מזויף, מדומה".³¹⁶ הכוונה היא להתפתחותו של עולם מושגים-פעולות-חפצים מקביל, 'לְדִ', קוסמוס שלם של תחליפים. לאון הורביץ הגדיר זאת מתוך הגטו "זוהי פארודיה, דימוי עטוף של משהו אמיתי".³¹⁷

באוקטובר 1942 נרשם בכרוניקה:

חינו מורכבים משורה שלמה של תופעות שאינן בולטות, המתעלמות לעתים קרובות, כליל מתשומת ליבנו והמהוות לעיתים מהפך של ממש ביחסים השוררים עד כה, ומבטלות אפילו מסורת עתיקת יומין, אשר טופחה ונשמרה בקפדנות על ידי אבותינו. מאות שנים חיים רגילים לא הצליחו לקעקע את המסורת, כאשר השינויים האיטיים היו כמעט בלתי נראים. כאן, בגטו, התחוללו תמורות כה פתאומיות וכה יסודיות, אשר כרגיל לא מסוגל היה שום דמיון להעלות אותו אפילו בחלום.³¹⁸

בקופסאות שימורים למשל, השתמשו בגטו כבכלי מטבח כיוון שחסרו כלי חרסיה וזכוכית. בנוסף, "במשפחות רבות השתמשו בקופסאות הריקות לנטיעת פרחים וירקות והן קישטו בכל מקום את אדני החלונות. על ידי זה נתקבל רושם של קורת-רוח ונחת, אף על פי שמאחורי החלונות שררו עוני, רעב ומחלות מוות".³¹⁹ האנציקלופדיה מציינת במפורש כי מדובר על נחת לכאורה – כווילון המכסה את הטרגדיה – ומגלה בכך "מודעות עצמית" החושפת את ההונאה ההסתגלותית הטראגית.

תושבי הגטו בנו לעצמם פסידו מציאות. הוקמו שירות טלפונים מקומי, מערכת דואר ש"נועדה לשימוש פנימי לקשרי דואר בתוך הגטו בלבד" ורכבת חשמלית – שנבנתה מצי קרונות "גרוע" ומרשת חשמלית "המורכבת מחלקים ישנים ומשומשים" – שלמעשה הגיעה לשום מקום. תעודות הזהות איבדו את מעמדן

³¹⁶ מילון ספיר, עמ' 884.

³¹⁷ Adelson and Lapides, Community under Siege, p. 133.

³¹⁸ נכתב בהקשר של חתונות בגטו. הכרוניקה, כרך ב', עמ' 300.

³¹⁹ קופסה [Puschke].

לטובת כרטיס הלחם, בסיגריות בלגיות לא היה "כל סימן של טבק אמיתי", ואת מקומם של התכשיטים שנאסרו ירשו חפצי קישוט מתוצרת הגטו.³²⁰

כסף הגטו משול היה ל'כסף מונופולי' כיוון שהיה חסר ערך מחוץ לגטו. ישראל לובלינסקי כונה ה"מיליונר הראשון של הגטו", וזאת לא בגלל שצבר הון אלא כיוון שהיה מנהל מחלקת הסריגה שייצרה בהצלחה מיליוני כיסויי אוזניים עבור הצבא הגרמני. מאידך, בגלל שינויי ערך המטבע התכופים יכולת "להפוך למיליונר בגטו ולמות ברעב במיטת הכסף שלך". "אוצרותיו הטבעיים של הגטו" היו שאריות של פחם שנזרק בעידן שעוד לא היה בו מחסור. ואפילו אלכימיה ניתן היה למצוא בגטו, אבל הפוכה, שהפכה זהב ללחם: "מחיר כיכר לחם – מטבע הזהב של הגטו – הגיע לפסגה".³²¹

השפה הועתקה למציאות החדשה וסימנה בה דברים ריקים מתוכן ודלים. "התואר 'מהנדס' ניתן מטעמי אדיבות", מבלי שהייתה לנושא ההשכלה וההכשרה המתאימה, ו"תלמידי רפואה, שטרם סיימו בית ספר גבוה, שימשו כרופאים בשירות הבריאות". דירת לוקסוס נחשבה לכזו כיוון "שנמצא בה מתקן גז פעיל או בית שימוש", ובתי ההבראה היו מבוקשים מאוד כיוון ש"שרר [בהם] ניקיון מופתי, טעם טוב בסידורים, שירות אדיב, וכן מזון בריא וטעים".³²²

עוגה, שבאופן אירוני "שימשה תחליף נעים ללחם",³²³ הכינו בגטו "מתפוחי אדמה מרוסקים, מעורבבים בקצת קמח או בצנון מרוסק, קולרבי וכו'. תחליף קפה, ממותק בסכרין, בתוספת תבלינים, מבושלת ברותחים, כעין פודינג, במשך שעה או שעה וחצי". הכל ביכאילו, הכל 'לידי': את הקמח מחליף הצנון, את הסוכר – סכרין, את הקפה – תחליף קפה, את האפייה – בישול. מה הפלא שיוצא "כעין" פודינג.³²⁴ הסלט הוכן "מפסולת בצירוף תפוחי אדמה" ונמרח על לחם או בושל כמרק. המרק "ראוי היה אך ורק להישפך", כיוון ש"שלושת המרכיבים החשובים נעדרים ממנו: פחמימות, שומן וחלבון", ואילו הפקידה שחילקה אותו במטבח הקהילה הפכה מדמות אפורה ל"נושא לקנאת המוונים".³²⁵

³²⁰ הכרוניקה, כרך א', עמ' 239; חותמות דואר [Poststempel]; בולי דואר [Briefmarken]; רכבת רחוב חשמלית בגטו [Elektrische Strassenbahn Getto]; תעודות זהות [Identitatskarte]; סיגריות בלגיות [Belgische Zigaretten]; חפצי קישוט בגטו [Galanterja zdobnicza w gecia].

³²¹ רומקי [Rumki]; לובלינסקי ישראל [Lublinski Jzrael]; Adelson and ; Adelson, Sierakowiak, pp. 167-168.

³²² Lapidés, Community under Siege, p. 133; זלקוביץ, רשימות, עמ' 59; אונגר, לודז', עמ' 185. מחלקת [Wydzielacz(ka)]; מהנדס הגטו [Getto-Ingenieur]; רופא עוזר [Hilfsarzt]; דירת לוקסוס [Mieszkanie].

³²³ [Luksusowe]; רומקובסקה הלנה [Rumkowska Helena].

³²⁴ מארי אנטואנט מתהפכת בקברה.

³²⁵ עוגת הגטו [Babka].

³²⁵ חלאפוס [Chlapus]; Rosenfeld, Notebooks, pp. 25, 85; סלט [Salatka]; רוטב סלט [Salatunke].

על משמעות הפסידו-מטבח רשם ציטרין כי "כל התחליפים האלה [...] מרמים את קיבותיהם של תושבי הגטו". לא מפתיע עם כך הומור הגטו שכינה את תוספת המרק כ"פילגש של האדון הנכבד".³²⁶

גם ילדי הגטו מילאו את החללים שהותיר המחסור – "הם ממציאים להם בעצמם צעצוע, שימש תחליף לכל אותם הדברים, העשויים לשעשע ילדים בכל מקום, בו חיים בני אדם" – והמצואו כלי משחק, קלפים ונגינה.³²⁷

"כתרופות שימשו כמויות קטנות של שמן דגים, וויגנטול והקרנות חשמל", כאשר אפילו תחליפים לתרופות "כשמרים, סיבי חיטה, לחם שיפון שחור ופירות" – שבימים כתיקונם הינם מצרכים בסיסיים ולא תכשירים רפואיים – "לא באו בכלל בחשבון".³²⁸

האנשים החיים אינם אלא "ההמון המוכר של המתים-החיים בגטו", ואפילו למות אי אפשר כראוי – "סיבת המוות: אי ספיקת לב!" אף אחד בגטו לא מורשה למות מרעב.³²⁹

נוצר עולם אד-הוק שניזון ממונחי עולם קודם כטלאים להקנות פשר לעולם החדש. במקרים רבים מושגי העולם הקודם עוותו וסורסו על מנת להתאים ולגשר בין המציאות הגשמית לעולם הסימבולי שאבד.

סיכום

הגטו הסגור יצר תופעה ייחודית. מארג של מרחב מצומצם ומוגבל, וזמן המתקתק במהירות אך לא מתקדם. חיים פנימיים מגוונים שנעים בסיבובים ונעדרים יסודות של התפתחות היסטורית, והעדר זיקה ממשית לעולם החיצוני שתפשר בין העולמות השונים.

חופש תנועה שנגזל, חוסר שליטה בזמן, חומה בררנית וקיבוץ האנשים הכפוי גרמו להתמרה בתפיסות המוכרות, ויצרו 'טבעי' וינורמלי' חדשים לצד עולם שלם של תחליפים – מציאות חדשה של מרחב וזמן.

האנציקלופדיה, אולי יותר מכל רשימה אחרת, מגלמת בז'אנר שלה את המודעות לכרונוטופ החדש, ומנסחת במודע מדריך למשתמש, גם אם פיקטיבי.

³²⁶ ציטרין, מחברות, עמ' 145-146; **תוספת [Zusatz]**.

³²⁷ הכרוניקה, כרך ג', עמ' 484-485; **קסטנייטות [Kastagnetten]**; **סיגריית בלגית [Belgische Zigaretten]**.

³²⁸ **אויטמנוזה [Avitaminose]**.

³²⁹ ציטרין, מחברות, עמ' 156-157; Adelson and Lapides, Community under Siege, pp. 302-303.

2. פרשת נח

זקן היהודים. הוא רוצה לקחת את התפקיד של זה שבונה את תיבת נח. תיבת הגטו.

אוסקר רוזנפלד, 1943³³⁰

לקראת סיום אבקש לנסות ולקרוא את האנציקלופדיה באופן מעט שונה. קריאה שאינה בהכרח מדעית, אלא אינטואיטיבית בעיקרה. קריאה המספרת את סיפורו של זקן היהודים רומקובסקי, שקיבל הזדמנות בלתי חוזרת כראש הקהילה היהודית.

בסיפור זה רומקובסקי הוא נח – איש צדיק תמים הנה, בְּדִרְתָּיו – המנסה להציל את עם ישראל, קהילת לודז', מהמבול. לאנציקלופדיה אותה קוראים כ'פרשת נח' מספר מטרות, כאשר המרכזית ביניהן היא כתב הגנה לרומקובסקי בפני משפט ההיסטוריה.

לא סתם נבחרה פרשת נח לפרק זה, והרי הכותבים נתנו בה סימנים. אריה בן מנחם ויוסף רב – מתרגמי הכרוניקה – רשמו כי "ההתייחסות לכיבוש הגרמני, על מוראותיו, דומה במידה רבה ליחס לפגעי טבע". ואכן, מחוץ לתיבה "המלחמה" – "הרסה את כל הסימנים של חיי המסורת אצל יהודי המזרח, בתלבושת, טקסים ובסגנון חיים", והגרמנים פקדו "להקים מוזיאון יהודי קבוע [...] שבא להצדיק, ואפילו להראות כדבר רצוי, את השמדתו של העולם הזה". יום לאחר מינויו לזקן היהודים בלודז', ניגש רומקובסקי לארגן מחדש את המחלקה לעזרה סוציאלית כיוון ש"שרר בה – כמו בכל מנגנון הקהילה – תוהו ובוהו". בבתיה הבראה למיוחסים ניסו "ליצור תנאים חיצוניים". ובקריצה ניתן להזכיר כי אפילו כותבי הצגות הרביו שהועלו בגטו לקחו כמודל להשראה את תיאטרון "האררט" הוורשאי.³³¹

אוסקר רוזנפלד רשם ביומנו :

זקן היהודים. הוא רוצה לקחת את התפקיד של זה שבונה את תיבת נח. תיבת הגטו. הוא הולך בדרכו שלו לשמר אותה, גם אם זה יעלה באלפי קורבנות, הוא יעקור כל מה שיעמוד בדרכו, ינהג באלימות, יצליף. [...] הוא רוצה להיזכר בהיסטוריה כמושיע, שומר ישראל; הוא נראה כמו קיסר רומאי עם פמלייתו, [...] רואה את עצמו מנקודת מבט היסטורית. נביא. [...] רואה את עצמו נהיה גיבור של העם היהודי.³³²

Rosenfeld, Notebooks, p. 183.³³⁰

בן-מנחם ורב, למהדורה העברית, עמ' ט'; מחלקה מדעית [Wissenschaftliche Abteilung]; עזרה [Opieka]; רומקובסקה הלנה [Rumkowska Helena]; רביו [Revue].

Rosenfeld, Notebooks, pp. 183, 207-208.³³²

פי-אתך ראיתי צדיק לפני

הגטו סבב סביב רומקובסקי, וסביבו סובבת גם האנציקלופדיה. לא מדובר רק על מספר האזכורים – באחד מכל ארבעה ערכים – אלא גם בדברים שלא נכתבו, ובעיקר בדרך הכתיבה הממצבת אותו כמורם מעם, כדמות תנ"כית של ממש.

היעדרותם הבולטת מהאנציקלופדיה של הגרמנים ושל האופוזיציה של רומקובסקי מבית, מחדדת את מרכזיות שלטונו של זקן היהודים ואת האפשרות כי מדובר על כתיבה מטעם. השפה בה בחרו הכותבים מחזקת טיעון זה. הם מתאימים את התכנים לצרכיו – פרסונאליזציה – ומספקים לקורא מידע פנימי מנפשו של המנהיג – מוטיבציות, מחשבות, רצונות:

"לפי רצונו של הנשיא"; "הנשיא רומקובסקי חשב מזמן להעניק..."; "רצה זקן היהודים להבטיח את קיומם"; "הנשיא רומקובסקי, יצא מתוך הנחה, שמחובתו..."³³³

זוהי כתיבה מאדירה, המגלה טפח מישותו הפנימית של המנהיג, ובכך מבדילה אותו מאחרים וממצבת אותו כישות הוגה ומתכננת. לתכונות אלו נוספות גם שיקול דעת וחמלה:

"זקן היהודים איפשר לו להמשיך ולעסוק..."; "הנשיא לקח אותו תחת חסותו"; "מותג סיגריות בלגי, אשר [...] הוענק על ידי הנשיא..."³³⁴

האנציקלופדיה נוקטת בלשון המלמדת כי הכל בגטו היה של רומקובסקי או מטעמו:

הבנק של זקן היהודים; בית היתומים של הנשיא רומקובסקי; אמצעי המחיה המיוחדים של הנשיא; מעון האורחים של זקן היהודים; דירות מטעם זקן היהודים; תעודות זהות מטעם זקן היהודים; מוסדותיו של זקן היהודים; תלוש המזון מטעם הנשיא; אסירים של זקן היהודים; שירות הסדר מטעם היושב ראש.

מדובר על דרך כתיבה המדגישה את מעורבותו האבסולוטית של רומקובסקי בכל הנעשה בגטו, זירגון אשר נע על הרצף בין ריכוזי לבין מתרפס, ולכל הפחות – כתיבה מטעם.

³³³ ארכיון [Archivum]; אותות הצטיינות [Auszeichn Ungen]; מעון אורחים [Gaesteheim].
³³⁴ כספארי וילהלם, פרופ' [Caspari Wilhelm, Professor]; קרקאוור אמיל ד"ר רב [Krakauer Emil, Dr. Rabbiner]; סובור [Sobor].

מעשיו של רומקובסקי תרמו כמובן גם הם למיצוב דמותו "כנסידך במדינתו הקטנה". "נדבקו בו גינונים של מושל ריבוני" – בין השאר הוא "ציווה" להכין סידרת שטרי כסף של הגטו בחתימת ידו, ליצור חותמות דואר מיוחדות ליום הולדתו ולהנפיק בולי דואר עליהם התנוסס דיוקנו.³³⁵ זקן היהודים דאג כי הסיגריות האיכותיות ביותר יועמדו "לרשותו היחידה" – סמל סטטוס; הוא חתם על מרבית הגזרות שהוטלו על תושבי הגטו – שיטה ייחודית לו: 'המקל והגזרה'; וקבע כי ב"כל משרד של הגטו [תהיה] תלויה תמונה של הזקן, כמו מלך".³³⁶

עם כך, מה הפלא שבפגישה עמו בפברואר 1942, רבנים מיהודי מרכז אירופה "הבליטו על סמך מובאות מהתנ"ך את תפקידו ההיסטורי של כבוד הנשיא בתולדות היהודים בני זמננו ושליחותו מטעם ההשגחה".³³⁷

וְבָאתִי, אֶל-הַתְּבֵהָ – אֶתֶּה, וּבְנִיךָ וְאִשְׁתְּךָ וְנָשִׁי-בְנִיךָ אֶתְּךָ

'הנשיא' [Prezes] היה "לפני המלחמה – תואר מקובל לאישיות מובילה ומייצגת של מוסדות יהודיים", אולם "אחרי שמר מ.ח. רומקובסקי קיבל את ראשות הקהילה היהודית בלודז', היה זה התואר שלו בלעדית". כך גם תוארו של אחיו יוסף – **המנהל [Dyrektor]** – שניתן לו עם מינויו כמנהל בית החולים, ו"נשאר לו גם לאחר שעבר לתפקידים אחרים". ממש כמו היו תארי אצולה לבעלי דם כחול.

האנציקלופדיה מהללת גם את נשות האחים לבית רומקובסקי.

ויינברגר רומקובסקה רגינה [Wajnberger Rumkowska Regina], אשתו של זקן היהודים, "כבר בשנותיה הראשונות הראתה רצון חזק לעצמאות, [...] מתוך רצון לא להיות תלויה אפילו בהוריה האמידים". מדובר על אישה שהייתה דמות אונימיית לחלוטין עד לנישואיה בגטו בדצמבר 1941 עם רומקובסקי, אך האנציקלופדיה מספרת על 'רצונותיה' עשרים ושלושים שנה לפני פרוץ המלחמה.

אשתו של יוסף, **רומקובסקה הלנה [Rumkowska Helena]**, מוצגת על שלל פעילויותיה "הבלתי נלאות" למען הגטו, אותם "ניהלה תוך שיקול דעת רב ובמיומנות". רשימת הפעלים בערך אודותיה יוצרת, בלשון המעטה, העצמה של דמותה. על פי האנציקלופדיה הלנה רומקובסקה:

³³⁵ **אותות הצטיינות [Auszeichnungen]**; **חותמות דואר [Poststempel]**; **בולי דואר [Briefmarken]**.
³³⁶ **בלרינה [Ballerina]**; **איבאר [Ibar]**; **אום – מחלקה בשביל המועברים לגטו [UM – Abteilung fur Eingesiedelte]**;
Rosenfeld, Notebooks, p. 55.
³³⁷ ברקאי, בין מזרח למערב, עמ' 262.

הבינה; ייסדה; השתתפה; התערבה; עזרה; השתדלה; דאגה; הרכיבה את התפריט היומי; שאלה; בדקה; התעניינה; עזרה; טיפלה; השתדלה; לקחה על עצמה; לחמה; דאגה; הכניסה חידושים חיוביים; גינתה שחיתויות; דאגה לניקיון; הייתה מעורבת אישית; חילקה כרטיסי מזון.

מה יש לומר, משפחה שכזו.

ומפל-החי מפל-בשר שנים מפל, תביא אל-התבה – להחית אתך

רומקובסקי החליט כי "ראש מועצת היהודים, בתוקף זכויות האוטונומיה הפנימית של הגטו, יקבע בעצמו על מי לעזוב את הגטו", ובינואר 1942 אף הדגיש בנאומו כי "מהגטו יגורשו כעת רק אותם התושבים, אשר **לדעתי** גורל זה מגיע להם"³³⁸ (ההדגשה שלי. י.ק):

כשפרצה המלחמה רצה [אביגדור מנדל שטשנליווי] לצאת מלודז', בדומה לחלק גדול מהאוכלוסייה. הוא נשאר בעיר על פי פקודת ראש הקהילה, והוכנס לגטו.

בהגיע באוקטובר 1941 המגורשים הראשונים מהמערב אל הגטו, רצה זקן היהודים להבטיח את קיומם של אחדים מאנשים אלה.

פרצה מחלוקת בינו [מהנדס לאפ גז'גוז'] לבין היושב ראש רומקובסקי, על רקע האשמה שלו. הוא עזב את תפקידו ומאז לא מצא שום תעסוקה.

אסר זקן היהודים על החנויות את המכירה החופשית של תערובת קפה. איסור זה הוצא בכדי לשלול מצרך מזוני זה מהאנשים שנתחבאו (משום שלא רצו שיישלחו מחוץ לתחום הגטו) וניזונו מתערובת קפה זו – ועל ידי כך להוציאם ממחבואם.³³⁹

המטלה קשה וחורצת גורלות, אבל רומקובסקי דאג לבלעדיות, ו"כשמישהו מציע תוכנית לגבי הילדים הוא מכריז: 'אל תשחק את תפקיד מצילם הגדול של הילדים, זה התפקיד שלי'".³⁴⁰

³³⁸ הכרוניקה, כרך א', עמ' 300, 339.

³³⁹ שטשנליווי אביגדור מנדל [Szczesliwy M.]; מעון אורחים [Gaesteheim]; מהנדס לאפ גז'גוז' [Lapp Grezegorz]

[in]. מכירה חופשית [Freiverkauf].
³⁴⁰ Rosenfeld, Notebooks, p. 183.

ויעש, נח: ככל אשר צוה אתו, אלהים – פן עשה

את מדיניותו של רומקובסקי הנחה חזון העתיד, תמונת העידן שלאחר המלחמה, בה היה אמור למלא תפקיד חשוב, ולכן "הוא רוצה מאוד שכל החבורה הזו [בעלי זכויות היתר] תישאר במצב טוב עד העת בו יהפך לשליט של כל היהודים". בנאום שנשא בגטו בימי הגירוש של ספטמבר 1942, טען זקן היהודים כי בבחירת מדיניות הפעולה "לא היינו מודרכים על ידי המחשבה 'כמה יאבדו' אלא 'כמה ניתן להציל'".³⁴¹

לסיום 'פרשת נח' נותר רק לצטט את דוד שירקוביאק שרשם ביומנו:

לא פלא שהגרמנים אינם מעוניינים להתערב בענייניו הפנימיים של הגטו: היהודים יהרגו אחד את השני מצוין, ובינתיים הם גם יפיקו תועלת מקסימאלית אחד מהשני. [...]
הגרמנים לא יכלו למצוא אדם מתאים יותר מרומקובסקי.³⁴²

ואולי לקבל את מסקנותיה של דבורה לי פרסקוט (Prescott) המוצאת בקרונות הבקר – הגטו במקרה שלנו – בהם אספו הנאצים את היהודים במטרה להובילם למחנות ההשמדה, דווקא את ההיפוך של תיבת נח בה נאספו אנשים על מנת לשרוד.³⁴³

סיכום

ככל הנראה לא היה רומקובסקי צדיק. גם תמים לא היה והרי "יהודי מוזר, תמים, [...] לא יכול להסתגל לתנאי הגטו".³⁴⁴ הוא היה שליט ריכוזי, קרוב אצל ביתו, שביקש לדבוק בדרכיו ועשה ככל יכולתו שגם אחרים יאמינו בהן. נדמה כי משפט ההיסטוריה טרם חרץ את דינו, שספק אם אי פעם ייחרץ, ובוודאי שכאן אין הכוונה לעשות כן, אולם מהאנציקלופדיה עולה דמות מרתקת ומורכבת, דמות תני"כית.

³⁴¹ Adelson and Lapides, *Community under Siege*, p. 132. אוגור, לודז', עמ' 303.

³⁴² Adelson, Sierakowiak, pp. 118, 257.

³⁴³ Deborah Lee Prescott, *Imagery from Genesis in Holocaust Memoirs: a Critical Study*, McFarland & Company Inc. Publishers, North Carolina 2010, pp. 51-78.

Michael E. Stone, Aryeh Amihay and Vered Hilel (eds.), *Noah and his*: מסורות נוספות סביב נח והמבול ראו למשל: *Book(s)*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2010.

³⁴⁴ יופה [Joupe].

V. סיכום ומסקנות

אני מעריך מאוד את חשיבותו לטווח ארוך של בית אוצר זה להיסטוריונים בעתיד.

יוסף קלמנטינובסקי, 1940³⁴⁵

האנציקלופדיה של גטו לודז' היא תעודה ייחודית שנרשמה בידי יהודים תושבי הגטו משלהי שנת 1943 ועד מחצית שנת 1944, האוצרת בתוכה את הווית החיים הפנימיים בגטו לודז'.

מטרות, שאלות המחקר ושיטת המחקר

למחקר זה היו שתי מטרות מרכזיות. הראשונה, לקבץ יחדיו לראשונה ולתרגם לעברית את כל חלקי האנציקלופדיה ששרדו, והשנייה לערוך ניתוח מקיף ומקורי של המסמך בניסיון להגיע לתובנות משמעותיות אודותיו.

המטרה הראשונה, הינה אמנם טכנית בעיקרה, אך לדעתי בעלת חשיבות משמעותית גם מעבר למחקר זה. עותקים של 770 כרטיסיות מתוך האנציקלופדיה שטרם ראו אור, הובאו על ידי מארכיון המדינה בלודז' ומהמכון ההיסטורי היהודי בוורשה, ולאחר עריכה תורגמו באופן מקצועי לעברית. הוצאה לאור של האנציקלופדיה של גטו לודז' בעברית עשויה לשמש חוקרים רבים בפועלם האקדמי, וכן להוסיף רובד נוסף למפעל ההנצחה של הגטו. במהלך השנה האחרונה ניסיתי לגייס עמותות וגופי מחקר בניסיון לעשות כן, אולם לצערי ללא הצלחה יתרה. אני מקווה כי בעקבות מחקר זה יימצא המוסד שירים את הכפפה ויסייע למטרה חשובה זו.

שאלות המחקר שעמדו בבסיס ניתוחו של המסמך הן האם האנציקלופדיה של גטו לודז' מגשימה את התפקידים אותם ייעדו לה כותביה? והאם היא מתארת את מציאות החיים בגטו כפי שחוו מרבית תושביו? בנוסף, נעשה ניסיון לבחון את תפישת המרחב והזמן בגטו לודז' כפי שעולה מהאנציקלופדיה.

בראשית הדברים, הוצגו נסיבות כתיבת האנציקלופדיה, מי היו כותביה ומה היו המטרות שלהם. כמו כן נבחנה סוגיית חרות הכתיבה של המחברים ביחס לאילוצים שונים.

³⁴⁵ מתוך מכתב לרומקובסקי מיום 16.11.1940 (דוברושיצקי, מבוא לכרוניקה, עמ' יט, ה"ש 7).

בכדי לענות על שאלות המחקר סווגו ערכי האנציקלופדיה לתחומים עיקריים: הכרת הגטו, השלטון, תזונה, ביטויים וחיי רוח. תוכן האנציקלופדיה הושווה אל מול מוטיבים מרכזיים מרשימות אחרות שנכתבו בגטו, על מנת לבחון האם האנציקלופדיה מתארת את חיי הגטו כפי שחוו אותם מרבית התושבים.

דיון ומסקנות

מחברי האנציקלופדיה של גטו לודז' היו משכילים שעבדו כפקידים רשמיים במחלקת הארכיון של הגטו, והשתייכו לקבוצה מצומצמת שנהנתה מחסותו של זקן היהודים רומקובסקי. אין להניח מכאן שצוות הארכיון חי ברווחה, אולם העבודה במחלקת הארכיון והתנאים הנלווים לה היו נוחים באופן יחסי להיצע העבודות בגטו. נדמה כי אין חולק שבשתי הסוגיות הקריטיות ביותר לתושבי הגטו – הרעב וסכנת הגירוש, היה מצבם של הכותבים טוב יותר ביחס למרבית התושבים, הם זכו בתוספות חשובות לקצבאות המזון ונהנו מרשת ביטחון מפני האקציות.

סמכויותיו של זקן היהודים רומקובסקי איפשרו לו להשפיע על אופן חייהם של תושבי הגטו ואף על גורלם, עובדה שגרמה למחברי האנציקלופדיה להיות בעלי אינטרסים מובהקים מולו וליישר קו אל מול מדיניותו, לפחות בכל הנוגע לכתיבתם במסגרת הרשמית.

על עבודת הארכיון פיקחה ועדת ביקורת מטעם רומקובסקי, אולם קיים קושי לאמוד את רמת מעורבותה ולהסיק מפורשות לגבי הצנזורה שהטילה על כתיבת האנציקלופדיה באופן ספציפי. בכל מקרה, ניתן לשער כי העבודה במסגרת הרשמית של הארכיון הגבילה את חופש כתיבתם של המחברים, אם מצנזורה פורמאלית ואם מריסון עצמי.

האנציקלופדיה של גטו לודז' פונה לקורא העתידי תוך שאיפה להגשים שתי מטרות עיקריות. ראשית להכיר לו את מציאות החיים בגטו – השינויים המבניים והתפיסתיים, השפה הייחודית והאישים המרכזיים; ושנית, לשמש לקסיקון שיעזור לבאר ולהביא להבנה טובה יותר של עדויות ומסמכים שייקראו על ידי מי שלא היה חלק מהעולם הפנימי של גטו לודז'.

בהתאם לכך, המסמך מכיל הן מידע לשוני והן מידע אנציקלופדי. קיים בו מידע רב על אנשים, מקומות ורעיונות, לצד מידע על שפה ועל מילים – דרך ביניים המשלבת בין אנציקלופדיה ומילון.

עם כך, בתשובה לשאלת המחקר הראשונה ניתן לומר כי המחברים – שביקשו להציג פיסה מההיסטוריה התרבותית של גטו לודז' ולהשאיר עדות לדורות הבאים – בהחלט עמדו במשימתם. האנציקלופדיה הינה אשנב מרתק, מאיר עיניים, אל המציאות בגטו ומשמשת חוקרים לביאור מושגים ולהבנת רשימות מהתקופה.

התשובה לשאלת המחקר השנייה – האם האנציקלופדיה מתארת את מציאות החיים בגטו כפי שחוו מרבית תושביו – מעט יותר מורכבת. המחברים ניסו "לעשות צדק עם החומרים ללא תפיסות מוקדמות"³⁴⁶, ואכן בולטת העובדה כי הם הקפידו לנקוט בלשון פרוזאית, נטולת רגשנות ואמוציות – משימה לא פשוטה בתנאים הנתונים. אולם עולה השאלה, האם תוכנה של האנציקלופדיה אכן מתאר את מציאות חייהם של מרבית יהודי הגטו או שמא השתייכותם של המחברים לאלטיטה של הגטו, הביאה לכך שהאנציקלופדיה מציגה תמונה חלקית של הווי הגטו?

מבחינת לקסיקון האנשים סוגיית הייצוג אינה רלוונטית. מטבעו אין הלקסיקון מציג את 'האדם הפשוט' בגטו אלא את אנשי המפתח בו – בכירים, מנהלים, משכילים. עם זאת, יש לציין כי גם לקסיקון האנשים מבליט את מרכזיותו של רומקובסקי, תוך שימוש בשפה אינפורמטיבית נטולת ביקורת.

אנציקלופדיית המושגים לעומת זאת עוסקת בנושאים רבים. היא מספקת תיאור פיסי של הגטו ופירוט מקיף יחסית של המחלקות והרסורטים השונים, מתווה את מעגלי השלטון והשליטה, מרחיבה בסוגיות התזונה והרעב, מביאה דוגמאות לשינויים לשוניים וחידושי שפה, ומציגה פרטים על חיי היומיום של התושבים.

לכאורה מדובר על סקירה מקיפה של מציאות החיים בגטו לודז' כפי שחוו אותה תושביו. אולם קריאה נרחבת של רשימות נוספות שנכתבו בגטו מעלה תמונה מעט אחרת.

במרביתם המוחלט של המקרים אין אומנם סתירה בין היומנים השונים לבין האנציקלופדיה, אך מתגלים נושאים מהותיים שהעסיקו את תושבי הגטו אשר אינם מוזכרים באנציקלופדיה. זאת ועוד, רוח הדברים שעולה מהיומנים שונה במידה רבה מזו המוצגת באנציקלופדיה.

לדעתי, אופי הכתיבה הניטראלי בו בחרו המחברים מפחית מהישגיה של האנציקלופדיה. אפרט.

Rosenfeld, Notebooks, p. 231.³⁴⁶

המחברים הקפידו ללכת בין הטיפות בכל הנוגע לביקורת על המינהל היהודי ועל רומקובסקי, אפילו אם הדבר קשור באופן ישיר לערך אותו הם הגדירו. הם נמנעו באופן מובהק מלהביע עמדה ברורה בשלושת הנושאים המרכזיים שהעסיקו את תושבי הגטו – מצוקת הרעב, סכנת הגירוש ושיטת הפרוטקציה. הדבר בולט בעיקר לאור העובדה שסוגיות אלו נדונו באריכות ביומניהם הפרטיים של שלושה מכותבי האנציקלופדיה – זינגר, זלקוביץ' ורוזנפלד – בהם לא חוסכים המחברים משבט הביקורת לגבי רומקובסקי ומדיניותו. ערכי האנציקלופדיה נכתבו בטון זהיר מבלי להביע גינויים חריפים לגרמנים – הנעדרים כמעט לחלוטין מהמסמך – או לרומקובסקי, והודרו מהם תחומים ותכנים שהיה בהם מעין ביקורת ישירה או עקיפה על השלטון.

סקירת היומנים מגלה, כי למעט יוצאים מהכלל, הרשימות הפרטיות שנכתבו בגטו מציגות את רומקובסקי כרוזן שמדיניותו מובילה את הגטו לאבדון. יתר על כן, במקרים אחדים אפילו הכרוניקה היומית – שנכתבה כאמור בהוראת רומקובסקי ובחסותו – הינה ביקורתית יותר מהאנציקלופדיה, כך בין השאר בענייני הגירוש והקור, שזכו להתעלמות כמעט מוחלטת באנציקלופדיה.

בכתיבת מסקנות אלו יש לזכור את התקופה הקצרה בה נכתבה האנציקלופדיה ואת האפשרות שנושאים אלו מופיעים בערכים שלא שרדו, כמו גם את הצנזורה הרשמית שככל הנראה הוטלה על הכתיבה ואולי אף את רצונם של הכותבים להיצמד לז'אנר ספרותי לקוני. אולם ככל שמדובר בהחלטה מודעת של הכותבים, ראוי היה כי סוגיות מהותיות אלו, בצירוף אמירה ביקורתית רלוונטית, יופיעו באנציקלופדיה.

גם אם ננסה לסנגר ולומר שהאנציקלופדיה נכתבה מנקודת מבט של עומד מן הצד ואין מתפקידה להעביר תחושות ורגשות, אי הכללתם של נושאים אלו פוגע לעניות דעתי בכוללניותו של הטקסט. אין כתיבה שאין בה אמירה. אפילו מילון, בוודאי אנציקלופדיה. ייתכן כי האמירה במקרה זה היא אי-האמירה, אך בהשוואה לטקסטים אחרים שנכתבו בגטו, הניטראליות בולטת ולעיתים אף זוהקת.

ניתן לחלק את הרשימות שנבחנו בחיבור זה לשלוש קבוצות.

הקבוצה הראשונה מכילה את האנציקלופדיה ואת הכרוניקה היומית שנכתבו בידי צוות הארכיון. במסמכים אלו, שנכתבו במסגרת רשמית, בחרו המחברים במרבית המקרים לנקוט בלשון סטרילית חסוכת ביקורת. המסמכים מציגים תמונה מקיפה ורחבת יריעה של חיי הגטו, גם אם נרשמו מבעד למנסרה של "דין וחשבון יבש" שנכתב מטעם רומקובסקי.

הקבוצה השנייה כוללת את יומניהם הפרטיים של חברי צוות הארכיון, אשר לא אמורים היו להיחשף לקהל רחב, בהם מובעת – לעיתים במרומז ולעיתים באופן גלוי ובוטה – התנגדות למדיניותו של זקן היהודים ולדרך בא הוא מנהל את הגטו.

הקבוצה השלישית מורכבת מרשימות של כותבים שונים, תושבי גטו לודז', אשר מייחסים לרומקובסקי את האשמה במצבם תוך הבעת איבה אישית. יש לציין כי במרבית היומנים מובאות תחושות דו-ערכיות כלפי זקן היהודים והשיטה שהנהיג – מחד משטמה ומאידך רצון לחסות בצילו ולהתחמם לאורה.

ניתן לומר כי ככל שהקרבה לרומקובסקי גדלה והאינטרסים הישירים מולו רבים יותר – הכתיבה והביקורת הופכות למתונות ומינוריות, ולהיפך, ככל שהמרחק מזקן היהודים הוא רב יותר – הביקורת המופנית אליו הינה נוקבת ואישית יותר.

ובכן, האם האנציקלופדיה של גטו לודז' מתארת את מציאות החיים בגטו כפי שחוו מרבית תושביו? לדעתי, האנציקלופדיה מעניקה לקורא העתידי בכלל ולחוקר הגטו בפרט מידע ייחודי שלא יסולא בפז, אולם אינה מציגה את תמונת הגטו המלאה ואת הלכי הרוח ששררו בקרב תושביו. לכך אפשר להוסיף, כי מחברי האנציקלופדיה לא יישמו את מטרות האנציקלופדיה המודרנית במלואן, בכך שנמנעו מלנקוט עמדה פוליטית ברורה ביחס למושא כתיבתם, עמדה אותה הביעו ביומניהם הפרטיים בלבד.

לקראת סיום המחקר הוצגו המרחב והזמן בגטו כפי שעולים מן האנציקלופדיה. מהדיון עולה כי הגטו הסגור יצר מארג חדש של מרחב וזמן, כרונוטופ, אשר נע בשני צירים – חיצוני ופנימי. מחוץ לגטו המרחב והזמן כמו עמדו מלכת, ואילו בתוכו התנהלו חיים מזורזים אך נעדרי יסודות של התקדמות היסטורית. המציאות הכפויה של מרחב מצומצם ומוגבל, וזמן המתקתק במהירות, הביאה לטרנספורמציה בתפיסות המוכרות ובתפקודים החברתיים ויצרה כתופעת לוואי עולם שלם של תחליפים.

איחוד כל הערכים ותרגומם העדכני לעברית מציב בפני החוקרים כלי נוסף, משמעותי, להבנת החיים בגטו לודז', ופותח צוהר למחקר עתידי מגוון ונרחב על האנציקלופדיה ובאמצעותה. כאמור, לקסיקון האנשים לא נותח בהרחבה במחקר זה ומדובר על מסמך ביוגרפי יקר ערך שיש להקדיש נפח מחקרי נרחב להערכתו ובחינתו. מחקר עתידי נוסף עשוי לפתח דיון אודות תיאוריות של היסטוריה חברתית-תרבותית כפי שעולה

מהאנציקלופדיה, ולנתח היבטים כגון היחיד והקבוצה, הפרטי והציבורי, מגדר, אנתרופולוגיה של השפה המדוברת והנכתבת ועוד.

לסיום ובנימה אישית. ביליתי חודשים ארוכים במחיצת האנציקלופדיה של גטו לודז'. העבודה בארכיונים, לצד המסמכים המקוריים שנכתבו בגטו, והשוטטות בשכונת בלוטי בלודז' – האזור בו שכן הגטו – בחורף הפולני הקפוא הקנו נופך נוסף, משמעותי, לניסיון האישי שלי להבין את חווית הגטו.

למדתי רבות מקריאת המקורות לקראת כתיבת העבודה, אותגרתי ונהניתי מתהליך החשיבה, הניתוח, הביקורת והכתיבה. האנציקלופדיה היא מסמך נדיר, מסקרן וחשוב. כולי תקווה כי מחקר זה תרם ולו נדבך פעוט להבנת חיי הגטו וישמש חוליה צנועה בשרשרת המרכיבה את המחקר אודות גטו לודז'.

VI. ביבליוגרפיה

האנציקלופדיה של גטו לודז'

- ארכיון בית לוחמי הגטאות. מספר קטלוגי 4323\25204.
- State Archive, Lodz. No. 278\1103.
- Jewish Historical Institute, Warsaw. No. 205\349, 205\350.

יומנים ורשימות שנכתבו בתוך גטו לודז'

- בלומנטאל, נחמן (עורך). "תעודה רבת ערך (בעשור לחיסול גטו לודז') – אנציקלופדיה של גטו לודז'". ידיעות בית לוחמי הגטאות. גיליון 7 (1954), עמ' 8-17; גיליון 8 (1955), עמ' 18-21; גיליון 9-10 (1955), עמ' 32-35; גיליון 11-12 (1955), עמ' 28-32; גיליון 14-15 (1955), עמ' 63-72.
- בן-מנחם, אריה ורב יוסף (עורכים). כרוניקה של גטו לודז'. יד ושם, ירושלים 1986. כרכים א'-ד'.
- זינגר, אוסקר. "המצוד הגדול בגטו לודז'". ידיעות בית לוחמי הגטאות. גיליון 21 (1959), עמ' 69-83.
- זלקוביץ, יוסף. בימים הנוראים ההם: רשימות מגטו לודז'. יד ושם, ירושלים 1994.
- זר-כבוד, מרדכי. יומנו של מנחם אפפענהיים מגטו לודז'. הוצאת דפוס וייס, ירושלים 1951.
- פוזננסקי, יעקב. 13 מחברות: יומנו של יעקב פוזננסקי מגטו לודז' 1941-1945. יד ושם, ירושלים 2010.
- ציטרין, אברהם. נער כותב בין החומות: מחברות מגטו לודז'. יד ושם, ירושלים 2003.
- קופלוביץ, אברמק. משל עצמי: שירים של נער מגטו לודז'. יד ושם, ירושלים 1995.
- שולמן, יאני. "רומקובסקי – דאר אלטאסטא דאר יודאן". ידיעות בית לוחמי הגטאות. גיליון 20 (1958), עמ' 69-81.
- שנוור, אלתר. "מן המצר". דפים לחקר השואה והמרד. מאסף ראשון (1951), עמ' 115-147; מאסף שני (1952), עמ' 87-90.

- Adelson, Alan (ed.). *The Diary of Dawid Sierakowiak: Five Notebooks from the Lodz Ghetto*. Oxford University Press, New York 1996.
- Adelson, Alan and Lapides Robert (eds.). *Lodz Ghetto: Inside a Community under Siege*. Viking, New York 1989.
- Rosenfeld, Oskar. *In the Beginning Was the Ghetto: Notebooks from Lodz*. Northwestern University Press, Illinois 2002.
- Rosenfeld, Oskar. *Wozu noch Welt: Aufzeichnungen aus dem Getto Lodz*. Verlag Neue Kritik, Frankfurt 1994.

ספרות עזר ומחקר

- אבניאון, איתן (עורך). *מילון ספיר*. הד ארצי ואיתאב בית הוצאה לאור, תל אביב 1997.
- אונגר, מיכל. *לודז': אחרון הגטאות בפולין*. יד ושם, ירושלים 2005.
- אסטראווסקי, בערנארד. *עדות (יידיש)*. ארכיון יד ושם, א-5/14-P.
- בכטין, מיכאל. *צורות הזמן והכרונוטופ ברומן: מסה על פואטיקה היסטורית*. כנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאים לאור בע"מ ומכון הקשרים, אוניברסיטת בן גוריון בנגב. אור יהודה ובאר שבע 2007.
- בן-מנחם, אריה ורב יוסף. "למהדורה העברית". בתוך: בן-מנחם, אריה ורב יוסף (עורכים). *כרוניקה של גטו לודז'*. יד ושם, ירושלים 1986, כרך א, עמ' ז-טז.
- ברקאי, אברהם. "בין מזרח למערב – יהודים מגרמניה בגטו לודז'". *יד ושם – קובץ מחקרים*. כרך טז (1984), עמ' 219-264.
- גושן-גוטשטיין, משה. *מבוא למילונאות של העברית החדשה*. הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב 1969.
- גינצבורג, רות. "זמנו של מקום ומקומו של הזמן: על הכרונוטופ של בכטין". *מחקרי ירושלים בספרות עברית*. כרך יט (2003), עמ' 349-354.
- דוברושיצקי, לוציאן. "מבוא לכרוניקה של גטו לודז'". בתוך: בן-מנחם, אריה ורב יוסף (עורכים). *כרוניקה של גטו לודז'*. יד ושם, ירושלים 1986. כרך א, עמ' יז-מא.
- לוי, פרימו. *השוקעים והניצולים*. הוצאת עם עובד, תל אביב 1991.

- מארוס, מיכאל ר. "להרוג את הזמן: תפיסות זמן יהודיות במהלך השואה". זמנים: רבעון להיסטוריה. גיליון 55 (1996), עמ' 28-41.
- נצר, שלמה. "הכתיבה למען ההיסטוריה בימי השואה ובשנים הראשונות אחריה". מתוך: מרכז המידע אודות השואה, אתר האינטרנט של יד ושם.
http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206687.pdf
- פויכרט, סאשה. "אוסקר זינגר – ה'קיש מלודז' הערות יסוד לרפורטזיות ולמאמרים שלו". דפים לחקר השואה. מאסף יט (2005), עמ' 81-94.
- קלוזנר, יוסף (עורך). האנציקלופדיה העברית. חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ. ירושלים 1952-1953. כרכים ראשון ורביעי.
- רימון, הלנה. "הזמן והמקום של מיכאל בכטין". בתוך: בכטין, מיכאל. צורות הזמן והכרונוטופ ברומן: מסה על פואטיקה היסטורית. כנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאים לאור בע"מ ומכון הקשרים, אוניברסיטת בן גוריון בנגב. אור יהודה ובאר שבע 2007. עמ' 227-344.
- Bailey, Richard W. "'This Unique and Peerless Specimen': The Reputation of the OED". In: Mugglestone, Lynda (ed.). *Lexicography and the OED, Pioneers in the Untrodden Forest*. Oxford University Press, Oxford 2002. pp. 207-227.
- Diner, Dan. "Restitution and Memory – The Holocaust in European Political Cultures". *New German Critique*. No. 90 (2003), pp. 36-44.
- Goldberg, Amos. "The Epistemological and Discursive Grey Zone: An Essay in Intellectual History on the Victims' Self Perception". Preprint.
- Jackson, Howard. *Lexicography, An Introduction*. Routledge, London and New York 2002.
- Kogler, Robert T.A. and Low Andrea. "The Encyclopedia of the Lodz Ghetto". *Jewish History Quarterly*. No. 206 (2003), pp. 195-208.
- Prescott, Deborah Lee. *Imagery from Genesis in Holocaust Memoirs: a Critical Study*. McFarland & Company Inc. Publishers, North Carolina 2010.

- Shapiro, Robert Moses. "Diaries and Memoirs from the Lodz Ghetto in Yiddish and Hebrew". In: Shapiro, Robert Moses (ed.). *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*. KTAV Publishing House, New Jersey 1999. pp. 95-115.
- Silva, Penny. "Time and Meaning: Sense and Definition in the OED". In: Mugglestone, Lynda (ed.). *Lexicography and the OED, Pioneers in the Untrodden Forest*. Oxford University Press, Oxford 2002. pp. 77-95.
- Stockwell, Foster. *A History of Information Storage and Retrieval*. McFarland & Company Inc., Publishers, North Carolina 2001.
- Svensen, Bo. *A Handbook of Lexicography, the Theory and Practice of Dictionary-Making*. Cambridge University Press, Cambridge 2009.

אתרי אינטרנט

- <http://www.yadvashem.org> – יד ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
- <http://www.holocaustliteratur.de> – The Research Centre for Holocaust Literature at the University of Gießen.

VII. נספחים

נספח I. אנציקלופדיית המושגים

האנציקלופדיה קובצה לצורך מחקר זה משלושה ארכיונים :

- ארכיון בית לוחמי הגטאות, מספר קטלוגי 4323\25204³⁴⁷

- Jewish Historical Institute, Warsaw, no. 205\349, 205\350

- State Archive, Lodz, no. 278\1103

הערכים בטבלה מופיעים בסדר אלפביתי לועזי. המספרים מייצגים את המיספור הקטלוגי הפנימי שניתן בארכיונים לכל אחת מהכרטיסיות.

שפה	כותב	שם הערך	Entry	Lodz	Warsaw	לוחמי הגטאות
פולנית	י. אוריסון	מקום פירוק בנינים	Abbruchstelle	-	5-2	2
גרמנית	לא ידוע	מחסן נעליים ישנות	Altschuh – Lager	-	8-7	3
פולנית	י. אוריסון	המחלקה לגיוס עובדים I	Arbeits – Einsatz I	4-3	10-9	-
פולנית	י. אוריסון	המחלקה לגיוס עובדים II	Arbeits – Einsatz II	6-5	12-11	-
גרמנית	א. זינגר	ארכיון	Archivum	-	16-13	4
גרמנית	לא ידוע	ארק	Arek	-	17	5
פולנית	מ. נובאק	אספירנט	Aspirant	-	18	6
גרמנית	א. זינגר	תערוכה	Ausstellung	-	21-20	7
גרמנית	א. זינגר	אותות הצטיינות	Auszeichn Ungen	7	22	8
גרמנית	א. רוזנפלד + א. דה-בוטון	אוויתמנוזה	Avitaminose	9-8	24-23	9
גרמנית	פ. ורטהיימר	עוגה	Babka	-	25	10
יידיש	י. זלקוביץ'	בלגן	Balagan	16-11	36-31	-
גרמנית	א. זינגר	בלרינה	Ballerina	-	27	11
גרמנית	א. זינגר	כיכר באלוטי	Baluter Ring	-	30-28	12
גרמנית	א. זינגר	סיגריות בלגיות	Belgische Zigaretten	-	42	13
גרמנית	א. זינגר	ברגבה	Bergava	-	66	17
גרמנית	א. זינגר	ביאלא	Biala	-	53	15
יידיש	י. ש.	עקל	Blockieren	-	63-62	16
יידיש	י. ברימן	בני חורב	Bnej Choraw	-	44-43	14
גרמנית	א. זינגר	בולי דואר	Briefmarken	-	-	18
פולנית	י. אוריסון	בז'יני	Brzeziny	-	70-68	19
פולנית	מ. נובאק	הנהלת חשבונות מרכזית	Centralna Buchalteria	-	76	20
פולנית	א. דה-בוטון	חיימקי	Chaimki	-	77	21
גרמנית	י. זלקוביץ'	חנה	Chane	-	78	22
פ' + י'	י. זלקוביץ' + מ. נובאק	חלאפוס	Chlapus	48	81	23

³⁴⁷ הערכים פורסמו: נחמן בלומנטאל (עורך), "תעודה רבת ערך (בעשור לחיסול גטו לודז') – אנציקלופדיה של גטו לודז'", ידיעות בית לוחמי הגטאות, גיליון 7 (1954), עמ' 17-8; גיליון 8 (1955), עמ' 21-18; גיליון 9-10 (1955), עמ' 35-32; גיליון 11-12 (1955), עמ' 32-28; גיליון 14-15 (1955), עמ' 72-63. בהעדר מיספור קטלוגי לכל כרטיסיה, המספר המופיע בטבלה מייצג את סדר הופעתם של הערכים בפרסום זה.

שפה	כותב	שם הערך	Entry	Lodz	Warsaw	לוחמי הגטאות
פולנית	מ. נובאק	תרוד	Chochla	-	82	24
פולנית	א. דה-בוטון	כובע תמורת מגבעת	Czapka Za Kapelusz	-	89	25
גרמנית	לא ידוע	צו	Dekret	-	94	26
פולנית	מ. נובאק	משוגר	Delegowany	-	93	27
פולנית	י. אוריסון	פינוי מרצון	Dobrowolne Wysziedlenie	-	-	28
גרמנית	א. זינגר	דראווא	Drava	-	96	29
פולנית	א. דה-בוטון	בעל שררה	Dygnitarz	-	97	30
פולנית	א. דה-בוטון	מנהל	Dyrektor	-	98	31
פולנית	מ. נובאק	רכבת רחוב חשמלית בגטו	Elektrische Strassenbahn Getto	61-58	110-103	-
פולנית	י. אוריסון	בית החרושת של אבה ברדוגושץ'	Fabryka Abego w Radgoszczu	-	114	33
פולנית	א. דה-בוטון	פיפרובקה	Fajferowka	-	116	34
גרמנית	פ. ורטהיימר	חיי משפחה	Familienleben	,66-64 88-83	120-118	-
גרמנית	א. רוזנפלד	מכירה חופשית	Freiverkauf	-	128-127	35
גרמנית	א. רוזנפלד	מעון אורחים	Gaesteheim	-	133-132	37
פולנית	א. דה-בוטון	חפצי קישוט בגטו	Galenteria Zdobnicza	-	135-134	36
גרמנית	ב. אוסטרובסקי	מטבחי גז	Gaskuechen	-	137-136	38
גרמנית	א. זינגר	גולאס	Gauloise	-	138	39
גרמנית	ב. אוסטרובסקי	גטו A,B,C	Getto – A,B,C	-	143	40,1
גרמנית	ב. אוסטרובסקי	מהנדס הגטו	Getto Ingenieur	-	146	41
גרמנית	פ. ורטהיימר	מחלת הגטו	Getto Krankheit	-	147	42
גרמנית	א. רוזנפלד	חדשות הגטו	Getto Neues	-	145-144	43
גרמנית	ב. אוסטרובסקי	מפעל הבדים של גלאזר ברדוגושץ'	Glaser's Fabrik in Radogoszez	-	151,149	-
גרמנית	לא ידוע	מפעל הלבנים של גלאזר ברדוגושץ'	Glaser's zielelei in Radogoszez	93	150,148	-
גרמנית	א. זינגר	עשויות היטב	Gute Gemachte	-	166	44
יידיש	י. זלקוביץ'	אסירים	Haeflinge	-	172	45
גרמנית	לא ידוע	מטבע קשה	Hartgeld	-	173	46
גרמנית	פ. ורטהיימר	עובד/ת בית	Heimarbeiter in Chalupniczka	-	176-175	47
ג' + פ'	א. דה-בוטון + ב. אוסטרובסקי	רופא עוזר	Hilfsarzt	116	181	48
יידיש	י. זלקוביץ'	הויפיש	Hojfisz	-	182	49
גרמנית	א. זינגר	איבאר	Ibar	-	-	50
גרמנית	ב. אוסטרובסקי	תעודות זהות	Identitaetskarte	-	183	51
גרמנית	ב. אוסטרובסקי	מכון לחקר הגזע	Institut für Rassenforschung	-	184	93,52
גרמנית	ב. אוסטרובסקי	מדריך/ה	Instruktor	-	185	53
גרמנית	ב. אוסטרובסקי	מטבח האינטליגנציה	Intelligenzkueche	-	186	54
גרמנית	א. רוזנפלד	איבן תוקע בשופר	Ivan Blust Schojfer	-	188	55
פולנית	א. דה-בוטון	יחסן	Jachsentowka	-	191	56
גרמנית	א. רוזנפלד	יקה	Jeke	-	-	57
גרמנית	י. זלקוביץ'	יופה	Joupe	-	194	58
גרמנית	י. זלקוביץ'	יוקל	Jukiel	-	195	59
גרמנית	ב. אוסטרובסקי	קפה חם	Kaffee, Heisser	-	196	60
גרמנית	פ. ורטהיימר	תערובת קפה	Kaffeemischung	-	197	61
גרמנית	לא ידוע	קסטניטות	Kastagnetten	-	-	62

שפה	כותב	שם הערך	Entry	Lodz	Warsaw	לוחמי הגטאות
פולנית	מ. נובאק	דייסה	Kleik	-	205	63
גרמנית	א. זינגר	מודעת אבל	Klepsydra	-	206	64
גרמנית	א. רוזנפלד	קוך (טבח, בישול)	Koch	131	207	-
גרמנית	לא ידוע	ארוחות ערב	Kolacje	-	209	65
גרמנית	א. רוזנפלד	תור	Kolejka	-	-	66
גרמנית	לא ידוע	מושבות	Kolonien	-	210	67
פולנית	א. דה-בוטון	ועדות למען החולים	Komisje Chorobowe	-	212-211	68
פולנית	א. דה-בוטון	ועד רוקחים	Komitet Farmaceutyczny	-	213	69
פולנית	א. דה-בוטון	ועד רופאים	Komitet Lekarski	-	214	70
גרמנית	א. זינגר	הוועדה לסייע רפואי	Kran Ken Hilfskomite	136-133	220-217	-
גרמנית	א. זינגר	בית התרבות	Kulturhaus	138	223	-
פולנית	א. דה-בוטון	קורסים ליציאליים גבוהים	Kursy ponadlicealne	-	224	117,71
גרמנית	א. רוזנפלד	נרות	Lecht	-	226	72
גרמנית	א. רוזנפלד	ספריית השאלה	Leihbibliotheken	-	229-227	73
גרמנית	ב. אוסטרובסקי	שלטון	Macht	-	247	74
גרמנית	י. זלקוביץ'	ממזר קטן	Mamser'l	-	252-251	75
גרמנית	פ. ורטהיימר + ב. אוסטרובסקי	כלי אוכל	Menaschka	-	256-255	76
פולנית	לא ידוע	מחלקת המתכת II	Metall Abteilung II	-	260-257	77
פולנית	א. דה-בוטון	דירת לוקסוס	Mieszkanie Luksusowe	-	261	78
גרמנית	לא ידוע	רשימת המשתתפים של האנציקלופדיה	Mitarbeiter-Verzeichnis der Enzyklopadia	1	-	79
גרמנית	פ. ורטהיימר	בשר שבלולים	Muschelfleisch	-	265	80
יידיש	י. זלקוביץ'	עורה	Opieka	-	284-280	81
פולנית	מ. נובאק	אפוטרופוס	Opiekun	-	285	82
פולנית	י. אוריסון	גטו פתוח	Otwarte Getto	-	287	83
פולנית	י. אוריסון	מחסן חבילות	Paczkarnia	-	288	84
גרמנית	א. רוזנפלד	מחיצה	Paravent	-	289	-
יידיש	י. ברימן	פה קדוש	Pe Kaddosch	-	291-290	85
פולנית	א. דה-בוטון	פלגרה	Pelagra	-	292	86
פולנית	י. אוריסון	המחלקה הפילאטליסטית של הבנק	Philatelistische Abteilung der bank	-	-	87
פולנית	מ. נובאק	כתפיים	Plecy	-	297	88
גרמנית	לא ידוע	חותמות דואר	Poststempel	-	-	89
פולנית	א. דה-בוטון	הנשיא	Prezes	-	302	-
פולנית	א. דה-בוטון	פרוטקציה	Protekcja	-	303	90
גרמנית	א. רוזנפלד	קופסה	Puschke	-	307-306	91
גרמנית	לא ידוע	שובר (מרק)	Quittung/Mark	-	308	114
גרמנית	לא ידוע	R/J I, R/J II	R/J I, R/J II	-	327	96
פולנית	לא ידוע	רדוגושץ'	Radogoszcz	-	310-309	92
גרמנית	א. זינגר	רמה	Rama	197	314	-
גרמנית	א. זינגר + א. רוזנפלד	איש באלוטי של הרייך	Reichs-Baluter	-	318-317	94
גרמנית	א. זינגר	רסורט – מפעל	Ressort	-	324-323	95
גרמנית	א. רוזנפלד	רביו	Revue	203-202	326-325	-
גרמנית	א. רוזנפלד	בית (קטן אדום)	Rojtes Hajzel	-	328	98
פולנית	א. דה-בוטון	רומקי	Rumki	-	344	97
גרמנית	פ. ורטהיימר	רוטב סלט	Salattunke	-	354	100

שפה	כותב	שם הערך	Entry	Lodz	Warsaw	לוחמי הגטאות
גרמנית	א. זינגר + פ. ורטהיימר	סלט	Saltka	-	353-352	99
גרמנית	לא ידוע	מעון תינוקות	Sauglingshein	-	356	104
גרמנית	א. זינגר	סבסקי דובאן	Savski Duvan	236	357	-
יידיש	י. ברימן	שם – שומרי מזוזות	Schem	-	359-358	101
גרמנית	א. זינגר	סובור	Sobor	237	361	-
פולנית	י. אוריסון	שעה של נעילת שערים	Sperrstunde	-	364-363	102
פולנית	א. דה-בוטון	הזקן	Stary	-	365	105
גרמנית	לא ידוע	המחלקה הסטטיסטית	Statistische Abteilung	-	368-366	106
גרמנית	לא ידוע	מסחר רחוב	Strassenhandel	-	-	107
פולנית	מ. נובאק	סיור	Sztrajfa	-	380	103
פולנית	א. דה-בוטון	בית הבראה למיוחסים	Szyszkowice	-	389	108
פולנית	א. דה-בוטון	צלחות תמורת סמרטוטים	Talerzyki Za Galany	-	391	109
גרמנית	א. זינגר	שער	Tor	-	400-398	110
פולנית	מ. נובאק	מחלקת ההובלה	Transport Abteilung	-	405-403	111
גרמנית	א. זינגר + א. רוזנפלד	ממשל השלושה	Triumvirat	267	406	-
פולנית	י. אוריסון	רחובות מעבר	Ulice Przejazdowe	-	408-407	112
יידיש	י.ש	אום – מחלקה בשביל המועברים לגטו	UM – Abteilung fur Eingesiedelte	-	413-409	113,32
גרמנית	פ. ורטהיימר	וויגנטול	Vigantol	-	417	121
פולנית	לא ידוע	הנהלת מרישין	Vorstand Maryshin	-	418	122
יידיש	י. זלקוביץ'	וזלין	Wazelina	281-278	432-429	-
יידיש	י. ברימן	ואהבת לרעך כמוך	Weohawta L'Reacha Kamocha	-	435-433	115
גרמנית	א. רוזנפלד	מחלקה מדעית	Wissenschaftliche Abteilung	-	442-440	116
פולנית	מ. נובאק	מחלקת הפחם	Wydzial Weglowy	-	447-446	118
פולנית	לא ידוע	מחלקת	Wydzielacz(ka)	-	448	119
פולנית	ה. נפתלין	גירוש מרדוגושץ'	Wysiedlenie Z Radogoszcza	-	450	120
יידיש	י. זלקוביץ'	חוב (אישור)	Zadluzenie	-	452-451	123
פולנית	י. אוריסון	הגטו הסגור	Zamknieta Getto	-	455	124
פולנית	א. דה-בוטון	מקרי מוות בגטו	Zgony w Gecie	-	461-456	125
גרמנית	י. זלקוביץ'	נפש המאזניים	Zingl	-	463-462	126
גרמנית	א. זינגר	תוספת	Zusatz	-	465	-

נספח II. לקסיקון האנשים

האנציקלופדיה קובצה לצורך מחקר זה משלושה ארכיונים (המספרים מייצגים את המיספור הקטלוגי הפנימי שניתן בארכיונים לכל אחת מהכרטיסיות):

- ארכיון בית לוחמי הגטאות, מספר קטלוגי 4323\25204³⁴⁸

- Jewish Historical Institute, Warsaw, no. 205\349, 205\350

- State Archive, Lodz, no. 278\1103

הערכים בטבלה מופיעים בסדר אלפביתי לועזי. המספרים מייצגים את המיספור הקטלוגי הפנימי שניתן בארכיונים לכל אחת מהכרטיסיות.

שפה	Entry	Lodz	Warsaw	לוחמי הגטאות
גרמנית	Ajnwojner Mordechaj	2	6	-
גרמנית	Aussenberg Friedrich	-	19	-
גרמנית	Bajgelman M.	10	26	-
גרמנית	Band Szmul	46	37	-
גרמנית	Bandler Rudolf	-	38	-
גרמנית	Beatus Julian Ing.	45	39	-
גרמנית	Beer Curt Dr.	-	40	-
גרמנית	Beigelmann Dawid	44	41	-
גרמנית	Ber Majer	43	45	-
גרמנית	Berenstein Law	42	46	-
פולנית	Berkeneeld Tobiasz	41	47	-
פולנית	Berkowicz Samuel	40	48	-
גרמנית	Berlin Jakob	39-38	50-49	-
פולנית	Berwald Ludwik	33	51	-
גרמנית	Besser Juda	34	52	-
גרמנית	Bialer Jakob	35	54	-
פולנית	Bialodworski Uszer	37-36	55	-
גרמנית	Biegacz Chaim	32	56	-
פולנית	Blaugrund Jakub	17	57	-
גרמנית	Blaugrund Perc	19-18	61-58	-
גרמנית	Bondy Karl, Dr. Phil	20	64	-
גרמנית	Borowski Wolf	21	65	-
גרמנית	Brisk Jakob	22	67	-
פולנית	Bunin Szmul Dawid	23	71	-
יידיש	Bytenska Romea	25	73	-
גרמנית	Caspari Wilhelm, Professor	27-26	75-74	-
גרמנית	Chimowicz A. Josef	47	80	-

³⁴⁸ הערכים פורסמו: נחמן בלומנטאל (עורך), "תעודה רבת ערך (בעשור לחיסול גטו לודז') – אנציקלופדיה של גטו לודז'", ידיעות בית לוחמי הגטאות, גיליון 7 (1954), עמ' 8-17; גיליון 8 (1955), עמ' 18-21; גיליון 9-10 (1955), עמ' 32-35; גיליון 11-12 (1955), עמ' 28-32; גיליון 14-15 (1955), עמ' 63-72. בארכיון בית לוחמי הגטאות לא קיימים ערכים מלקסיקון האנשים.

שפה	Entry	Lodz	Warsaw	לוחמי הגטאות
פולנית	Chrzanowicz Moszek	49	83	-
גרמנית	Coller Dawid	50	84	-
גרמנית	Cukier - Cerski J. St.	30	85	-
יידיש	Cygielman Rachel	29	86	-
פולנית	Cytrynowicz Moszek	28	87	-
גרמנית	Czamanski Abram	31	88	-
פולנית	Dabrowski Jakob	53	92	-
גרמנית	Danziger Zelig	51	90	-
פולנית	Dawidowicz Abram Jakub inz.	52	91	-
גרמנית	Ditz Hugo Dr. Prof.	54	95	-
גרמנית	Edelman Chaim	55	99	-
גרמנית	Ejbuszyc Zyszso	57	101	-
פולנית	Eksztajn Ajzyk	56	102	-
פולנית	Engel Maurycy	62	111	-
גרמנית	Fagot Daniel	76	115	-
פולנית	Fajn Jakub	72	117	-
גרמנית	Farber Majer	73	121	-
גרמנית	Fein Michal	68-67	122	-
גרמנית	Feiner Dawid	74	123	-
פולנית	Feldhendler Abraham	75	124	-
גרמנית	Ferst Calel, Ing.	71-69	125	-
יידיש	Feygl Fawel	78	126	-
פולנית	Frenkiel Izak	80	129	-
גרמנית	Freund Joachim	79	130	-
גרמנית	Freund Szoel ing.	81,77	-	-
גרמנית	Fuks Dawid	82	131	-
פולנית	Gepner Salomon	89	139	-
יידיש	Gershon Gustav	90	140	-
גרמנית	Gerszowski Pinkus	92	141	-
פולנית	Gertler Michal	91	142	-
פולנית	Glazer Lajb	95-94	153-152	-
גרמנית	Glowinski Dawid	96	154	-
פולנית	Goldblum Maurycy	-	155	-
יידיש	Goldkorn O.A	98-97	157-156	-
גרמנית	Gonik Jakob	100-99	159-158	-
גרמנית	Grawe Herbert	102-101	161-160	-
גרמנית	Grosman Abram	103	162	-
גרמנית	Grynberg H. Ingenieur	104	163	-
גרמנית	Grynberg Lewi J.	106-105	164	-
פולנית	Gumener Mojzesz	107	165	-
גרמנית	Gutman Izak, Ingenieur	109-108	167	-
גרמנית	Gutman Uszer	110	169-168	-
גרמנית	Guttmann Robert Maler	-	171-170	-
גרמנית	Heilig Bernard Dr.	115	174	-
פולנית	Helman Dawid Lajb dr. med.	111	177	-

שפה	Entry	Lodz	Warsaw	לוחמי הגטאות
גרמנית	Herc Fajwel	114	178	-
גרמנית	Herszkowicz Jankel	113-112	180-179	-
פולנית	Inzelsztajn Pinkus	117	187	-
פולנית	Izbicki Berek	118	189	-
גרמנית	Izraels K I Jehuda	119	190	-
גרמנית	Jakubowicz Aron	-	192	-
פולנית	Jankielewicz Aron	120	193	-
פולנית	Kalmanowicz Leon	126	198	-
גרמנית	Kamajko Szmul	125	199	-
גרמנית	Kamieniecki A.S. Dr.	124	200	-
גרמנית	Karmiol Meier	123-122	201	-
גרמנית	Karo Mosche	121	202	-
פולנית	Kenigsberg Ruben	127	203	-
יידיש	Kitz M.B. Dr.	128	204	-
פולנית	Kol Jozef	130	208	-
גרמנית	Kopel Bernard, Ing.	129	215	-
גרמנית	Krakauer Emil, Dr. Rabbiner	137	216	-
פולנית	Krauskopf Izrael	132	221	-
פולנית	Krauskopf Pinkus	-	222	-
יידיש	Lajzerowicz M.	159	225	-
פולנית	Lapp Grzegorz inz.	162	245	-
גרמנית	Lejzerowicz Israel	139	-	-
פולנית	Lentschner Izaak	158	230	-
גרמנית	Leszczynski Jakob	157-156	231	-
גרמנית	Lewenberg Beno	154	232	-
גרמנית	Lewin Morjc Ing.	155,153	233	-
גרמנית	Lewin Salomon	152-150	234	-
גרמנית	Lewkowicz Jakob	148	235	-
גרמנית	Lewkowicz Jehuda	149	236	-
גרמנית	Lieberman Aron	147-146	237	-
גרמנית	Lipel Szmul	145	238	-
יידיש	Lipnowski Chaim Lajb	143	239	-
גרמנית	Litwak Izrael	141	240	-
גרמנית	Lokietek Mojzesz	161	246	-
פולנית	Lotenberg Izaak	142	241	-
גרמנית	Lublinski Jzrael	144	242	-
פולנית	Luboszyz Wlodzimierz	140	243	-
פולנית	Lutherot	160	244	-
גי' + פי'	Majer Abram	165-163	249-248	-
גרמנית	Malier Szulim	166	250	-
גרמנית	Mayer Martin Baron	168-167	254-253	-
גרמנית	Morawiecka Roma	169	262	-
גרמנית	Moszkowicz Josef	170	263	-
יידיש	Motyl Helena	171	264	-
גרמנית	Nachtsztern Dawid	175-174	266	-

שפה	Entry	Lodz	Warsaw	לוחמי הגטאות
יידיש	Najman A.D	-	268-267	-
גרמנית	Najman Luzer	173-172	270-269	-
גרמנית	Natanssen Hugo Dr. med.	178	271	-
גרמנית	Neftalin Henryk, Rechtsanwalt	181-179	274-272	-
גרמנית	Nussbaum Josef Ing.	176	275	-
יידיש	Nussbrecher Ignaz Dr.	177	276	-
גרמנית	Oberferszt Szlama	-	277	-
גרמנית	Olszer Harry	184-182	279-278	-
גרמנית	Ordynans Berek	-	286	-
גרמנית	Pelman Szmuel	185	293	-
פולנית	Perlsztajn Benjamin	187-186	295-294	-
גרמנית	Pfeffer Szymon Ing.	188	296	-
גרמנית	Plockier Jakub	189	298	-
גרמנית	Podlaski Josef	190	299	-
פולנית	Poznanski Salomon	191	300	-
פולנית	Poznerson Szlama	192	301	-
גרמנית	Pruszycki Chaim	193	305-304	-
גרמנית	Radziejewski Dorian	194	311	-
גרמנית	Radzyner Mojzesz	195	312	-
גרמנית	Rak Mordka	196	313	-
גרמנית	Rapoport Chil	198	315	-
יידיש	Reingold Z.	201-199	321-319	-
יידיש	Reter Ch.	204	322	-
גרמנית	Rosenberg Marcel	210	329	-
גרמנית	Rosenblatt Mieczyslaw	220	330	-
גרמנית	Rosenfeld Oskar, Dr. Phil	208-205	333-331	-
גרמנית	Rozen Abe	209	334	-
גרמנית	Rozenblat Chil	215	335	-
פולנית	Rozenblatt Leon	219-216	337-336	-
פולנית	Rozenblatt Samuel	221	338	-
פולנית	Rozenmutter Mendel M	211	339	-
גרמנית	Rozensztajn Szmul	212	340	-
גרמנית	Rozental Dawid	213	341	-
גרמנית	Rozner Pinkus	214	342	-
גרמנית	Rubinstein Jakob	222	343	-
ג' + פ'	Rumkowska Helena	232-223	348-345	-
גרמנית	Rumkowski Josef	-	349	-
פולנית	Rundberg Mojzesz Michal	233	350	-
פולנית	Russ Beniamin	234	351	-
פולנית	Samelson Naum	235	355	-
גרמנית	Seligman Maximilian	-	360	-
גרמנית	Sonabend Izak	238	362	-
גרמנית	Strykowski Abraham Ing.	239	369	-
גרמנית	Szajniak Abram	241-240	371-370	-
גרמנית	Szarf Abram Ing.	242	372	-

שפה	Entry	Lodz	Warsaw	לוחמי הגטאות
גרמנית	Szatan Alter Ing.	243	373	-
יידיש	Szczesliwy M.	245-244	375-374	-
גרמנית	Szkolnik Jakob	247-246	377-376	-
גרמנית	Szpilka Aron	248	378	-
גרמנית	Sztarkman Szaja	249	379	-
פולנית	Szulberg Abram	250	381	-
גרמנית	Szulewicz Hilel	251	382	-
גרמנית	Szureek Zelig	253-252	384-383	-
פולנית	Szuster Izaak	254	385	-
גרמנית	Szwarcowski Szolem	255	386	-
גרמנית	Szyffer Hermann	257-256	388-387	-
יידיש	Tafflowicz Joel	258	390	-
גרמנית	Tauber Julius Ing.	260-259	393-392	-
גרמנית	Tenenbaum Moszek	261	394	-
פולנית	Terkeltaub Szoel	262	395	-
פולנית	Tochterman Beniamin	263	396	-
גרמנית	Topilski Samuel	264	397	-
פולנית	Toronczyk Juda	265	401	-
פולנית	Toronczyk Salomon	266	402	-
גרמנית	Urbach Icek	268	414	-
גרמנית	Urbach Mordka	269	415	-
פולנית	Uryson Azriel	270	416	-
יידיש	Wajnberger Rumkowska Regina	273-271	422-419	-
פולנית	Wajngarten Zelman	274	423	-
גרמנית	Wajs Szmul	275	424	-
פולנית	Warhaft Stanislaw dr.med.	276	426-425	-
גרמנית	Warszaeski Dawid	-	427	-
פולנית	Warszer Jakub	277	428	-
גרמנית	Weinberg Julian Ing.	282	436	-
פולנית	Wiener Ber	283	437	-
גרמנית	Winograd Ludwig	284	438	-
גרמנית	Wisniewski Izydor	285	439	-
פולנית	Wizel Izaak	286	443	-
יידיש	Wojdislawski Jakub	287	444	-
פולנית	Zagon Jakub	289	453	-
גרמנית	Zak Szmul	291-290	454	-
פולנית	Zmigrod Bernard	297-296	468	-
גרמנית	Zoltkowski Izak Ing.	298	464	-
גרמנית	Zurkowski Josef	299	469	-
גרמנית	Zylberberg Szmul	294-292	466	-
פולנית	Zylbersztrom Izrael	295	467	-

רשימת המשתתפים של האנציקלופדיה [Mitarbeiter Verzeichnis der Enzyklopädie]

State Archive, Lodz, no. 278\1103, #1

1

MITARBEITER -Verzeichnis/der Enzyklopädie/

<u>Name:</u>	<u>Signum:</u>
Bryman Jerachmil	J.B.
Nefstalin Henryk	H.N.
Nowak M.	N/M
Ostrowski Bernard	B.O.
Rosenfeld Dr. Oskar	O.R.
Singer Dr. Oskar	O.S.
Wertheimer Dr. Peter	P.W.
Zakoicz Józef	J.Z.
Spigel Staja	Sch
Wojson J.	J.W.

”בלגן” [”Balagan”] (Jewish Historical Institute, Warsaw, no. 205\349, 205\350, #31-33)

”בלגאן” די סאטערשע באצייכענונג פאר א באוועגליכע יידישע שטאט
געפילט, זיי איבערבענומען געווארן פון דער פוילישער שפראך און
באצייכנט דעם וואנדער-צירק וואס ווי א זעלבער האט ער נישט גע-
קענט שטיין אויף א גענוג קינסלערישער פרייה, שפעטער ווערט דאס
ווארט, אין פויליש, א סינאגוג פאר אלעס וואס איז נישט סאביל, פאר
אלעס ביליקן און געשאקלאזן.

אויך אין יידיש מיט דעם זעלביקן באפייס, זייז אים נאך צוגעווען
דער ווערט ”בלעגאנעווען” וואס מיינט, לפי ערך, אומאכן אן אום-
אדעטונג, זיך אליין ביליק מאכן, אדער בלאזנעווען א שלעכט און
ביליק מעאטער, א געשאקלאזן-איינגעאדעטן רעספאקאן וכדומה, האט
מען גערופן ”בלגאן”; שלעכט שפילן, שלעכט מאלן, אדער שרייבן, הייס
מען גערופן ”בלעגאנעווען”.

אין געטא מיט דעם סטעאטישן געטא-לעבן, האט דער סובסטאנציוו ב.
אנגענומען א מער-אויסגעטראכענעם מרצוף און ער באצייכנט, נישט
נאר דעם אלגעמיינעם אומסדר וואס הערשט אין געטא, נאר דעם ספע-
ציעלן מין אומאדעטונג און פאס וואס הערשט אין די רייען ביי
און אין די פארטייל-פונקטן.

מיט ב. ווערט באצייכנט דער שפיץ, דער אנהייב פון דער שורה וואס

”בלגאן” 2 | 32
הייבט זיך נישט אן פון אן איינצלענער פערזאן, נאר פון א גאנצן
ביזאל מענטשן וואס שטייען ווי אונטערגענוצט פאר דעם אריי-
גאנג צום פארטייל-פונקט, אדער פארן פענצטערל, ווי עס דארטן א-
געבען ווערן די קארטן.

”נארמאל” אומשטייט דער ב. בזה האופן:

שוין מיט עטלעכע טעה טרער, איידער דער פארטייל-פונקט הייבט אן
זיין סעפיקיזם, ברוסירן זיך אין ארום אים מענטשן וואס שטעלן
זיך אויס אין דער שורה, בכדי אנצוקומען און זייערע עינייט-וואס
פריער צו ערלעדיקן, די שורה גייט-אן מיט איר סדר אזוי לאנגזאם
עס באווייזן זיך נישט די א”ב ”שארקע” (זע דארט), אדער ”רעסענ-
ציע-זוכער”. על מי הוב געשעס דאס עטלעכע מינוט, פארן אנהייב פון
דער סעפיקייט: עס קומען צו ”שארקע” וואס שמופן ארויס די טעג-
שין וואס שטייען נאענט פארן אריינגאנג, אדער פארן פענצטערל און
שטעלן זיך אליין אויף זייער ארט און די ”רעסענציע-זוכער”
קומען מיט קעגנא אויף די בעסטע ערטער אין דער ריי, און זיי בא-
ווייזן מיט ”עדות”, אז זיי האבן זיך דארט געהאט הענערווירט ער-
טער, א-א-א די אלע מענטשן, וואס ווערן ארויסגעשוויסן פון זייערע
איינגענומענע פאזיציעס, נישט וועלנדיק זיך אונטעשטעלן אין סאמע
עק פון דער שורה, שטעלן זיי זיך אונטע אין א קומע ביי איר א-
הייב און זיי בילדן דעם מערן פונעם ”בלגאן” וואס קומט שרייען
צו שפעטער אן אין ”קאאפעראטיוו” אריין, אדער צום פענצטערל ”נא-
רמאל”

”בלגאן” 3 | 33
הורא - אלע מיט אמאל.

פארטייט זיך, אז לעבן דעם קערן אנטוויקלט זיך וואס א טייל א גרע-
טער און א גרעבערע הויט פון סאס מענטשן וואס האבן קיין חשק
נישט זיך אונטעשטעלן אין דער ריי, דער ”בלגאן” איז א נאכדרי-
לעכע דערשיינונג פון יעדער געטא-שורה וואס באגלייט איר פון איר
אנהייב, ביז צו איר סוף.

”אריינקומען מיטן באלגאן” הייסט: נישט שטיין אין דער ריי, נאר
איינווויקלען זיך אלעס געזעמל וואס שטייט און דער שפיץ פון דער
ריי און אריינקומען אין ”קאאפעראטיוו” אריין, אדער צוקומען צום
פענצטערל אויף כח.

י. י.

"בלגן"

המילה הטטרית המציינת אוהל גמיש שאינו מחוזק היטב, אומצה מפולנית ליידיש, ומציינת את הקרקס הנווד שמעצם מהותו היה בעל רמה אמנותית ירודה. מאוחר יותר הפכה המילה, בפולנית, למונח מקובל לכל דבר בלתי יציב, לכל דבר זול וחסר טעם.

גם ביידיש יש למילה אותה המשמעות, ונוספה לה גם צורת פועל: "לבלגן". שמשמעותו, בערך, לעשות אי-סדר, להפוך עצמך לזול. לתיאטרון גרוע וזול, למסעדה המסודרת בחוסר טעם, וכדומה, קוראים "בלגן"; משחק גרוע, ציור גרוע, כתיבה גרועה – לכל אלה קוראים "לבלגן".

בגטו, על החיים המיוחדים שבו, קיבל שם העצם "בלגן" משמעות יותר ממוקדת והוא מציין לא רק את חוסר הסדר הכללי בגטו אלא גם את חוסר הסדר והכאוס השולטים בתורים ליד תחנות החלוקה. "בלגן" מציין את קצה התור, שאינו מתחיל באדם יחיד אלא בקבוצה שלמה של אנשים שעומדים כאילו הם כרוכים יחד לפני הכניסה לתחנת חלוקה, או לפני האשנב שם אמורים להיות מחולקים כרטיסי המנות.

באופן "נורמלי" מתרחש הבלגן בזה האופן:

כמה שעות מוקדם יותר, לפני שתחנת החלוקה מתחילה את עבודתה, נאספים סביבה אנשים שנעמדים בתור, כדי להסדיר את ענייניהם כמה שיותר מהר. התור מתנהל בסדר כל עוד לא מופיעים ה"חזקים" או "מחפשי הפרוטקציה". לרוב הדבר קורה כמה דקות אחרי תחילת הפעילות. מגיעים "חזקים" שדוחפים החוצה את האנשים שעומדים קרוב לכניסה או באשנב, ונעמדים שם בעצמם. "מחפשי הפרוטקציה" טוענים למקומות הטובים ביותר בתור, ומציגים "הוכחה" שהזמינו שם מקומות. כל האנשים שנדחקו ממקומותיהם ואינם רוצים להיעמד בקצה השורה, נעמדים בערימה בתחילת השורה, ומהווים את גלעין ה"בלגן" שמגיע במוקדם או במאוחר לתוך ה"קואופרטיב" או לאשנב.

"הידד" – כולם בבת אחת.

מובן, שסביב הגלעין מתפתח לפעמים "עור" עבה ביותר של סתם אנשים שאין להם חשק לעמוד בתור. ה"בלגן" הוא תופעה טבעית בכל תור שבגטו, שמתלווה אליו מתחילתו ועד סופו.

"להיכנס בבלגן" משמעותו: לא לעמוד בתור, אלא להיכנס לחבורה שעומדת בקצה התור, ולהיכנס לתוך ה"קואופרטיב", או להגיע לאשנב בכוח.

יוסף זלקוביץ'

(Jewish Historical Institute, Warsaw, no. 205\349, 205\350, #37) [Band Szmul]

B A N D Szmul,
=====

18.12,1893 in Końskie, vom 1.7.40 in verschiedenen Schneidereien, vom 1.10.43 techn. Leiter des Schneiderei-Betriebes Nr.5.

[Bunin Szmul Dawid] בונין שמואל דוד

(Jewish Historical Institute, Warsaw, no. 205\349, 205\350, #71)

B U N I N S Z M U L D A W I D
=====

ur. w Horodni w r. 1898. Pracę swą w Gminie Żyd. rozpoczął p.B. jeszcze w listopadzie 1939 r. w mieście, jako zastępca kierownika ówczesnego Arbeitseinsatz p. Zygmunta Reingolda. Po 6 tygodniach pracy opuszcza jednak p.B. Łódź, udając się do Warszawy.

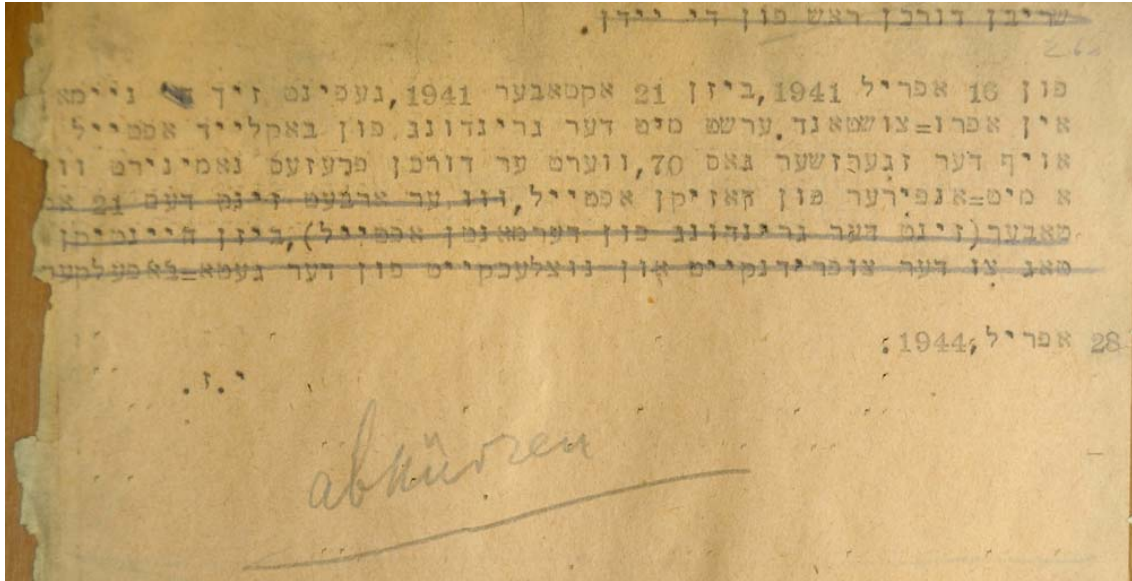
W sierpniu 1941 r. Przełożony Starszeństwa Żyd. sprowadził p.B. do getta, mianując go początkowo wizytatorem istniejących jeszcze wówczas szkół.

Na stanowisku tym pozostał p.B. zaledwie miesiąc, po czym otrzymał polecenie zorganizowania Bekleidungsabtu. w swej pierwotnej formie obejmujący zarówno odzież jak i obuwie. W listopadzie 1942 r. wskutek ogromnego rozrostu wydziału, wypłynęła konieczność podziału na dwie odrębne placówki: odzieżową i obuwianą. P.B. pozostaje jako kierownik Wydz. Obuwianego, zaś Wydz. Odzieżowy otrzymuje oddzielne kierownictwo.

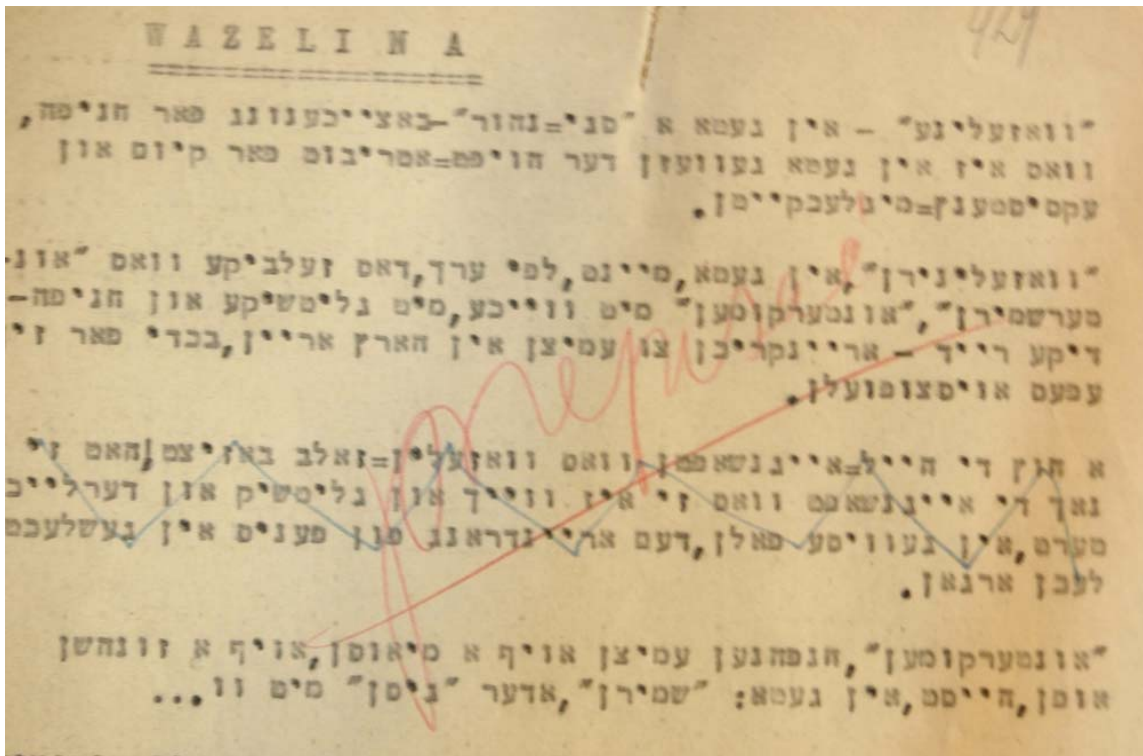
W okresie mniej więcej ~~2 1/2~~ 2 1/2 rocznym sprzedano około 200.000 par trampów, 60.000 par obuwia i 150.000 par domowych pantofli.

N.M.

abkürzen (גרמנית) – "לקצר" – מתוך הערך ניימן אהרון דוד [Najman A.D.]
(Jewish Historical Institute, Warsaw, no. 205\349, 205\350, #267)

przepisać (פולנית) – "לשכתב" – מתוך הערך וזלין [Wazelina]
(Jewish Historical Institute, Warsaw, no. 205\349, 205\350, #429)

הפניה לערך גשר [Brücken] שלא נמצא. מתוך הערך שער [Tor]

(Jewish Historical Institute, Warsaw, no. 205\349, 205\350, #398)

T O R .
=====
/"Dienst beim Tor", "Schupo beim Tor", "Versuch beim Tor
Durch das Getto führten zwei Durchfahrtsstrassen, durch
die es in drei Teile geschnitten war. Die beiden Strassen
waren die Zgierska/Hohensteinerstrasse/ und die
Limanowskiego/Alexanderhofstrasse/. Um von dem einen zum
andern Gettoteil zu gelangen, musste man die **Brücken**
/siehe diese/ passieren oder durch die Tore gehen. Es
gab drei Brücken und drei Durchlässe/Tore/:
1. Altmarkt-Holstrasse, / nur für Fuhrwerke und Fuss-

ערך שנכתב על ידי שני כותבים שונים (אוסקר רוזנפלד ואוסקר זינגר) – ממשל השלושה [Triumvirat]

(Jewish Historical Institute, Warsaw, no. 205\349, 205\350, #406)

TRIUMVIRAT.
=====
Die wichtigste Funktion im Getto, die Administration der
Approvisionnement, ging nach einem internen Kompetenz -
streit auf Grund einer Verordnung der Gettoverwaltung
/Amtsleiter Biebow/am 15. November 1943 vom Aeltesten in
die Hände der drei Herren Marek Kliger, Zigmund Reingold
und Dr. Miller /alle drei s. dort/über. Das Getto nannte
diese dreigliedrige Kommission das "Triumvirat" haupt -
sächlich zufolge der Machtbefugnisse, die ihr anvertraut
worden waren.
O. R.
Der Gettohumor bemächtigte sich der Anfangsbuchstaben
der drei Namen. Zunächst M R K, im Hebräischen die Buch -
staben die das Wort "Marak" /Suppe/ ergeben, womit man
sagen wollte, Marak wird jetzt für bessere Suppen sorgen.
Im Polnischen ergaben die Anfangsbuchstaben R K M die
Abkürzung für "Ręczny karabin maszynowy", das sollte sagen
dass das T. jetzt die Lebensmittel wie ein Handmaschinen -
gewehr in die Bevölkerung schießen wird.
O. S.
*Es funktionierte übrigens nur sehr kurze Zeit, da sich
Dr. Miller sehr bald zurückzog.*